

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Politiker i knibe
af Jørgen Fink

Danske historikere 1864-1940
af Jens Chr. Manniche

Den senmiddelalderlige
agrarkrise
af Erik Ulsig

En vej ud af nutidens
og historikernes krise
af Leo Tandrup

Aktør og observatør
debat mellem Jørgen
Paldam og Erling Bjøl

Disputatsoppositioner
Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 120 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Politiker i knibe

Asger Karstensen og påskekrisen 1920

Af Jørgen Fink

Med udgangspunkt i det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-20 søger cand. mag. Jørgen Fink at vise, at den konservative politiker Asger Karstensen kom til at spille en central rolle i påskekrisisens afvikling, idet hans meget stærke ønske om at få vedtaget en ny valglov var med til at bringe krisen over det døde punkt.

Årene 1918-20 var i Det konservative Folkeparti præget af et bittert opgør mellem to fløje, en højrefløj med Alexander Foss som den mest fremstående skikkelse og en venstrefløj med redaktør Asger Karstensen som frontfigur i det interne partiopgør¹. Striden var et grundlæggende ideologisk opgør om partiets politiske linje. Venstrefløjen ønskede at lægge partiet fast på en accept af den politiske liberalisme og det parlamentariske demokrati, mens højrefløjen ikke positivt sluttede op om den politiske liberalisme. Det var imidlertid ikke det spørgsmål, der havde betydning i den konkrete politiske situation. Spørgsmålet om den politiske liberalisme havde fundet sin praktiske afklaring med vedtagelsen af grundloven i 1915. Det var derfor et andet spørgsmål, som striden kom til at dreje sig om på det konkrete niveau. Spændingen mellem de to fløje, der havde været mere eller mindre latent til stede siden partiets stiftelse i 1915, brød ud i åben strid på spørgsmålet om trustloven.

Trustloven var en lov, der skulle sikre staten indseende med, at monopolvirksomheder (truster) ikke misbrugte deres monopol til at tage urimeligt høje priser. Asger Karstensen tilsluttede sig – i overensstemmelse med Det konservative Folkepartis program – en sådan lovgivning ud fra den (ganske vist fejlagtige) forestilling, at en trustlov ville sikre de små virksomheder mod at blive udkonkurreret af de store. Dette standpunkt var en konsekvens af den principielle tilslutning til den politiske liberalisme: Det var et forsøg på at sikre et demokratisk grundlag for det frie

1. Opgøret er behandlet i Jørgen Fink: Striden inden for Det konservative Folkeparti mellem storindustri- og middelstandsfløj 1918-1920. (utr. manuskript, Århus, 1969). Det er tanken at udgive dette manuskript i en omarbejdet udgave.

initiativ og den private ejendomsret. Efter Asger Karstensens mening lå den eneste demokratiske garanti for det frie initiativ og den private ejendomsret i, at der var et flertal i befolkningen af selvstændige næringsdrivende. Han fandt det derfor nødvendigt at begrænse det frie initiativ, når det begyndte at blive en trussel mod sig selv, dvs. når virksomhederne blev så store, at de konkurrerede de små i sæk. Karstensens udgangspunkt var liberalistisk, og hans politik i trustlovsspørgsmålet var en fundamental accept af den politiske liberalisme og var et forsøg på at redde den økonomiske liberalisme ved at gribe ind i den og forhindre dens selvdestruktive tendenser. Det betød imidlertid, at Karstensen i den konkrete situation gjorde sig til talsmand for en antiliberalistisk politik ved at kræve statsindgreb og en statslig regulering af en del af det økonomiske liv. Heroverfor stod højrefløjen, der krævede uindskrænket frihed for erhvervslivet og derfor vendte sig mod enhver form for statslig regulering. I den konkrete strid kom venstrefløjen, og her først og fremmest Asger Karstensen, der havde liberalismen som overordnet politisk præmis, altså til at stå for et antiliberalistisk forslag, mens højrefløjen, der ikke havde liberalismen som præmis, stod for et klart liberalistisk standpunkt med en ubetinget hævvelse af erhvervslivets frihed. Derved blev det grundlæggende politiske modsætningsforhold sløret.

Det var som sagt trustloven, der førte den latente modsætning i partiet frem til åben strid. Det kom til en række konfrontationer mellem Asger Karstensen og Alexander Foss omkring denne, således på Det konservative Folkepartis landsmøde i Århus i oktober 1919. Det blev imidlertid den sidste åbenlyse konfrontation mellem de to på det spørgsmål. Den 24. januar 1920 blev Alexander Foss ramt af en hjerneblødning, som satte punktum for hans aktive politiske indsats. Trustloven fortsatte med at være et stridspunkt i partiet, og det manifesterede sig tydeligt, da loven i slutningen af februar blev vedtaget i folketinget. Asger Karstensen benyttede lejligheden til at hovere over sine modstandere i partiet og rette et temmelig direkte angreb på Alexander Foss, der som nævnt på det tidspunkt var alvorligt syg og afskåret fra at tage til genmæle.

Derved nedkaldte Karstensen voldsom kritik over sit eget hovede, og hans angreb på Foss førte til en klar svækkelse af hans position i den konservative folketingsgruppe, hvor han måtte indkassere en næse. Det var imidlertid ikke den eneste svækkelse, han kom ud for. Kort efter trustlovsdebatten rettede Ekstra Bladet et angreb på ham og beskyldte ham for at have drevet toldsvindel i forbindelse med hans virksomhed som bladudgiver. Der var den kerne af sandhed i angrebet, at Karstensen i en kort periode havde anlagt en vel fiffig fortolkning af toldloven, men

han havde på forhånd forespurgt i tolddirektoratet og havde altså ikke begået noget kriminelt. Karstensen anlagde injuriersag mod Ekstra Bladet og blev ved en dom i juni i hovedtrækkene renset for den beskyldning, som bladet havde rettet mod ham. Set under evighedens synsvinkel var det hele en bagatel. Karstensen havde måske nok været rigelig smart i sin toldlovsfortolkning, men han havde handlet åbent, og alt i alt drejede hans toldbesparelse sig om 168 kr. og 29 øre. Det var imidlertid uden betydning. Da sagen kom frem i marts 1920, kunne den bruges imod ham, og det blev den for fuld udblæsning og ikke kun af Ekstra Bladet. Resultatet var, at Karstensen, der i forvejen havde fået en næse for sit angreb på Foss, nu blev voldsomt svækket af de angreb, der blev rettet på ham for hans »toldsag«. Dertil kom imidlertid endnu et tilbageslag, idet en af hans nærmeste støtter på Det konservative Folkepartis venstrefløj, nationaløkonomen L.V. Birck den 20. marts udtrådte af den konservative rigsdagsgruppe. Det ramte Karstensen dobbelt dels ved tabet af en meningsfælle, dels fordi Karstensen havde støttet og forsvaret Birck under den megen uro, der havde været omkring ham i partiet. Karstensen stod derfor som en slags moralsk ansvarlig for ham i politisk sammenhæng og blev følgelig moralsk svækket, da han gik.

Asger Karstensen havde indtil marts 1920 haft en forholdsvis stærk stilling i Det konservative Folkeparti, men den kæde af til dels selvskabte ulykker, han løb ind i i de tre første uger af marts, betød meget brat en så kraftig svækkelse af hans position, at det efterhånden var blevet et spørgsmål, om han overhovedet kunne blive genopstillet til det folketingsvalg, som man – også før påskekrisen – vidste var nær. Den eneste trøst, han havde i den situation, var, at det begyndte at lysne for hans valglovsønsker.

Trustloven og valgloven var Karstensens to mærkesager. Trustloven havde som nævnt givet anledning til voldsom strid i partiet, men den var blevet vedtaget i folketinget af Socialdemokratiet, Det radikale Venstre, Venstre og nogle få konservative, så dens vedtagelse i landstinget forventedes ikke at skabe vanskeligheder. Valgloven derimod var i sig selv ikke en lov, der på samme måde delte partiet. Den bestående valglov favoriserede Det radikale Venstre og Venstre på specielt Det konservative Folkepartis bekostning, så der var enighed i partiet om at ønske den ændret. Når den alligevel havde givet anledning til uenighed i partiet, var det ikke så meget på grund af dens indhold, som fordi den fremkaldte en alt andet en ideel politisk konstellation set fra et konservativt partisynspunkt.

Ved det foregående folketingsvalg i april 1918 havde regeringen Zahle erklæret, at den ville udskrive nyvalg, når krigssituationen var overstået,

og når der var vedtaget en ny valglov. Det indebar, at en valglov ville blive vedtaget umiddelbart forud for et valg, idet regeringen mindst af alt havde travlt med sin valglov. I valglovsspørgsmålet havde de konservative interesser fælles med de to regeringspartier med hensyn til at ønske en revision, mens Venstre havde betydelig fordel af den eksisterende valglov og derfor ikke var interesseret i at få den revideret. Situationen var derfor den, at de konservative lige før et valg, hvor de skulle angribe regeringen, skulle slutte forlig med den, mens Venstre kunne opponere frit mod regeringen både med hensyn til valgloven og i almindelighed. Taktisk gav det Venstre den fordel at fremstå som et mere konsekvent oppositionsparti. Valglovens aktualitet voksede altid i politiske krisesituationer, og dem var der fem af fra 1. verdenskrigs afslutning til og med påskekrisen. Derfor kom Karstensen, der inden for Det konservative Folkeparti var den mest ivrige for en ny valglov, gang på gang i en taktisk umulig situation. Det havde været tilfældet ved statslånskrisen i 1919 og igen ved julekrisen samme år. Ingen af disse kriser havde imidlertid ført til ministerskifte, og i relation til valgloven havde de ikke fået varige følger. Det konservative Folkepartis politik i valglovsspørgsmålet var blevet fastlagt ved landsmødet i oktober 1919 og gik ud på, at partiet gjorde et af Karstensen udarbejdet valglovsforslag til sit. Denne politik var trods julekrisen 1919 uændret, men var kun blevet vedtaget og fastholdt i partiet, fordi Karstensen havde presset på.

Den afgørende saglige forskel i valglovsspørgsmålet stod som sagt mellem Venstre, der ikke ønskede en matematisk retfærdig valglov, og de tre andre partier, der gjorde. Forskellen mellem Karstensens valglovsforslag og regeringspartiernes var, at regeringspartierne ønskede et system med valg i enkeltmandskredse + tillægsmandater, mens Karstensen ønskede valg i amtskredse + tillægsmandater. Forskellen lå i, at Karstensens forslag gav vælgerne mulighed for at vælge mellem flere kandidater inden for samme parti, hvilket regeringsforslaget ikke gjorde. Det var for Karstensen hovedpointen med valglovsforslaget, idet han mente, at det ville styrke hans fløj af partiet, som efter hans forventning havde betydeligt større folkelig appel end partiets højrefløj. Desuden fjernedes ved Karstensens forslag fristelsen til at gå efter kredsmandatet, dvs. stemme taktisk; Karstensen mente, at en hel del konservative vælgere på landet stemte på Venstre for at undgå en radikal eller socialdemokrat. Med hensyn til matematisk retfærdighed var der ingen væsentlig forskel mellem Karstensens forslag og regeringspartiernes, og det havde længe ligget i luften, at valgloven ville blive et kompromis mellem regeringen og de konservative, men som nævnt havde regeringspartierne ikke haft travlt

med valgloven, som var deres officielle begrundelse for ikke at udskrive valg; regeringspartierne ønskede ikke valg, før der var kommet en reel afklaring af, hvor den kommende grænse mellem Danmark og Tyskland skulle gå². Efter afstemningen i 2. zone den 14. marts stod det imidlertid klart, at grænsen i al væsentlighed ville komme til at gå langs 1. zones sydgrænse. Den 16. marts opgav indenrigsminister Ove Rode derfor på regeringspartiernes vegne deres modstand mod Karstensens forslag. Det gav formanden for Det konservative Folkeparti på rigsdagen, proprietær Emil Piper anledning til den kuriøse bemærkning, at »når ministeren accepterer mit partis forslag, må jeg tage anstand«³, hvilket udtrykker hans ubehag ved at skulle slutte forlig med Socialdemokratiet og Det radikale Venstre imod Venstre, samtidig med at der ubestrideligt var tale om et forslag, som gav væsentlige forbedringer til Det konservative Folkeparti. Efter Ove Rodes principielle tilslutning den 16. marts fulgte en gennemarbejdning af forslaget, og på et udvalgsmøde 24. marts nåedes der principiel enighed mellem regeringspartierne og de konservative. Tilbage stod nu kun nogle mindre spørgsmål. Formanden for Det konservative Folkepartis folketingsgruppe, godsejer Johan Knudsen slog derfor også fast under behandlingen af grundlovsforslaget den 26. marts, at de konservative ikke ville fravige deres valglovsforslag, når der nu var udsigt til, at det kunne vedtages⁴. Sådan var stillingen, da kongen den 29. marts afskedigede regeringen Zahle og dermed udløste påskekrisen.

Fra kongens side var påskekrisen i statsretslig sammenhæng et forsøg på at hævde i praksis, at kongen havde ret til at foranledige udskrevet valg og kræve rigsdagen opløst. Det var ikke et angreb på parlamentarismen⁵. Krisen begyndte som sagt med Zahles afskedigelse den 29. marts, og den blev løst, da kongen den 4. april om morgenen definitivt besluttede at afskedige ministeriet Liebe. Der var ganske vist fortsat store problemer efter den 4. april, men den egentlige krise var ovre. Inden Det konservative Folkeparti og Asger Karstensens holdning under krisen skal belyses, kan det være nyttigt kort at sammenfatte hovedtrækkene i krisens forløb⁶. I grove træk kan den opdeles i fire faser.

I krisens første fase frem til den 31. marts var situationen uafklaret og til dels uoverskuelig. Regeringen Liebe blev først udnævnt den 30. og

2. P. Munch: *Erindringer*. Bd. IV, 1963, s. 112.

3. Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920, 1968*, s. 181.

4. *op.cit.*, s. 182.

5. Jørgen Fink: J.C. Christensen og påskekrisen. i *Festskrift til Troels Fink*. 1982, s. 130.

6. Sammenfatningen bygger på Tage Kaarsted *op. cit.*, og de fleste af de følgende henvisninger stammer fra denne bog.

slog i sin første erklæring fast, at den betragtede sig som et rent forretningsministerium, som alene havde til opgave at udskrive valg og som ikke ville engageres i nogen form for lovgivning. Dette var i overensstemmelse med kongens opfattelse af situationen. De politiske partier og fagbevægelsen fik i denne fase opstillet deres krav til en udgang på krisen. Vigtigst var det her, at De samvirkende Fagforbund (D.s.F.) efter pres fra Socialdemokratiet bebudede at ville erklære generalstrejke, hvis ikke regeringen bøjede sig for deres krav. I slutningen af første fase kunne man begynde at skimte omridsene af de forligs- og konfliktmuligheder, som situationen rummede, men regeringen forestillede sig som sagt ikke at skulle føre forhandlinger med de politiske partier og fæstnede sig ikke synderligt ved deres krav bortset fra den bebudede generalstrejke, som regeringen måtte træffe foranstaltninger imod. I et statsråd 31. marts fik regeringen vedtaget at udskrive valg til den 22. april, opløse rigsdagen fra den 21. og hjemsende den straks⁷. Men i løbet af dagen den 31. marts ændrede situationen sig så meget, at statsminister Otto Liebe ud på eftermiddagen egenmægtigt besluttede at udskyde offentliggørelsen af statsrådsbeslutningen om valg. Det, der fik Liebe til at ændre opfattelse, var henvendelser fra kabinetssekretær Krieger, overformynder M.P. Friis, nationalbankdirektør C. Ussing og departementschef Schrøder, der advarede mod de farer, som en generalstrejke ville føre med sig. Af disse kom M.P. Friis formentlig som sendebud for den afskedigede statsminister C.Th. Zahle. Pointen med hans henvendelse skulle være at skitsere et konkret forligsgrundlag, men sådan blev den ikke opfattet⁸. Det, der fæstnede sig hos Liebe, var de indtrængende advarsler, som fire

7. Der er lidt uklarhed om datoerne. Otto Liebe skriver i sin beretning (Tage Kaarsted: Statsminister Otto Liebe og påskekrisen 1920. i Jyske Samlinger, Ny række VI, s. 282-309. Citeret Liebe) at det den 31. marts blev besluttet i statsråd at udskrive valg til den 23. april og opløse rigsdagen fra den 22., men at valget på kongens ønske blev rykket frem til den 20. april (s. 292). Det harmonerer ikke med, at Liebe senere gav meddelelse om, at valgene i henhold til statsrådsbeslutning af 31. marts var udskrevet til den 22. april (se Tage Kaarsted (udg.): *Admiral Henri Konows Erindringer*, bd. 2 1967 s. 212. I rigsdagstidende 1919-20, folketingets forhandlinger sp. 5215f findes statsrådsbeslutningen fra den 31. marts aftrykt, og i den udskrives valg til den 22. april med opløsning af rigsdagen fra den 21. Liebes oplysninger om, at valget blev rykket frem til den 20., kan altså ikke bekræftes.

8. Tage Kaarsted: Påskekrisen s. 264, jvf. Liebe s. 293. Henvendelsen fra Zahle er interessant, fordi den antyder en mulighed for, at regeringen Liebe kunne blive siddende, hvis den fik valgloven vedtaget. Var det en fælde fra Zahles side eller var det et virkelig forligstilbud? Zahles henvendelse er det eneste eksempel på et forligstilbud fra radikal og socialdemokratisk side, som antydede muligheden af, at Liebe blev siddende. Havde Zahle dækket for det i partiet, eller var hans henvendelse blot en føler?

højtestimerede samfundsstøtter fremførte. Liebe begyndte at hælde til den anskuelse, at regeringens opgave ikke kunne begrænses til at udskrive valg, men at den også måtte tage stilling til eventuelle forligsmuligheder i lyset af den samfundskonflikt, som trak op. Denne opfattelse blev yderligere bestyrket af, at der næsten samtidig kom en delegation fra Socialdemokratiet og D.s.F. for at give meddelelse om, at generalstrejken nu var definitivt vedtaget af den dertil kompetente forsamling til iværksættelse fra den 6. april, medmindre to krav blev opfyldt: Regeringen Liebe skulle træde tilbage, og der skulle vedtages en retfærdig valglov.

Liebe indbød til en forhandling om disse spørgsmål, og dermed gled krisen over i sin anden fase (31. marts-2. april), hvor regeringen Liebe gik i forhandling med de politiske partier og – imod sine oprindelige planer – også stillede sig åben over for muligheden af at medvirke til en egentlig lovgivning. Valgloven havde fra starten været med i socialdemokraterne og de radikales forligsbetingelser, men som nævnt havde regeringen Liebe ikke fæstnet sig ved det i krisens første fase; den 1. april gik det op for regeringen, at det var valgloven, der var det centrale krav for socialdemokraterne og de radikale (idet de radikale dog ikke på noget tidspunkt deltog i forhandlinger med Liebe). Statsministeren havde hertil svaret, at han efter at have orienteret sig havde fået det indtryk, at Det konservative Folkeparti ikke længere stod ved sit forlig om valgloven⁹. Men i de videre forhandlinger gik Liebe-regeringen så vidt, at den tilbød at prøve at føre valgloven igennem. Det blev imidlertid klart for regeringen, at Socialdemokratiet ud over kravet om en valglov også krævede regeringen væk. Dermed strandede forhandlingerne uden at blive formelt afbrudt.

Den anden fase af krisen rummede imidlertid også et andet forløb uafhængigt af forhandlingerne mellem Socialdemokratiet og Liebe. Det drejede sig om valgloven og skyldtes et initiativ fra Det radikale Venstre¹⁰. Den 31. marts sendte partiet en skrivelse til de tre øvrige partier med opfordring til at indlede forhandlinger om valgloven og i tilfælde af enighed kræve rigsdagen indkaldt. 3. april blev foreslået som mødedag, og de radikale bad om hurtigt svar. De indløb den følgende dag. Socialdemokratiet sagde ja, Venstre sagde nej i almindelighed og i udtalt særdeleshed, så længe generalstrejken ikke var afblæst. Det var, hvad

9. Liebe s. 298.

10. Kaarsted op. cit. s. 268.

man kunne vente. Størst interesse knyttede der sig til svaret fra Det konservative Folkeparti, fordi partiet som nævnt så sent som den 26. marts havde erklæret, at det ikke ville opgive sit valglovsforslag, nu hvor der var udsigt til, at det kunne gennemføres. Svaret var langt det mest uldne, og det var vel, hvad man i den givne situation kunne vente. Det omtales nærmere nedenfor. Partiet sagde nej til forhandlinger, men ville måske godt senere. Umiddelbart kom der altså ikke noget ud af den radikale henvendelse.

Den 2. april kørte forhandlingerne mellem Socialdemokratiet og Liebe fast, og dagen før var det blevet klart, at de radikales valglovsinitiativ ikke havde ført til, at der blev indledt forhandlinger. Den 2. april udsendte regeringen yderligere meddelelse om, at der i henhold til statsrådsbeslutningen af 31. marts blev udskrevet valg til den 22. april, og at rigsdagen blev hjemsendt fra den 21. Når rigsdagen trådte sammen den 14. april som fastsat af tingenes formænd før påske, ville regeringen orientere folketinget om grunden til ministeriets dannelse. Dette var i modstrid med Liebes oprindelige plan om at hjemsende rigsdagen straks, og når Liebe var gået med til det, skyldtes det alene, at han havde gjort det klart, at han ikke ville vige for et mistillidsvotum i folketinget. Resultatet af anden fase blev derfor, at fronterne blev trukket skarpt op. D.s.F., Socialdemokratiet og Det radikale Venstre forlangte en retfærdig valglov og regeringens afsked, men ville så til gengæld aflæse generalstrejken og gå med til hurtigt valg¹¹. Venstre, Det konservative Folkeparti og regeringen Liebe krævede generalstrejken aflæst og hurtigt valg. Dertil krævede Venstre (uden at formulere det som et direkte krav); at man skulle beholde den gamle valglov, mens de konservative ikke stillede sig helt afvisende over for en ny valglov, og Liebe erklærede sig beredt til at medvirke, hvis der kunne opnås enighed (men de frister Liebe havde sat: Rigsdagen skulle først træde sammen den 14. april, og valget holdes den 22. april, udelukkede, at en eventuel ny valglov kunne få gyldighed for det førstkommende valg)¹². Hvis man sammenholder de to sæt positioner, ses det, at Venstre var totalt afvisende, mens Det konservative Folkeparti (og Liebe) viste en vis imødekommenhed med hensyn til valgloven. Kravene om Liebe væk og generalstrejken aflæst låste hinanden fast, men med hensyn til valgloven lå der en mulighed for at bringe situationen i bevægelse.

11. Socialdemokratiet og de radikale havde også inden påskekrisen været indstillet på et snarligt valg.

12. Det var Liebe-regeringen næppe på det rene med.

Med sammenbrudet i forhandlingerne mellem socialdemokraterne og Liebe og Liebes erklæring om, at der skulle afholdes valg den 22. april, gik krisen ind i sin tredje fase. Socialdemokratiet og Det radikale Venstre havde forgæves forsøgt at få rigsdagen indkaldt, og de måtte derfor finde et andet forum, hvor de kunne fremsætte deres krav. På forslag af de radikale indkaldte de Københavns Borgerrepræsentation til møde den 3. april. Formålet var at vedtage en resolution, der krævede Liebe-regeringen væk, og derpå lade borgerrepræsentationen gå i optog til kongen og aflevere resolutionen. Den borgerlige gruppe i borgerrepræsentationen havde oprindeligt givet tilsagn om at ville tilslutte sig, men da det kom til stykket, fremsatte den sit eget resolutionsforslag og deltog ikke i borgerrepræsentationens optog, men henvendte sig selvstændigt til kongen og foreslog ham at kalde partiformændene til møde på Amalienborg. Dette råd fulgte kongen, og dermed gled krisen over i fjerde og sidste fase, som omfattede forhandlingerne mellem partilederne natten mellem den 3. og 4. april. De endte som bekendt med, at der blev nået et forlig, som gik ud på, at regeringen Liebe blev afskediget, og at valgloven skulle gennemføres hurtigst muligt. De centrale figurer i forhandlingerne var Ove Rode, Stauning og J.C. Christensen. For Det konservative Folkeparti mødte Emil Piper og Johan Knudsen, som ikke tegnede sig synderlig stærkt i forhandlingerne, skønt de havde en nøgleposition. Det omtales nærmere i det følgende, idet opmærksomheden nu skal koncentreres om, hvordan Det konservative Folkeparti og Asger Karstensen stillede sig under krisens forskellige faser.

Da kongen havde afskediget Zahle den 29. marts måtte Det konservative Folkeparti tage offentlig stilling til den situation, der var opstået. Partiets rigsdagsgruppe blev indkaldt til møde den 30. og udsendte en erklæring, der støttede kongens afskedigelse af Zahle og hævdede, at det var i god overensstemmelse med parlamentarisk statsskik. Erklæringen tog af gode grunde ikke stilling til ministeriet Liebe, der ikke var dannet endnu, men konsekvensen af erklæringen var, at de konservative accepterede kongens ret til at kræve valg udskrevet. Det var i realiteten ensbetydende med, at Det konservative Folkeparti opgav kravet om en ny valglov. Der findes ikke noget referat af mødet i den konservative rigsdagsgruppe, så det vides ikke, om valgloven har været inddraget i drøftelserne eller, om Asger Karstensen har gjort forsøg på at redde den. I sin avis Frederiksborg Amtstidende bakkede Asger Karstensen fuldt op om partilinjen. Han skrev den 30. marts en leder »Ministeriets afsked«-, hvor han hævdede, at regeringen Zahle havde mistet sin parlamentariske basis, og at det nu måtte blive et forretningsministeriums sag at udskrive

valg til folketinget med kortest muligt varsel. Lederen er formentlig skrevet forud for mødet i rigsdagsgruppen og viser, at Asger Karstensen var på det rene med, at afskedigelsen af Zahle umiddelbart betød, at de konservative måtte opgive deres valglov på denne side af et valg. Erklæringen af 30. marts var Det konservative Folkepartis officielle standpunkt, og den satte grænser for, hvad Asger Karstensen i den følgende tid kunne gøre.

Krisens anden fase rummede som nævnt to uafhængige forløb: De radikales forslag om forhandlinger om valgloven og Liebes forhandlinger med Socialdemokratiet i forbindelse med hvilke han opsøgte Venstre og Det konservative Folkeparti på rigsdagen. For de konservatives vedkommende var det Emil Piper og J.C. Døcker, som Liebe talte med, og de forsikrede på partiets vegne at ville støtte ministeriet på alle måder¹³. Denne udtalelse var altså en bekræftelse af den holdning, partiet havde tilkendegivet ved sin erklæring af 30. marts. Med hensyn til den anden udviklingslinje havde de radikale som nævnt opfordret de andre partier til hurtigt at komme til forhandling om valgloven, og Det konservative Folkeparti havde svaret på denne henvendelse den 1. april. Svaret var et nej til at deltage i underhåndsdrøftelser om valgloven som foreslået af Det radikale Venstre – hvilket var i overensstemmelse med partiets erklæring af 30. marts – men samtidig erklærede partiet sig villig til »såsnart opfordring fra ministeriet eller anden officiel anledning foreligger« at fortsætte forhandlingerne i landstingets valglovsudvalg umiddelbart efter påske (altså en uge før rigsdagen igen skulle træde sammen). Dette sidste var i overensstemmelse med den principielle enighed om valgloven, som var fastslået så sent som den 26. marts, men betegnede en reel bevægelse i standpunkt i forhold til partiets erklæring af 30. marts. Svaret til Det radikale Venstre var underskrevet af Det konservative Folkepartis formand, Emil Piper, men det var fremgået af et møde hos folketingsmand, hrs. Harboe med en del af medlemmerne af partiets rigsdagsgruppebestyrelser samt nogle andre, og hvor alle deltagerne ifølge Asger Karstensen havde været parat til at gå på kompromis, hvis man kunne få valgloven hurtigt vedtaget og rigsdagen indkaldt. Der findes ikke noget egentligt referat af mødet hos Harboe, men det er omtalt i protokollen for forretningsudvalget for Det konservative Folkeparti, hvor Karstensen og Piper henviste til det i et møde den 5. april, hvor der blev holdt storvask over påskens begivenheder, jvf. nedenfor. Hvor stor indflydelse Asger Karstensen har haft på udformningen af det konservative svarbrev er ikke

13. Liebe, s. 301.

klart, men det forekommer evident, at han har presset på for at skabe mulighed for at få valgloven igennem. Under alle omstændigheder gav svaret ham større handlemuligheder. Efter 30. marts-erklæringen kunne man vanskeligt arbejde for en hurtig vedtagelse af valgloven uden at komme i strid med partiets politik, dvs. uden at udsætte sig for eksklusion, hvilket i Karstensens tilfælde var så meget mere overhængende, som hans position i forvejen var blevet kraftigt svækket, så at adskillige betragtede ham som en belastning for partiet. Men efter Pipers brev af 1. april, hvor partiet havde erklæret sin beredvillighed til hurtigt at genoptage valglovsforhandlingerne, hvis der forelå en officiel anledning, var det ikke brud på partiets politik at give en hjælpende hånd med ved at tilvejebringe en sådan officiel anledning, ikke direkte brud i hvert fald. Spillerummet var blevet udvidet, men der var fortsat snævre grænser for, hvor langt man kunne gå.

Som nævnt havde anden fase af krisen vist, at det var valgloven, der rummede muligheder for at bringe situationen i bevægelse. Enighed om valgloven kunne blive løftestang for et samlet forlig. Nøglepositionen i den henseende havde Det konservative Folkeparti. Hvis partiet fastholdt sit nej fra erklæringen 30. marts til en valglov på denne side et valg, var der ikke udsigt til forlig. Hvis Det konservative Folkeparti derimod fulgte den bevægelighed op, som var antydnet i partiets svar til Det radikale Venstre den 1. april, så indebar det ganske vist ikke i sig selv nogen garanti for, at der ville blive sluttet forlig, men det skabte den nødvendige forudsætning for, at det overhovedet kunne lade sig gøre, og det virkede i sig selv i forligrættning, fordi det reducerede konfliktstoffet til spørgsmålet Liebe væk contra generalstrejken afblæst, og dette sidste krævede kun enighed mellem de to tidligere regeringspartier og kongen. Det konservative Folkepartis holdning til valgloven i krisens tredje fase er derfor det centrale moment i kriseforløbet, hvad de politiske partier angår. Det var ikke i sig selv tilstrækkeligt til at løse konflikten. Det forekommer klart, at det var truslen om generalstrejken og den sociale uro, der vejede tungest med hensyn til at presse krisens centrale figur, kongen, til forlig. Men et folkeligt pres omsætter sig ikke automatisk i et forlig. Det virker gennem de centrale aktører i form af en politisk beslutningsproces, og i den proces blev Det konservative Folkepartis holdning til valgloven det centrale moment i krisens løsning.

Og hermed er vi fremme ved tredje fase af påskekrise, der dækker dagene 2. og 3. april. Oppositionen havde forgæves forsøgt at få folketinget indkaldt og fik som nævnt i stedet indkaldt Københavns Borgerrepræsentation til møde den 3. Det gav Asger Karstensen en chance, fordi han

var medlem både af rigsdagen og af borgerrepræsentationen. Men hans handlemuligheder var begrænsede, fordi det måtte stå ham klart, at han ville blive stillet til ansvar i rigsdagsgruppen for, hvad han havde gjort som borgerrepræsentant. Men samtidig var det klart, at hvis situationen skulle bringes videre, var man nødt til at gøre noget for valgloven fra konservativ side.

Borgerrepræsentationen blev indkaldt den 2. april til møde næste dag kl. 16. Formålet var at få vedtaget en resolution, der krævede regeringen Liebe væk og derpå lade borgerrepræsentationen in pleno forelægge resolutionen for kongen. Den borgerlige gruppe i borgerrepræsentationen havde som nævnt givet forhåndstilsagn om at deltage¹⁴. Men da det kom til stykket, ville den borgerlige gruppe ikke være med. Den stillede sit eget resolutionsforslag, som ikke krævede Liebe væk, men i stedet foreslog, at borgerrepræsentationen lagde pres på partierne på rigsdagen for at få dem til at nå til enighed om valgloven, og den deltog ikke i optøget eller i flertallets audiens, men fik i stedet separat foretræde for kongen. Den havde altså ændret holdning fra den 2. til den 3¹⁵. Borgergruppen begyndte sine møder den 3. april kl. 10, og fra starten blev der udfoldet store bestræbelser på at undgå den henvendelse til kongen, som flertallet i borgerrepræsentationen (radikale og socialdemokrater) havde taget initiativ til, og som skulle kræve Liebe væk. I stedet havde den borgerlige gruppe som nævnt forsøgt at få rigsdagens partier til at enes om valgloven. Rent konkret havde de først sonderet terrænet hos socialdemokraterne og fået deres helt præcise forligsbetingelser, herunder deres konkrete ønsker til indholdet af en valglov. Disse betingelser havde de så forebragt først Venstre og siden Det konservative Folkeparti på rigsdagen, og da det var et krav fra Socialdemokratiet, at Liebe skulle gå, havde de forsøgt at overtale de to partier til at gå med til det. Forgæves naturligvis. I den forbindelse skal det understreges, at det ikke var borgergruppens politik at kræve Liebe fjernet¹⁶. Når det punkt kom til at stå så stærkt i delegationens forhandlinger med Venstre og de konservative skyldes det, at det var en betingelse fra Socialdemokratiets side for at gå med til et forlig. Borgergruppens politik var at få de politiske partier til at

14. Kaarsted op. cit. s. 278.

15. Den ændrede holdning fremgår også af Ernst Kaper: *Efterladte Memoireblade* ved Sigurd Thorsen. 1944. s. 137 Citeret Kaper.

16. Kaarsted op. cit. s. 279. Inden for borgergruppen ønskede Kaper og senere også H.C.V. Møller, at man skulle kræve Liebe væk, men det var ikke borgergruppens politik, se Kaper s. 138 og 140.

enes om valgloven først og fremmest og dernæst om et samlet forlig, og da det ikke lykkedes for borgergruppen på egen hånd at komme igennem med denne politik, stillede borgergruppen resolutionsforslag om, at den samlede borgerrepræsentation skulle nedsætte et udvalg, der skulle fortsætte presset på de politiske partier på rigsdagen, og da det resolutionsforslag blev nedstemt, gik borgergruppen til kongen (for sig selv og ikke i optog) ikke for at kræve Liebe væk, men for at foreslå kongen at indkalde partirepræsentanter, så man kunne få en forhandling i gang og så at sige få hidført en »officiel anledning« (som omtalt i de konservatives svar til de radikale 1. april) til at genoptage valglovsdrøftelserne. Som bekendt lykkedes det sidste, idet kongen fulgte borgergruppens råd.

Der var derfor en reel forskel på den politik, som borgergruppen fulgte den 3. april og den politik, som borgerrepræsentationens radikale og socialdemokratiske flertal forfægtede. Flertallet krævede slet og ret Liebe væk og fortsatte hermed den linje, som Socialdemokratiet havde fulgt i de foregående dage, og som havde generalstrejken som sit mest markante udtryk, mens borgergruppen søgte at skabe forlig om en hurtig gennemførelse af valgloven og altså videreførte linjen fra de radikales henvendelse til de øvrige partier 31. marts. Et sådant forlig om en hurtig gennemførelse af valgloven kunne ganske vist kun virkeliggøres, hvis ministeriet Liebe blev fjernet – det var en følge af socialdemokraternes og de radikales holdning – og for så vidt var afstanden mellem flertal og mindretal i borgerrepræsentationen i realiteten ikke stor, men der var dog den afgørende forskel, at flertallet direkte krævede Liebe væk, mens borgergruppen søgte at skabe de politiske forudsætninger for, at Liebe kunne fjernes. Det var altså ikke opportunisme, der fik borgergruppen til at sige nej til at deltage i flertallets henvendelse til kongen, men en reel forskel i de to gruppers politik¹⁷.

Som nævnt ændrede borgergruppen politik fra den 2. til den 3. april, og manden, der den 3. april forelagde forslaget til den nye politik, som gruppen fulgte den dag, var ors. Becker¹⁸. Men ideen var ikke Beckers egen. Det var Karstensens. Han skriver i sine erindringer, at trods enighed om partiets egen valglov med Socialdemokratiet og Det radikale Venstre fulgte Det konservative Folkeparti efter den 29. marts:

17. Kaarsted op. cit. s. 281.

18. Det var ikke det samme forslag, som han havde forelagt dagen før. Kaarsted op. cit. s. 278, jvf. Kaper s. 137.

»slavisk parolen om nyvalg i huj og hast.

At søge denne parole ændret indenfor rigsdagens konservative var for os der tilhørte mindretallet i partiet, og som mente, at man ikke senere kunne nå til en valglov som den, vi tilstræbte, og som altså nu var mulig, en håbløs tanke..

Jeg valgte da at gå en omvej. Jeg henvendte mig til overretssagfører *Becker*.. Becker havde ved en henvendelse, hvori også borgmester *Kaper* deltog, søgt at ændre kursen indenfor den Piperske kreds. Henvendelsen afslørede et sindelag, der stod på linje med de hensigter, vi andre havde.

Jeg forelagde da Becker og andre af mine kolleger indenfor den borgerlige fællesgruppe følgende plan for en henvendelse fra den borgerlige gruppe i Borgerrepræsentationen til kongen – Borgerrepræsentationens øvrige grupper havde lige forinden besluttet at gå i procession til Amalienborg og forlange ministeriet Zahle genindsat. Jeg mente altså, at den borgerlige gruppe selvstændigt skulle henvende sig til Majestæten og forelægge ham en udtalelse, der gik ud på, at rigsdagen *hurtigt* skulle fuldende sit arbejde med valgloven, og *derefter* skulle valg til folketinget straks udskrives¹⁹.

Asger Karstensens erindringer er fra 1940 og kan ikke forventes at være korrekte i detaljerne. Hans oplysning om regeringen Zahle er således ikke rigtig. Heller ikke tidspunktet for hans henvendelse til Becker kan være rigtig. Han daterer den til efter mødet i borgerrepræsentationen den 3. om eftermiddagen, men på det tidspunkt havde borgergruppen besluttet at gå til kongen, og på det tidspunkt havde Asger Karstensen ikke specielt brug for Becker. Der var ikke noget vundet ved på det tidspunkt at lade Becker fremføre Karstensens forslag. Henvendelsen til Becker må være sket, inden mødet i borgergruppen begyndte den 3. april kl. 10, for fra da af og resten af dagen sad Becker uafbrudt i møde. Man kan heraf slutte, at det var Karstensen, der havde formuleret den plan, som borgergruppen fulgte den 3., og som fik borgergruppen til at fravige sit forhåndstilsagn om at deltage i en samlet henvendelse til kongen. Det er af det foregående også fremgået, hvorfor Karstensen, som han skriver, gik en omvej og fik Becker til at fremføre forslaget. Det ses af erindringerne, at Karstensen gik til Becker, fordi han ikke kunne komme nogen vegne med den konservative rigsdagsgruppe, og som det ses af begivenhedsforløbet den 3., jvf. borgmester *Kapers* erindringer fra april 1920²⁰, var den gennemgående tanke i Karstensens forslag, at man skulle lægge pres på de politiske partier for at opnå enighed om valgloven; først forsøgte borgergruppen på egen hånd gennem en delegation under ledelse af Becker, og i den situation var det afgørende vigtigt, at Karstensen

19. Asger Karstensen: Et Liv i Politik. 1940 s. 100f.

20. *Kaper*, s. 137 ff.

ikke stod som ophavsmand til ideen. Det ville være ødelæggende for hele forehavendet, hvis det kom frem, at Karstensen stod som initiativtager til et udefra kommende pres på den rigsdagsgruppe, som han selv var medlem af. I den situation var han nødt til at gå en omvej og henvende sig til en anden, in casu Becker. Med hensyn til borgergruppens øvrige initiativer den 3. april, resolutionsforslaget i borgerrepræsentationen, hvor Karstensen i et indlæg stærkt understregede valglovens centrale betydning, og den senere henvendelse til kongen var Karstensen mindre udsat, idet han i et vist omfang kunne dække sig ind under partiets svar til de radikale, idet såvel resolution som henvendelse til kongen drejede sig om valgloven og ikke om Liebe²¹. Men det er klart, at Karstensens politik i denne tredje fase af påskekrisen var en slags brinkmanship, i det små naturligvis. Han balancerede på kanten af, hvad der var foreneligt med partiets proklamerede politik. Når Karstensen løb denne politiske risiko, hænger det sammen med, at han – efter den stribe af nederlag, han havde lidt i marts – så at sige kun havde valgloven at leve for politisk. Karstensen knyttede hele sit politiske håb til, at hans valglovsforslag ville føre til en styrkelse af den konservative venstrefløj ved de kommende valg (hvilket det ikke gjorde).

Resultatet af den tredje fase var altså, at Asger Karstensen efter to forgæves forsøg (borgergruppens henvendelse til partierne og resolutionsforslaget i borgerrepræsentationen) omsider kom igennem med sin politik om at gøre valgloven til løftestang for et forlig ved en henvendelse til kongen, der på det tidspunkt var stærkt påvirket af den sociale uro i København. Derved ydede Asger Karstensen et aktivt bidrag til Liebes fald uden direkte at have krævet det, og det kom han til at stå til regnskab for i partiet, men inden det behandles, skal der kort gøres rede for, hvordan Det konservative Folkeparti stillede sig i krisens fjerde fase, forhandlingerne på Amalienborg natten mellem den 3. og 4. april.

Ved disse forhandlinger var partiet repræsenteret af Emil Piper og Johan Knudsen. De var begge af Karstensen blevet orienteret om borgergruppens henvendelse til kongen, inden de gav møde på slottet²². Der forholdt de sig gennemgående meget passivt. De frarådede ganske vist kongen at afskedige ministeriet Liebe, men på kongens udtrykkelige

21. Se note 16. Karstensen understregede stærkt dette både i mødet i det konservative forretningsudvalg den 5. april (omtales nedenfor; findes refereret i Protokollen for forretningsudvalget for Det konservative Folkeparti, Det konservative Folkepartis arkiv, RA) og senere ved behandlingen af valgloven i folketinget den 11. april. Se Rigsdagstidende 1919-1920, Folketingets Forhandlinger, sp. 5120 f.

22. Asger Karstensen, s. 102.

spørgsmål erklærede de sig villige til at samarbejde med et nyt forretningsministerium, der skulle indkalde rigsdagen, gøre valgloven færdig og udskrive valg. Derved fik de et medansvar for ministeriet Liebes afskedigelse. Det havde været muligt i fuld overensstemmelse med partiets erklæringer af 30. marts og 1. april at indtage det standpunkt, at Det konservative Folkeparti ikke ville deltage i forhandlinger om valgloven, hvis det skete på bekostning af ministeriet Liebe. Det var ikke uden grund, at Liebe følte, at hans regering havde fået for ringe støtte fra de borgerlige partier. Situationen rummede formentlig større handlemuligheder, end Piper og Johan Knudsen var på det rene med. Det konservative Folkeparti havde en nøgleposition og kunne have stillet ministeriet Liebes forbliven som betingelse for sin medvirken til vedtagelsen af en ny valglov. Hvordan Det radikale Venstre og Socialdemokratiet så ville have stillet sig er ikke til at sige; situationen opstod ikke, fordi Det konservative Folkeparti gik med til at arbejde for en ny valglov også under et nyt ministerium, og dermed var der givet grønt lys for en løsning af valglovs-spørgsmålet. Tilbage stod så alene kravet om Liebe væk over for kravet om en afblæsning af generalstrejken, og det kunne Socialdemokratiet og kongen løse på egen hånd. Det var spørgsmålet, om kongen ville hævde sin ret til at forlange valg udskrevet eller ej. Som bekendt bøjede kongen sig og lod Liebe falde. Det indebar, at kongen i den konkrete situation opgav at hævde sin ret til at forlange valg udskrevet, men det indebar ikke, at kongen opgav opfattelsen af at have denne ret. Han opgav at gøre brug af den i den konkrete situation, men kompromiset på Amalienborg den 4. april forhindrede ikke i sig selv kongen i ved en senere lejlighed at prøve at hævde sin ret til at forlange valg udskrevet. Noget andet er så, at forløbet af påskekrisen stærkt tilsagde ham at lade være²³.

23. I den forbindelse kan man måske pege på, at når påskekrisen så forholdsvis let lod sig løse, skyldes det, at afstanden mellem parterne ikke var særlig stor. Socialdemokraterne og de radikale var ikke uenige i det, der for kongen var hovedsagen: At få valg hurtigt. Det, der komplicerede valget, var ønsket om en ny valglov, men der var som nævnt nået principiel enighed før krisen, så det var heller ikke noget stort problem, hvis Det konservative Folkeparti stod fast, hvad partiet trods nogen vaklen gjorde. Tilbage var spørgsmålet om kongens ret til at kræve valg udskrevet. Det blev det egentlige kernepunkt i krisen i kraft af, at Socialdemokratiet fik generalstrejken erklæret på det meget beskedne krav Liebe væk – og ikke på kravet kongen væk (= republik) og slet ikke på kravet om rådsrepublik. Derved blev krisen både fra kongens og fra Socialdemokratiets side holdt inden for en bred parlamentarisk konsensus, hvilket i høj grad øgede muligheden for forlig. Det forekommer derfor også misvisende, når J.C. Christensen talte om at tage stødet straks, forstået sådan, at hvis det borgerlige Danmark bøjede sig for generalstrejketruslen, så ville den blive gentaget, når Socialdemokratiet ikke kunne få

Påskekrisen fik et efterspil i Det konservative Folkeparti. Det var klart, at Asger Karstensen ville komme til at stå til regnskab for, hvad han havde gjort, og det kom han. Den 5. april blev der holdt møde af partiets forretningsudvalg og rigsdagsmænd, og det startede med, at partiets to repræsentanter ved forhandlingerne på Amalienborg, Piper og Johan Knudsen, bedyrede, at de hverken havde lod eller del i det skete, dvs. afskedigelsen af regeringen Liebe, og det er rigtigt, for så vidt som de ikke havde taget initiativ til møderne på Amalienborg og heller ikke havde rådet kongen til at afskedige Liebe, men tværtimod havde rådet kongen til at beholde ham; men helt sige sig fri for at have lod eller del i det skete kunne de som anført ikke. På mødet var der imidlertid ikke nogen, der bestred deres fremstilling, og de betonedede, at det var deres indtryk, at kongen allerede inden, de kom, havde besluttet sig til at ofre Liebe. Dermed overlod de ansvaret for regeringens fald til dem, der havde været hos kongen forud for partilederdøftelserne, og den gruppe, der sidst havde haft foretræde for kongen – i hvert fald af dem der virkede åbenlyst – var borgergruppen. Dermed var der lagt direkte op til Asger Karstensen, som tog ordet og erklærede, at han under borgergruppens audiens bestemt også havde det indtryk, at kongen allerede havde besluttet sig til at få Liebe væk. Med andre ord: Karstensen tog ansvaret, som han havde fået overladt af Piper og Johan Knudsen, og rakte det videre til det næste led i kæden, altså til borgerrepræsentationens flertal. I øvrigt bagatelliserede han sin indsats så godt han kunne, og navnlig understregede han, at han ikke havde krævet Liebe væk, hvilket formelt set er rigtigt, men langt fra dækkende, fordi han med stor iver havde arbejdet for at skabe de nødvendige forudsætninger for fjernelsen af Liebe. Hans redegørelse vakte da heller ikke udelt tiltro, og da mødet gik over til at diskutere valgloven, var stemningen delt. Adskillige hævdede, at partiet i den nye situation frem for alt måtte søge enighed med Venstre. Resultatet blev dog, at man vedtog at arbejde videre på partiets eget grundlag, idet man dog ville prøve at få Venstre med. Det sidste var en tom gestus. Det var på forhånd klart, at der ikke kunne nås enighed mellem konservative og Venstre i valglovsspørgsmålet. Men tilføjelsen om, at man skulle prøve at få Venstre med, er udtryk for, at der i store dele af partiet var stor uvilje mod den politiske konstellation, som valgloven bragte de konservative i. Det var derfor på ingen måde sikkert, at

sin politiske vilje. Generalstrejken var erklæret til værn for det parlamentariske demokrati, og påskekrisen skabte ikke præcedens for at bruge den imod det parlamentariske demokrati.

Det konservative Folkeparti kunne bevare partisammenholdet i valglovs-spørgsmålet. Efter mødet den 5. april begyndte der, hvad Johan Knudsen har kaldt en vild flugt over mod Venstre²⁴. På et forretningsudvalgsmøde i partiet den 9. april kl. 10 om formiddagen truede Johan Knudsen og syv andre medlemmer af forretningsudvalget med at træde tilbage, hvis partiet nu ikke holdt fast ved sit eget valglovsforslag²⁵. Hvis partiet opgav sit valglovsforslag, ville det altså komme til åben partisplittelse, men det var ikke almindelig kendt. I hvert fald lykkedes det de konservative samme aften ved at true med at blokere valglovsforhandlingerne at presse det nye forretningsministerium M.P. Friis til at henvende sig til den internationale kommission, der administrerede de to slesvigske afstemningszoner og bede den udsætte sin indstilling om forløbet af den kommende grænse til efter valget i Danmark²⁶. Den 11. april blev det konservative valglovsforslag omsider vedtaget af rigsdagen, og den 12. trådte loven i kraft, og den har i hovedtrækkene været gældende siden.

Der var to strømninger, som førte til påskekrisens løsning: 1) Den sociale uro og den trussel, som lå i generalstejken, overbeviste kongen og en del af hans rådgivere om, at det var nødvendigt at søge et kompromis. 2) Den bevægelighed i valglovs-spørgsmålet, som Det radikale Venstre havde startet ved sin henvendelse til de andre partier den 31. marts, og som Asger Karstensen havde fortsat den 3. april, skabte de nødvendige politiske forudsætninger for et kompromis. Asger Karstensen var et led, men et vigtigt led i begivenhedsforløbet. Han spillede højt spil, fordi han knyttede hele sin politiske fremtid til en vedtagelse af valgloven. Det lykkedes at få den vedtaget, men den blev en stor skuffelse for ham, og i juli trak han sig ud af Det konservative Folkeparti.

24. Kaarsted op. cit. s. 180.

25. Referat af mødet den 9. april findes i forretningsudvalgets protokol, se note 21.

26. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt. Bd. III, 1979, s. 101.

Danske historikere 1864-1940

Nogle studier til dansk historievidenskabs socialhistorie

Af Jens Chr. Manniche

De senere års opsving i historiografiske studier har væsentligst taget udgangspunkt i undersøgelser af historikernes videnskabs-teoretiske og ideologiske forudsætninger. Men der har også været yttret behov for at inddrage mere sociologiske aspekter i denne forskning. Universitetslektor, cand.mag. Jens Chr. Manniche gør her et første forsøg på dette. Efter en række overvejelser over begrebet »en historiker« kigges nærmere på de universitetsuddannede historikeres antal, studietid, sociale baggrund, senere erhverv og på kvindelige historikere i perioden 1864-1940. Endelig gøres et forsøg på at afgrænse et »videnskabeligt samfund« fra denne gruppe.

Dansk historiografi har indtil videre forholdsvis snævert beskæftiget sig med fagets »koryfæer« – vel ud fra en forestilling om, at det især var disse, der tegnede fagets profil både indadtil og udadtil. Dette arbejde har været vigtigt og udbytterigt. Men for at få et samlet billede af den faglige udvikling – og det må vel være et vigtigt sigte med det historiografiske arbejde – synes det nødvendigt at udvide undersøgelsesfeltet til andre end fagets professorer eller udøvere på dette niveau.

Inden for *Dansk Historiografisk Projektgruppe*¹ har man bl.a. ønsket at inddrage *institutionens* historie og dermed også at undersøge »personerne (deres antal og rekruttering) [og] deres samfundsmæssige placering ... når fagets historie skal beskrives« (Nyere dansk historieforskning I, 188). Inga Floto har i artiklen »De seneste års danske historiografiske debat« (Scandia 1981) peget på behovet for at se på de »bredere videnskabsinterne sociologiske problemer«. Hun tænker her »naturligvis på professionaliseringen af faget og den betydning denne fik både for fagets form og for prægningen af fagets udøvere«. Hun mener i den forbindelse, »at professionaliseringen i sig selv må have haft indflydelse på rekrutteringen af historikere«. Argumentet er, at det forhold, at faget som andre videnskaber bliver en levevej, med en *embedseksamen*, kan have tiltruk-

1. For en præsentation af dette projekt se Historisk Tidsskrift bd. 80, 1980, s. 608, samt Nyere dansk historieforskning bd. 1.

ket en ny »mennesketype«, den samvittighedsfulde embedsmand uden meget politisk engagement. Spørgsmålet er vel, hvordan man belægger denne interessante hypotese.

Men under alle omstændigheder er der peget på nogle vigtige historio-grafiske problemstillinger, og denne undersøgelse er et første forsøg på at gå ad denne vej. Dens sigte er at beskrive gruppen af videnskabeligt uddannede historikere i Danmark fra ca. 1865 og fremefter, dvs. fra det tidspunkt, hvor den almindelige professionaliseringsproces inden for videnskaberne slår igennem for faget histories vedkommende. Der kan dog være grund til først at gøre en række bemærkninger om afgrænsningen af den undersøgte gruppe.

Historikere – hvad er det?

I videnskabshistorien har begrebet »videnskabeligt samfund« spillet en vigtig rolle siden Thomas Kuhn. Den forestilling, at videnskab ikke er – eller i hvert fald ikke bare er – enkeltmandsværk, men at videnskabelig aktivitet i vid udstrækning er foregået og foregår inden for løsere eller fastere organiserede videnskabelige miljøer og institutioner, er ganske vist ikke opfundet af Kuhn. Men som han selv siger, er det »den intuitive idé om det videnskabelige samfund, som ligger til grund for mange ting« i hans bog om »*Videnskabens revolutioner*« (1962/da. udg. 1975), som jo har haft stor betydning for megen videnskabshistorie siden da, også historiografien.

Men hvad er da »et videnskabeligt samfund«? I sin efterskrift fra 1969 til 2. udg. redegør Kuhn lidt mere indgående for sin opfattelse.

Et videnskabeligt samfund består ud fra dette synspunkt af udøverne af et videnskabeligt specialområde. I et omfang uden lige har de fået ensartede uddannelser og indførelser i faget, undervejs har de tilegnet sig den samme faglitteratur og udtaget mange fælles belæringer af den. I almindelighed markerer grænserne for denne standard-litteratur grænserne for et videnskabeligt emne, og hvert videnskabeligt samfund har sædvanligvis sit eget emne. Der er skoler inden for videnskaberne, dvs. videnskabelige samfund, som nærmer sig det samme emne ud fra uforenelige synspunkter. Men de er langt sjældnere dér end på andre områder; de er altid i konkurrence; og deres konkurrence bliver som regel hurtigt afsluttet. Følgelig betragtes medlemmerne af et videnskabeligt samfund både af sig selv og af andre som de mennesker, der alene er ansvarlige for stræben efter en klasse af fælles mål – derunder uddannelsen af deres efterfølgere. Inden for sådanne grupper er kommunikationen forholdsvis fuldstændig og de faglige bedømmelser forholdsvis ensstemmige... (Kuhn 1975, 184).

»Videnskabeligt samfund« er således ikke noget klart afgrænset begreb. Overført på faget historie vil man kunne bruge det både om alle historikere og om forskellige videnskabelige traditioners eller skolers tilhænger. Birgitta Odén bruger det på en lidt anden måde i sin bog om »*Lauritz Weibull och forskarsamhället*« (1975). Her var det hendes hensigt »at belyse en banebrydende forskers relationer til det omgivende forskersamfund – dette begreb taget både i snæver mening som synonymt med universitetets institutionaliserede forskerverden og i vid mening som en samlingsterm for dem, som bærer tidens internationale, intellektuelle liv oppe« (a.a., 15). Her er der således tale om en smallere og bredere gruppe af – fortrinsvis – humanister.

Men under alle omstændigheder implicerer Kuhns beskrivelse en professionalisering, dvs. at medlemmerne af det videnskabelige samfund udøver en profession, som de vel at mærke igennem en ensartet uddannelse er optrænet til at udøve. Den svenske videnskabshistoriker Sven Eric Liedman formulerer det sådan: »Professionalisering: den proces hvorigennem en vis virksomhed bliver et eksklusivt erhverv, som forudsætter visse unikke kundskaber og færdigheder, som sædvanligvis også forudsætter en særlig erhvervsuddannelse« (1977 II,350).

For faget histories vedkommende må det vel betyde, at man har gennemgået en universitetsuddannelse *som historiker*, dvs. enten taget magisterkonferens eller skoleembedseksamen med historie som hovedfag. Men dette rejser umiddelbart nogle problemer: Gruppen af universitetsuddannede historikere vil omfatte både mere og mindre end den gruppe, der tegner faget videnskabeligt og viderefører de faglige normer. Mere, fordi naturligvis ikke alle fortsætter som »institutionaliserede« historikere, dvs. som folk, der professionelt lever af faget og på den måde betragtes som de egentlige og »rigtige« bærere og formidlere af videnskaben. Og mindre, fordi også folk uden denne uddannelse er i stand til at manifestere sig inden for faget eller leve af det (fx. Steenstrup, Rubin og i øvrigt en del arkivarer m.v.). Og man kunne nævne en række af velmeriterede professorer og andre fra andre fag end historie, som »erhvervs-mæssigt« beskæftigede sig med fortiden uden at have den professionelle uddannelse – kirkehistorikere, retshistorikere, økonomiske historikere, (natur)videnskabshistorikere etc. etc. Muligheden er med andre ord til stede for at ikke-professionelle er del af »det videnskabelige samfund« af historikere.

Men hvis man et øjeblik fastholder det bestemte uddannelseskra-
v som kvalificerende for medlemskab af dette »videnskabelige samfund«, kan man for det første rejse spørgsmålet om de »tavse«. Med andre ord, hvis

man aldrig har ydet et *skriftligt* bidrag til belysning af faglige problemer eller til historisk bevidsthedsdannelse, kan man så stadig siges at tilhøre »det videnskabelige samfund« – efter foreløbige undersøgelser synes dette at gælde 30-35% af de universitetsuddannede med procenten stigende i løbet af perioden 1870-1940. Eller skal man gå et skridt videre og stille bestemte krav til det, der er skrevet, før det kvalificerer til medlemskab af »samfundet«. Med andre ord, skal man forsøge nærmere at definere »videnskabeligt« samfund? Men hvad kvalificerer da et skriftligt arbejde som »videnskabeligt« – afhandlinger optaget i et fagligt tidsskrift, disputater, eller blot bøger og afhandlinger med et fagligt indhold? Selv om den faglige tradition vel har ment sig i stand til at sondre mellem »videnskab/forskning« og »populærvidenskab/historieskrivning« – om end måske uden at evne at ekspliciterer kriterierne nærmere, synes det næsten en umulig opgave at gennemføre en sådan sondring konsekvent. Men det kan på den anden side synes nødvendigt alligevel at forsøge, om det så kun kan blive skønmæssigt, hvis man vil prøve at afgrænse »det videnskabelige samfund« til dem, der faktisk producerede »videnskab«.

Der er således en række problemer forbundet med at afgrænse en undersøgelse af danske historikere til de universitetsuddannede. Når jeg alligevel har gjort det i denne preliminaire undersøgelse til belysning af sider af danske historikers socialhistorie, er det til en vis grad af bekvemmelighedsgrunde – gruppen er let at operationalisere og skaffe sig oplysninger om. Men det kan også begrundes i det forhold, at det synes klart, at der i den faglige selvforståelse i hvert fald hos de »professionelle« er en klar tilbøjelighed til at vægte kravet om den »professionelle« uddannelse højt som grundlag for videnskabelig accept. Man kan blot henvise til Erslevs (og Steenstrups og i øvrigt flere andre professorer fra andre fags) – i øvrigt vist rimelige – nedsabling af amatøren L. Lund i 1890'erne, idet han bl.a. fremhævede, at Lund ikke besad nogle elementære kildekritiske færdigheder, som var blevet indbygget i uddannelsen i 1880'erne, og som derfor enhver uddannet historiker besad. Eller måske tydeligst hos Arup (i 1925): »Om historie og historieopfattelse tror alle sig endnu berettigede til at tale. Medens den, der aldrig nogensinde har gjort en medicinsk undersøgelse, heller ikke tror sig berettiget til at kritisere en mediciner, tror enhver, der aldrig nogensinde har gjort en historisk undersøgelse, sig berettiget til at kritisere en historiker. De forstår ikke, at historie nu virkelig er blevet en videnskab, at de, der har studeret denne videnskab, har ret til at tale, og at alle andre, der ikke har studeret den, har den pligt at høre efter« (DH III, 258).

Imidlertid har det danske historiske miljø traditionelt også omfattet en

stor gruppe mennesker, der uden at have en »professionel« uddannelse og uden i egentlig eller – måske bedre – traditionel forstand at tilhøre et snævrere defineret »videnskabeligt samfund«, så dog alligevel har været en vigtig del af udøverne af historisk virksomhed. Stadigvæk kan det være vanskeligt nærmere at definere, hvad en »historiker« er i denne sammenhæng. Der er imidlertid gjort et forsøg herpå, som kan fortjene opmærksomhed også ud fra en historiografisk betragtning, ikke mindst fordi der ved den lejlighed blev tilvejebragt »et historisk kildemateriale, der vil have værdi, når man engang skal behandle det mere folkelige historiske arbejde i dette århundrede ...«, med igangsætternes egne ord.

Der er tale om et projekt, som Dansk historisk Fællesforening iværksatte, og som resulterede i det biografiske opslagsværk »*Danske historikere 1965*« (red. af H.K. Kristensen, Knud Prange og Johan Hvidtfeldt (1966)). Redaktørerne gør i forordet opmærksom på vanskelighederne ved en afgrænsning af den kreds, der er tale om. Man besluttede, »at medtage alle danske, der har skrevet om historie eller som f.eks. gennem arkæologiske undersøgelser, organisationsvirksomhed o.l. har arbejdet med historie«. På den anden side var »nogle få avisartikler ikke ... tilstrækkeligt til at berettige til optagelse i værket, ej heller udgivelse af enkelte slægtshistoriske arbejder«. Alligevel havde man stadig afgrænsningsproblemer, og det endelige udvalg er blevet til i samarbejde med museer, lokalhistoriske arkiver, amtshistoriske samfund m.v. Man må vel antage, at resultatet er et dækkende billede af, hvad der med rimelighed kunne henregnes til aktiv historisk virksomhed i Danmark i 1965, selv om man ved gennembladrning af bogen ind imellem kan studse over, hvad der henregnes til »historiker«.

Jeg har foretaget en lille undersøgelse af de 820 personer med henblik på deres uddannelsesmæssige baggrund (Tabel 1 – til det tekniske: hvor en person har flere uddannelser, er det den senest anførte, der er benyttet, medmindre en tidligere skulle være en »højere uddannelse« end en senere). Denne undersøgelse understreger for så vidt klart, at vil man tale bredt om danske historikere, så udgør de »professionelle« kun en forholdsvis lille del (godt 1/4), men dog stadig væk den største gruppe (se tabel). Men interessant er også, hvilke uddannelser, der iøvrigt er repræsenteret. Selv om der er tale om et bredt udsnit af befolkningen, er det dog påfaldende, hvor stor en vægt de højere uddannelser har, og her især de humanistisk/teologiske (mag. art., cand. mag., cand. theol.), der traditionelt alle dage har haft en historisk dimension af en eller anden art. Bemærkelsesværdigt er også skolelærerne, der udgør 1/8 af hele gruppen, mens det måske ikke er så bemærkelsesværdigt, at grupperne arbejds-

mand m.v. og husmor – grupper uden nogen form for uddannelse – tilsammen udgør 1%. Interessant er gruppen »selvlært«, som omfatter personer, der har skaffet sig kundskaber og indsigt gennem kurser af forskellig slags, højskoleophold, universitetsophold uden formel eksamen og museumsvirksomhed uden egentlig eksamen; disse udgør 4%, hvilket – som det fremgår – er mere end en lang række andre grupper. Iøvrigt overlades tabellen til selvstudium.

Tabel 1. Danske historikere 1965 efter uddannelse

uddannelse	antal	%
cand. mag./mag. art. historie	219	26.7
cand. mag./mag.art. humaniora	139	17
heraf arkæologer	21	
cand. theol.	56	7
cand. jur./polit.	48	6
Anden højere uddannelse – i alt	71	8,7
heraf naturvidenskabelig uddannelse	14	
heraf læge, cand. pharm. mv.	21	
heraf civilingeniør m.v.	10	
heraf arkitekt, landinspektør	13	
heraf officer	13	
Mellemuddannelser	132	16
heraf lærer	102	
heraf bibliotekar	15	
heraf journalist	15	
Praktisk uddannelse	107	13
heraf landbrug m.v.	31	
heraf handel m.v.	34	
heraf håndværk m.v.	21	
heraf jernbane, politi	7	
heraf andre ¹	14	
Selvlært	34	4
Arbejdsmand m.v.	6	1
Husmor	3	
Mangler	5	0,6
I alt	820	100,0

1. kunstner, musiker, skibsfører, konservator

Undersøgelsen understreger nødvendigheden af at tænke uden for rammerne af de universitetsuddannede historikere, hvis man vil nå frem til et dækkende billede af beskæftigelsen med fortiden i Danmark. Men en bog som »Danske historikere 1965« peger samtidig på nødvendigheden af overvejelser omkring begrebet »en historiker«, hvis et af sigtemålene med et historiografisk projekt er en analyse af historikere og deres virksomhed bredt forstået og ikke blot de Tordenskjolds soldater, som vi så længe – med gode grunde – har været optagne af. Ligesåvel som en indkredsning af fænomenet »det videnskabelige samfund« kræver overvejelser over, hvad der kvalificerer til optagelse i dette ophøjede selskab.

Der er grund til at holde disse forbehold in mente over for det følgende, hvor de universitetsuddannede historikere skal underkastes en nærmere undersøgelse. Denne omfatter altså ikke alle »historikere«, hverken i en bred eller en snæver forstand. Ydermere må man være opmærksom på, at hvis man vil acceptere tanken om snævrere videnskabelige samfund eller videnskabelige traditioner (måske ligefrem »paradigmer«), der har normer og forestillinger, som kun deles af en del af alle faguddannede (– min egen »Den radikale historikertradition« (1981) er udtryk for en sådan opfattelse), så vil en undersøgelse af denne art heller ikke i noget videre omfang kunne gøre os klogere på disse traditioners samfundsmæssige baggrund.

Historikerne 1864-1940

Man har i den historiografiske forskning længe været temmelig uvidende om, hvor stor en personkreds det professionelle historikermiljø omfattede, for ikke at tale om hvilke sociale lag det rekrutteredes fra. Efterhånden som fagets »socialhistorie« i stigende grad er blevet opfattet som en vigtig side af forståelsen af fagets udvikling og samfundsmæssige funktion, har der været et åbenlyst behov for mere viden på disse felter.

Det er i lyset heraf, den følgende undersøgelse skal ses. Undersøgelsen indskrænker sig til at omfatte alle med en universitetseksamen i historie på konferens- eller hovedfagsniveau til og med 1940. Dette årstal er til en vis grad tilfældigt valgt som slutpunkt. Undersøgelsen kan ganske vist delvis siges at ligge i forlængelse af mine studier i den radikale historikertradition, som dækker stort set det samme tidsrum, men også arbejdskononomiske årsager (for at sige det eufemistisk) spiller ind.

Der kan dog gives en »eksamensmæssig« begrundelse for slutåret 1940. Med vintereksamen 1938/39 ophørte den to-fagsordning, der havde eksi-

steret siden 1924, og man vendte (for en periode) tilbage til en trefagsordning (hoved- og to bifag). Ved at medtage de tre følgende eksamens terminer får man i hvert fald klaring på, hvad denne ændring umiddelbart betød for kandidatproduktionen.

Undersøgelsesmaterialet er endvidere i en række af delundersøgelserne opdelt i tre perioder: 1864-1904, 1905-24, 1925-40 – med henblik på at spore eventuelle forandringer over tid. Også denne opdeling er til en vis grad arbitrær. Den første skillelinie kan dog begrundes ud fra en antagelse om, at industrialiseringens gennembrud i 1890'erne omkring dette tidspunkt måske kunne begynde at vise sig i de færdiguddannedes sociale baggrund, og desuden at skolereformen af 1903 muligvis kan have spillet en rolle. Den anden skillelinie falder umiddelbart efter den omtalte studieordningsændring af 1924 og ved indledningen til en bemærkelsesværdig vækst i kandidattallet, hvilket kan begrunde dens hensigtsmæssighed.

De *problemstillinger*, der på det givne grundlag har kunnet behandles, er omfanget af gruppen af universitetsuddannede historikere, studietid, social baggrund, senere erhverv og kvindelige historikere. Endelig forsøges til slut at sige noget om tilknytning til et snævrere betragtet »videnskabeligt samfund« (i forlængelse af ovenstående betragtninger), bestående af dem, der gennem videnskabelige afhandlinger eller på anden måde tager del i videnskabens udvikling.

Materialet har først og fremmest været kandidatfortegnelserne i årbøgerne fra Københavns og Aarhus Universiteter og Magisterstaterne (1907, 1926, 1945, 1951 og 1962), suppleret med biografiske og bibliografiske oplysninger indhentet fra det almindelige håndbogsapparat.

a. Kandidatproduktionen

Frem til 1884 kunne man, hvis man ønskede at uddanne sig som specielt historiker kun gøre det ved at tage magisterkonferens i faget ved Københavns Universitet. Man kunne ganske vist tage den filologisk-historiske embedseksamen (cand. philol.), der indeholdt latin, græsk og historie (især om oldtiden), hvis man sigtede på en undervisningsstilling i de lærde skoler. Og det er også givet, at en del potentielle historikere tog denne eksamen (A. Heise er blot ét eksempel). Men det var ikke en speciel historikereksamen, og det er ikke muligt at skille evt. historikere fra de klassiske filologer. I denne undersøgelse er cand. philol.'erne derfor ladet ude af betragtning. Når 1864 er begyndelsestidspunkt skyldes det, at der tilsyneladende ikke fra 1849 (hvor denne ordning startede) til 1864 er bestået magistre i historie.

Efter 1884 kunne man tillige tage skoleembedseksamen med hovedfag

og to bifag, en eksamen som omgående blev den normale uddannelse for universitetuddannede historikere. (I en lang periode (til 1906) var latin iøvrigt altid det ene bifag blandt historikere.) Kravet til antallet af bifag ændredes senere flere gange. Fra sidste halvdel af 1910'erne kunne man med kristendomskundskab som bifag nøjes med dette ene, og i 1924 gennemførtes en egentlig to-fagsordning bl.a. begrundet i mangelen på gymnasielærere efter gymnasireformen i 1920, da en lang række private studenterkurser overtoges af staten. I 1934 vendte man imidlertid tilbage til en trefags-ordning. Man motiverede det med, at der ikke som i 1924 længere var mangel på kandidater, men tværtimod overproduktion, og anførte tillige, at der fra skoleside ønskedes en trefags-ordning, fordi det var nødvendigt at skaffe skolen frihed i valget af de mest egnede til embederne. Desuden antydede man, at 1924-ordningen var for let, den havde nemlig medført, at for mange ukvalificerede havde søgt studiet, og det havde resulteret i for høje dumpeprocenter (K.U. Aarbog 1933-34, 174 ff).

Der etableredes en overgangsperiode, således at vintereksamen 1938-39 var sidste ombæring med den gamle ordning. Det resulterede i en uhyre kraftig vækst i eksaminer og kandidatproduktion op til skæringsdatoen og et drastisk fald derefter: Fakultetet havde ved vinterterminen 1938-39 100 kandidater til eksamen, hvoraf 66 bestod, ved sommerekksamen 1939 var tallene henholdsvis 7 og 2 og ved den følgende vinterekksamen 1 kandidat, der bestod! Der blev produceret 21 cand. mag.'er med historie som hovedfag i januar 1939, ved de følgende eksaminer mellem 0 og 2.

Den nye trefagsordning fungerede altså som en effektiv bremse på kandidatproduktionen, i hvert fald på kort sigt, men havde iøvrigt allerede (formentlig i kombination med de svigtende fremtidsudsigter) haft sin virkning på studentertilgangen til faget historie. Ifølge en opgørelse fra 1932 havde faget i 1880'erne haft højst 20-30 studerende, i 1913 var tallet 66, mens det i 1931-32 var vokset til 211 (hvoraf 198 var hovedfagsstuderende). Dette tal sank jævnt gennem 30'erne, således at der i 1939-40 var 97 hovedfagsstuderende. Samtidig var der imidlertid sket en kraftig vækst i antallet af konferensstuderende (fra 9 i 1933-34 til 27 i 1939-40), hvilket man tilskrev trefagsordningen af 1934. Man frygtede, at den vanskeligere cand.mag.-ordning ville bringe uegnede ind i konferensstudiet og gennemførte derfor en ændring af dette i 1940 med flere eksaminer med henblik på tidligere udskillelse af uegnede (K.U. Aarbog, 1934-35, 79 & 1940-41, 208 ff).

I øvrigt var antallet af uddannede magistre faldet kraftigt med den

»lette« 1924-ordning, som det fremgår af nedenstående opgørelse over forholdet mellem cand.mag.'er og mag.art.'er (tabel 2):

Tabel 2. Forholdet mellem uddannelserne

	1	2	3
1885-1904	80	15	19
1905-1924	90	17	19
1924-1940	236	16	7

1. mag. art.'er & cand. mag.'er m. historie som hovedfag

2. mag. art.'er

3. 2 i % af 1

Produktionen af universitetsuddannede historikere i perioden 1864-1940 fremgår af nedenstående tabel (tabel 3). Den første cand. mag. (Johan Ottosen) er fra 1885.

Tabel 3. Uddannede historikere 1864-1940

	1	2	3
1864-69	10		10
1870-74	8		18
1875-79	4	1	21
1880-84	1	1	22
1885-89	8	1	30
1890-94	25	2	54
1895-99	30	3	83
1900-04	17	16 ¹	87
1905-09	14	19	98
1910-14	24	21	120
1915-19	19	25	135
1920-24	33	36 ²	157
1925-29	56	48	201
1930-34	81	54	276
1935-40	99	73	356
I alt	429		

1. Færdige kandidater (mag. art. & cand. mag.)

2. Akkumuleret oversigt over dødsfald. 8 mag. art'er fra perioden 1864-75 har ikke kunnet opdrives. De må antagelig være døde før 1907 og er rent arbitrært trukket ud fra og med 1900 (note 1). Døde mellem 1907 og 1926 er på samme måde trukket ud fra 1920 (note 2)

3. Akkumuleret oversigt over levende historikere

Tabellen fremviser en kraftig vækst fra o. 1890, et fænomen, der givetvis må ses i sammenhæng med indførelsen af skoleembedseksamen i 1884. Før den tid kan som sagt muligvis cand.philol.-titlen skjule en del historikere, og den kraftige vækst bør således måske ikke overvurderes. På den anden side er den dog et klart udtryk for specialiserings- og professionaliseringstendensen inden for faget her ved århundredets slutning og noget faget deler med andre humanistiske fag. Stigningen falder iøvrigt sammen med en generel stigning i kandidatproduktionen ved alle universitetsuddannelser i 1890'erne. (Derimod modsvares en stærk stigning i studentertallet efter 1905 ikke af en tilsvarende senere kraftig stigning i kandidattallet.) Stigningen i 1890'erne for historikernes vedkommende er dog kraftigere end den gennemsnitlige stigning for kandidater som helhed (jf. Warming, 583 f).

Efter den første udladning følger så en mindre nedgang, men fra begyndelsen af 1920'erne starter et nyt boom, der ganske vist i sin begyndelse ikke kan have noget at gøre med den lettere studieordning af 1924 eller de stærkt forbedrede stillingsmuligheder efter 1920, men som givetvis får det. Fra 1927 overstiger den årlige kandidatproduktion 10 om året (med en enkelt undtagelse, 1931) og ligger derefter stort set på 15-20 årligt. Den første Aarhus-kandidat er fra 1935, men antallet af disse overstiger iøvrigt ikke 3 årligt i perioden.

Den akkumulerede oversigt giver et tal for de til en bestemt periode levende uddannede historikere og dermed et vist begreb om historikermiljøets størrelse (eller lidenhed).

b. Studietid

På grundlag af materialet har det også været muligt at undersøge studietidens længde i perioden, forstået som den tid, der er gået mellem studentereksamen og kandidateksamen. Det er klart, at dette i princippet forudsætter, at man går direkte fra studentereksamen ind på universitetet, og det er lige så klart, at ikke alle opfylder denne forudsætning – de fleste meget lange studietider er netop et udtryk herfor. På den anden side tyder alt på, at det altovervejende flertal opfylder den førstnævnte forudsætning.

Tabellen viser, at den »normale« studietid gennem hele perioden ligger omkring 6½-7 år, men som helhed sker der en studietidsforlængelse på ca. et år efter århundredeskiftet, og den »lette« 1924-ordning retter kun delvis op på dette.

Tabel 4. Studietidslængder (i %)

	1864-1904	1905-24	1925-40
5 år og derunder	9	1	3
5½-6 år	26	11	20
6½-7 år	36	36	30
7½-8 år	14	27	23
8½-9 år	6	9	11
9½-10 år	4	8	6
over 10 år	6	9	8
I alt	100	100	100
N	103	90	236

c. Social baggrund

På grundlag af Magisterstaternes oplysninger om fædres stilling er det muligt at lave en oversigt over historikernes sociale baggrund. Det er klart, at det kan skabe nogle kildekritiske vanskeligheder – har de gode magistre ligget under for en honnet ambition, når de skulle angive faders stilling, er den korrekt angivet, og hvilke problemer rejser det, hvis der forskellige steder angives forskellige stillinger? Man må vel desuden antage, at den stilling, der angives, er stillingen på daværende tidspunkt, og den behøver ikke nødvendigvis at være den samme som under kandidatarens opvækst. Dette kan selvfølgelig rejse problemer, når det er den sociale baggrund man gerne vil have fat i. Trods disse metodiske problemer har jeg dog ment, at materialet er brugbart; de forholdsvis få problemer, der har været, er søgt løst bl.a. ved hjælp af kontrolmaterialet, og de få tilfælde, hvor en løsning er fundet på et ret arbitrært grundlag, kan næppe forvride undersøgelsen som helhed.

Et betydeligt større problem har derimod været den sociale eller miljømæssige kategorisering af fædrenes stillingsbetegnelser. Undersøgelser af danske akademikers sociale rekruttering er foreløbig meget sparsomme (se Snedevig, E. J. Hansen, Christensen & Sørensen). På den anden side findes der efterhånden en del undersøgelser af forskellige grupper bl.a. med henblik på social baggrund (foruden de nedennævnte se E.J. Hansen og Djursaa). Det væsentligste problem i den slags undersøgelser er uden tvivl, hvorledes de mange stillingsbetegnelser kan kategoriseres på en hensigtsmæssig og meningsfyldt måde, så man kan få noget at vide om det miljø, der udgør den sociale baggrund for den pågældende gruppe.

Hovedparten af de nyere undersøgelser af denne type har med hensyn til metode taget udgangspunkt i Kaare Svalastogas undersøgelser fra midten af 1950'erne om prestige, klasse og mobilitet (Svalastoga 1959, jf. Svalastoga & Wolf 1969 og Erik Manniche 1970), hvor han på baggrund af en interviewundersøgelse har placeret 75 stillingskategorier i forhold til hinanden efter prestige og indplaceret dem i 9 statuslag. Den enkelte stillings placering er udtryk for »folks« opfattelse af den status, stillingsindehaveren har i forhold til andre stillingsbetegnelser snarere end den siger noget om social placering i forhold til økonomisk magt eller formåen eller andre om jeg så må sige objektive kriterier.

Fordelen ved at benytte Svalastogas metode ville være, at det ville muliggøre sammenligning med andre tilsvarende undersøgelser. På den anden side er metoden dog efter min mening ikke så let håndterlig, som den udbredte brug af den kunne få én til at tro (og de pågældende undersøgelser giver ikke anvisning på, hvordan forskellige problemer er løst).

I Svalastogas oprindelige undersøgelse indgik ud over stillingsbetegnelse også uddannelse og antal af underordnede som kriterier for stratificeringen. I det her anvendte materiale er uddannelse som regel kun oplyst, når faderen er akademiker (eller lærer), mens antal underordnede aldrig er oplyst (og dette er af betydning ikke mindst, når der er tale om selvstændige næringsdrivende). Der bliver derfor en del usikkerhedsmomenter med hensyn til korrekt indplacering af en række stillingskategorier. Hertil kommer, at skemaet er udarbejdet og altså har gyldighed i midten af 1950'erne, hvilket rejser spørgsmålet om dets værdi 50-80 år tidligere (selv om andre udenlandske undersøgelser kunne tyde på ret langsomme forandringer i opfattelsen af social prestige, jf. Rishøj, 64f).

Og endelig – men selvfølgelig mindre betydningsfuldt – forekommer visse placeringer i Svalastoga-skemaet ud fra en commonsense betragtning problematiske: er f.eks. gårdejeren socialt lavere placeret end skolelæreren, er grosserereren og fabrikanten lavere end sekretæren i ministeriet, eller viktualiehandleren lavere end bagermesteren?

Svalastogas metode har derfor ikke forekommet mig særlig anvendelig i denne undersøgelse, og jeg har i stedet valgt at benytte mig af en kategorisering udarbejdet af P. Sloth Carlsen i forbindelse med en undersøgelse af »afstammingsmiljø« for personkredsen i Kraks Blå Bog 1970 (Sloth Carlsen 1974 og 1981), bl.a. fordi de oplysninger hans undersøgelse baserer sig på ikke nævneværdigt adskiller sig fra nærværende undersøgelser. Disse afstammingsmiljøgrupper siger ganske vist nok mindre om den sociale placering end Svalastogas strata, men angiver på den anden

side nok tydeligere miljøets karakter, hvilket formentlig er nok så afgørende for valg af uddannelse. Dertil kommer, at det har vist sig at rejse betydeligt færre tvivlstilfælde end andre kategoriseringer, og endelig forekommer det umiddelbart at være mindre udsat for, at ændrede sociale normer kan rejse tvivl om kategoriseringernes holdbarhed end Svalastogas.

Sloth Carlsen opererer med følgende 22 »afstammingsmiljøgrupper«:

1. *Kunstnerisk betonet skabende miljø* (kunststudøvere i videste forstand inden for alle kunstarter, også kunsthåndværk, og journalistiske og pressemæssige udøvere).
2. *Ledende offentlig administrationsmiljø* (øvrighedens og domsmyndighedens først og fremmest akademiske personel, men ikke akademiske lærere m.v. (gruppe 7) eller tekniske ledere (gr. 8), ej heller advokater (5), præster (3), læger (4) eller militære (11)).
3. *Kirkeligt religiøst miljø* (teologer i folkekirken og andre religiøse samfunds præster og ledere).
4. *Medicinsk-hygiejnisk miljø* (læger, tandlæger, dyrlæger uanset off. eller privat position).
5. *Advokatmiljø* (sagførere (men ikke jurister i administration (2)), tillige revisorer, der antages at have stort set ensartet funktion og miljø).
6. Udgår
7. *Akademisk lærermiljø* (gymnasier og højere læreanstalter, dog ikke gr. 4 & 8. Tillige arkiv-, biblioteks- og museumsfolk med tilsvarende højere teoretisk uddannelse).
8. *Teknisk ledermiljø* (ingeniører, arkitekter, konstruktører, ledende maskinmestre o.l., samt landinspektører, forstfolk, forsk. landbrugskandidater, farmaceuter, mejeribestyrere m.v.).
9. *Folkeskolemiljø* (seminarieuddannede lærere ved folkeskole og folkehøjskole, samt lærere ved landbrugs- og efterskoler).
10. *Underofficersmiljø*.
11. *Officersmiljø*.
12. *Privat ledermiljø og ledende funktionærmiljø* (erhvervenes afdelings- og kontorledere, prokurister, hovedkasserere o.l. samt handelsflådens officersstab).
13. *Andet privat funktionærmiljø* (det private erhvervs kontor- og butikspersonel, fabrikmestre m.m.).
14. *Alment offentlig tjenestemandsmiljø* (betjentgrader (politi, retsvæsen, jernbanevæsen) samt mere underordnet personel i stat og kommune og i koncessionerede virksomheder (telefon, luftfart m.v.)).
15. *Almen bynæringsmiljø* (detailhandel, selvstændige håndværkere, vognmænd, restauratører, selvstændige fiskere).
16. *Større selvstændigt bynæringsmiljø* (storhandelsgrosserere o.l., fabrikanter, skibsredere, vekselere. Tillige direktører, underdirektører i større private virksomheder).
17. *Gårdejermiljø* (gårdbesiddere, gårdforpagtere, fæstere, sognefogeder).
18. *Proprietærmiljø*.

19. *Godsejermiljø* (også godsbestyrere og godsledere).
20. *Byarbejdermiljø* (håndværkere (dvs. alle ikke-mestre), arbejdere og arbejdsmandsgrupper i byerhverv).
21. *Husmandsmiljø* (statshusmænd, private husmænd, boelsmænd samt selvstændige landgartnere (bygartnere gr. 15)).
22. *Landarbejdermiljø* (fast og løs medhjælp i landbrug, skovbrug og gartnere, ikke-selvstændige fiskere).
23. *Restgruppen*.

Sloth Carlsens klassificering kan iøvrigt uden større vanskelighed »oversættes« til en klassificering anvendt af Annelise Snedevig i en stikprøveundersøgelse af danske lægers sociale baggrund (Snedevig)¹. Herved bliver der dels nogle færre kategorier at arbejde med, hvilket er praktisk, og dels åbnes der mulighed for at sammenligne to danske akademikergrupperes rekruteringsgrundlag.

For om muligt at konstatere ændringer i historikernes sociale baggrund, er der som nævnt foretaget en deling i tre grupper – 1864-1904, 1905-24, 1925-40 (se tabel 5).

1. Snedevigs kategorier fremgår af tabel 7. Sloth Carlsens (PSC) kategorier er mekanisk oversat til Snedevigs (AS) således:

AS 1 = PSC 2, 3, 4, 5, 7

AS 2 = PSC 16, 19

AS 3 = PSC 1, 9

AS 4 = PSC 8, 11, 12

AS 5 = PSC 17, 18

AS 6 = PSC 21

AS 7 = PSC 15

AS 8 = PSC 10, 13, 14

AS 9 = PSC 20

AS 10 = PSC 22

Oversættelsen er ikke ganske uproblematisk. F.eks. er visse overordnede inden for post- og jernbanevæsen hos Sloth Carlsen anbragt i gr. 14, dvs: gr. 8 hos Snedevig, hvor de nok snarere burde være i gr. 4. Andre tilsvarende problemer kunne påpeges. Det drejer sig dog altid om ret få personer og har næppe afgørende betydning med hensyn til at vise tendenser.

Tabel 5. Historikernes miljømæssige baggrund

Afstammings- miljøgruppe	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1924-40
1	2	2	8
2	4	2	6
3	19	9	22
4	5	4	8
5	4	—	6
7	8	8	18
8	2	4	18
9	7	14	24
10	1	1	—
11	2	1	2
12	2	3	4
13	1	2	6
14	2	2	18
15	9	7	32
16	6	6	10
17	15	16	30
18	2	3	1
19	1	1	1
20	1	2	10
21	—	—	7
22	—	2	1
23	1	—	—
uoplyst	9	1	4
I alt	103	90	236

Da tallene i mange tilfælde er så små, at det næppe giver mening at regne med procenter, er det de reelle tal, der anføres. Det giver lidt vanskeligheder med sammenligninger især m.h.t. den sidste periode. Men man kan dog hæfte sig ved visse ting. Præstebørn udgør en meget væsentlig del i den første periode (gr. 3), men deres betydning halveres derefter. Der sker en kraftig stigning for børn fra »teknisk ledermiljø« (gr. 8), et klart udtryk for industrialiseringens betydning. Ligeledes er stigningen allerede i den anden periode af kandidater med rod i folkeskolemiljø (gr. 9) værd at bemærke. Den kraftige stigning også inden for grupperne »alment offentlig tjenestemandsmiljø« (14), »alment bynæringsmiljø« (15)

og »byarbejdermiljø« (20) er vel både et udtryk for byerhvervenes stigende betydning og for en vis demokratisering af uddannelserne. Endelig er der grund til at hæfte sig ved gårdejerbørnernes ganske solide placering (gr. 17) gennem hele tidsrummet (men med et ikke ubetydeligt relativt fald i sidste periode) – totalt er der tale om klart den største gruppe af danske historikere.

Et andet mål for den ovennævnte demokratisering af uddannelsen kunne være, at den i stadig mindre grad blev et anliggende for akademikerbørn:

Tabel 6. *Historikeres akademiske baggrund (i %)*

Faders uddannelse	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1925-40
Akademiker	41	33	30
Ikke-akademiker	50	66	69
Uoplyst	9	1	1
I alt	100	100	100
N	103	90	236

På den anden side er det dog selvfølgelig påfaldende – om end ikke overraskende – i hvor høj grad historikere, som formentlig andre akademikere, har deres baggrund i akademiske og/eller bedrestillede miljøer. Ved at anvende Snedevigs kategorisering, jf. ovenfor, kan man få et lidt klarere billede af dette (se tabel 7).

Tabellerne viser tydeligt nok, at historikerne med få undtagelser tilhører et intellektuelt embeds- og professionsborgerskab, det egentlige småborgerskab eller det kapitalejende borgerskab. De stammer for den overvejende dels vedkommende fra hjem, hvor faderen i vid udstrækning er sin egen herre, eller i det mindste i kraft af uddannelse og stilling har en vis indflydelse, er »finere« (underviserne). Funktionærer og arbejdere i det private erhverv udgør i starten et helt underordnet mindretal, men får dog en lidt øget betydning i den sidste periode.

Tabel 7. Historikernes sociale baggrund (i %)

Faders erhverv	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1925-40
1. Akademisk erhverv	39	26	25
2. Direktør, godsejer o.l.	7	8	5
3. Skolelærer, kunstner o.l.	9	18	14
4. Overordnet ikke-akademisk funktionær & tjenestemand	6	9	10
5. Gårdejer, proprietær m.v.	17	21	14
6. Husmand, boelsmand m.v.	–	–	3
7. Mindre selvstændig næringsdrivende	9	8	14
8. Underordnet kontor/butik	5	5	10
9. Arbejder (faglært/ufagl.)	1	2	4
10. Landarbejdere o.l.	–	2	0
Uoplyst	9	1	–
I alt	100	100	100
N	103	90	236

Det er fristende at mene, at de her beskrevne forhold i det mindste giver en del af forklaringen på dansk historievidenskabs deling i en konservativ og socialliberal tradition, men praktisk taget uden nogen marxistisk tradition. Præcis de her konstaterede grupper betragtes normalt som (en væsentlig del af) det sociale grundlag for disse ideologier. Ligeledes synes »gårdmandslinien i dansk historieskrivning« (Kjærgaard 1979) delvis at kunne forklares på denne baggrund. Men man skal selvfølgelig ikke være blind for en række af disse intellektuelles evne til at frigøre sig fra holdningerne i det miljø, de er vokset op i, og det er derfor et åbent spørgsmål, hvor stor historiografisk forklaringskraft, historikernes sociale og miljømæssige baggrund har.

Afslutningsvis kan en kort sammenligning med dansk lægers sociale baggrund (undersøgt af Snedevig) foretages. Tallene er ganske vist ikke fuldt sammenlignelige, idet lægeundersøgelsen opererer med en anden årstalsinddeling, men det synes dog alligevel rimeligt at gøre forsøget (tabel 8).

Tabel 8. Historikeres og lægers sociale baggrund (i %)¹

Faders erhverv	kandidatår			
	læger 1898-1927	historikere 1905-24	læger 1928-37	historikere 1925-40
1	33	26	32	25
2	13	8	10	5
3	9	18	15	14
4	16	9	14	10
5	9	21	11	14
6	1	–	1	3
7	14	8	10	14
8	2	5	3	10
9	3	2	4	4
10	–	2	–	0
Uoplyst	–	1	–	–
I alt	100	100	100	100
N	158	90	147	236

1. Snedevig har i sine tabeller kønsopdelt materialet. Hendes %-tal er omregnet til absolutte tal, mænd og kvinder lagt sammen og derefter beregnet som %-tal igen.

For lægernes vedkommende sker der ikke de store ændringer mellem de to perioder. Man noterer en stigning i gruppen »skolelærere, kunstnere m.v.« (3) og et fald i »mindre selvstændige næringsdrivende« (7), men ellers er forandringerne ubetydelige. Mellem læger og historikere er der derimod visse markante forskelle, og generelt må man sige, at læger har en højere social baggrund end historikere. Både i gruppe 1, 2 og 4 er der markant flere lægefædre end historikerfædre i begge sammenligningsperioder. Omvendt er der betydelig flere historikere fra skolelærer/kunstner-, gårdejer- og underordnet personale-miljøer i den første sammenligningsperiode, mens der er sket en vis udligning for de to førstnævnte grupper vedkommende i den anden periode. Her noteres også et skifte i andelen af kandidater udgået fra »mindre selvstændige næringsdrivende« for de to uddannelsers vedkommende.

Selv om hovedparten af kandidater inden for de to uddannelser således kommer fra formentlig ganske velsituerede miljøer, er der således alligevel nogle ikke uinteressante forskelle i rekruteringsgrundlaget for læger og historikere i den her behandlede periode.

d. Historikeres job

Historikeruddannelsen førte generelt sagt i praksis, dvs. som levebrød, to steder hen. Enten blev man en slags historiens »forvalter« eller også en historiens »formidler«. Sagt mere præcist: enten endte man som universitetsforsker/arkivar/museumsansat/videnskabelig bibliotekar eller også som underviser/skribent. Der er kun ganske få undtagelser herfra, og nogle af disse kunne – i hvert fald delvis – placeres i en af de to grupper.

Tabel 9. Historikeres erhverv (i %)

ansættelsesform	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1925-40
1. Universitet m.v.	5	2	6
2. Arkiv/museum/videnskabeligt bibliotek m.v.	23	23	17
3. Gymnasium/seminarium m.v.	30	50	53
4. Kommuneskole/realskole mv.	13	3	6
5. Højskole	1	3	1
6. Handelskole/officersskole m.v.	4	2	2
7. Alm. bibliotek	1	2	2
8. Journalist/forfatter	7	6	2
9. Andet ¹	8	7	10
Uoplyst	9	1	2
I alt	100	100	100
N	103	90	236

1. lærer/journalist/forfatter; vicekonsul; lærer/forfatter; forsikringsdirektør/politiker; politiker/skribent; husmor; præst; missionssekskretær; Folkeforbundsansat; stenograf; missionær; avisarkivar; professor/generalkonsul; arkivar/direktør; forsikringsvæsen; landmand; sygekasseforretningsfører; leksikonredaktionssekretær; stiftelsesforstanderinde; fængselsinspektør; blindeinstitutansat; klasselotterikollektør; forlagschef; generalsekretær Nordisk Råd; (NB. en række af disse betegnelser dækker over flere personer).

Tabel 9 er i princippet opstillet efter den enkeltes slutstilling. Det er klart, at det giver visse problemer. For det første er mange gået gennem forskellige slags stillinger, før de ender et bestemt sted; f.eks. er det ikke ualmindeligt, at man prøver forskellige undervisningsformer, før man ender i lærd skole/gymnasium eller på arkiv eller tilsvarende. For det

andet er der enkelte, som i grunden ikke entydigt kan placeres i dette skema; nogle af disse er anført i gruppe »Andet« (og i noten er anført de stillingsbetegnelser dette dækker over), nogle ganske få er placeret skønmæssigt efter det tilsyneladende hovederhverv. Det bør også bemærkes, at mange, især undervisere, har bijobs ved siden af deres hovedstilling, især som undervisere i andre skoleformer end lærde skoler/gymnasier. Undervisning på flere skoler/ institutioner er iøvrigt meget almindeligt, inden man ender i »livsstillingen«, især i første del af perioden.

Tabellen er altså ikke udtryk for et tværsnit af historikeres erhverv på et bestemt tidspunkt, men derimod et overblik over, hvilke erhverv kandidater fra bestemte perioder før eller senere endte i. Den viser klart – som det også måtte forventes, eksamens sigte taget i betragtning (skoleembedseksamen) – at hovedparten af historikere ender som undervisere på gymnasieniveau eller tilsvarende. Der sker, som det fremgår, en meget væsentlig stigning i denne gruppe blandt kandidater uddannet efter 1905.

Gymnasiet er herefter markant det vigtigste beskæftigelsesområde for historikere. Forklaringen er formentlig bl.a., at før 1905 er muligheden for arbejde i de lærde skoler o.l. ikke så gode, hvorfor det var nødvendigt at skaffe sig arbejde på anden vis, hvilket f.eks. det relativt store tal ansat i real- og kommuneskole vidner om. Desuden var de videnskabelige institutioner i en opbygningsfase og kunne derfor i de to første perioder aftage relativt flere kandidater end senere. Endelig kan man også mærke sig faldet i antallet af dem, der på en eller anden måde lever af deres pen.

Skolereformen i 1903 har givetvis øget mulighederne i gymnasiet og dermed antallet af dem, der ender der, men først og fremmest ændringerne for gymnasiets vedkommende i 1920, da en lang række private kurser blev overtaget af staten, har haft betydning i denne sammenhæng.

Med henblik på det tidligere strejfede problem omkring »det videnskabelige samfund« – som jeg senere skal vende tilbage til – kunne man, som nævnt ovenfor, opdele i to hovedgrupper, »forvaltere« og »formidlere« af historien, hvor »forvalterne« måske kan antages at tilhøre en snævrere gruppe af egentlige »videnskabsmænd« (hovedparten af dem er i hvert fald kendte navne i dansk historievidenskab (tabel 10)):

Tabel 10. Historikeres erhverv (i %)

	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1925-40
»Forvaltere«	28	26	24
»Formidlere«	59	67	67
Andre	4	7	7
Uoplyst	9	1	2
I alt	100	100	100
N	103	90	236

Denne tabel udviser et lille fald m.h.t. »forvalterne« og en stigning m.h.t. »formidlerne« fra første til anden periode (med mindre de »uoplyste« i virkeligheden dækker over »formidlere«) og derefter en stabilisering. Ligeledes sker der en stigning for gruppen »andre«, men den store lighed mellem kandidaterne fra anden og tredje periode er påfaldende.

e. Kvindelige historikere

Det er naturligt velkendt, at kvindelige akademikere først dukkede op i slutningen af forrige århundrede, og at deres andel i kandidattallet ligeledes derefter var yderst begrænset.

Tabel 11. Kvindelige historikere 1887-1940

1887-89	1
1890-94	2
1895-99	2
1900-04	3
1905-09	2
1910-14	7
1915-19	2
1920-24	7
1925-29	8
1930-34	9
1935-40	20
I alt	63 (15% af samtlige kandidater)
1887-1904:	ialt 8 (8% af samtlige før 1904)
1905-1924:	ialt 18 (20% af samtlige)
1925-1940:	ialt 37 (16% af samtlige)

Tabel 11 bør sammenholdes med tabel 3. Den procentvise andel af kvindelige historikere stiger således stærkt især efter 1910 (og især i femåret 1910-14), men stabiliseres hurtigt på ca. 10-20% af kandidatproduktionen.

Hvad den sociale baggrund angår er antallet for lille til at drage viderekækkende konklusioner. En fordeling på P. Sloth Carlsens 22 kategorier bliver næsten meningsløs – i intet tilfælde overstiger antallet i nogen kategori inden for de tre tidsperioder 5 personer. Mest interessant er den næsten totale mangel på gårdejerdøtre og en vis overvægt af grosserer-døtre. En tabel svarende til tabel 7 giver lidt bedre muligheder for at sammenligne de kvindelige historikere med gruppen som helhed (selv om der p.g.a. de små tal må tages alle mulige forbehold over for %-tallene):

Tabel 12. Kvindelige historikers sociale baggrund (i %)

Faders erhverv (jfr. tabel 7)	kandidatår		
	1887-1904	1905-24	1925-40
1.	25	33	38
2.	38	22	14
3.	13	11	3
4.	–	6	14
5.	–	6	8
6.	–	–	–
7.	13	6	5
8.	13	11	19
9.	–	6	–
10.	–	–	–
I alt	100	100	100
N	8	18	37

Der er i denne tabel nogle interessante modsatrettede tendenser i forhold til tabel 7. Andelen af døtre fra akademiske erhverv er stigende, mens andelen af direktør- og godsejer-døtre omvendt er faldende. Desuden er faldet i gruppe 3 (skolelærere, kunstnere) relativt stort, men her er der tale om ganske få personer, så der kan næppe bygges noget herpå. Stigningen i gr. 8 (underordnet kontor- og butikspersonale) er parallel med gruppen som helhed, men på et noget højere niveau.

Tabel 13. Kvindelige historikers akademiske baggrund (i %)

Faders uddannelse	kandidatår		
	1887-1904	1905-24	1925-40
akademiker	38	39	43
ikke-akademiker	63	61	57
I alt	100	100	100
N	8	18	37

Sammenholder man i øvrigt med fordelingen på akademisk/ikke-akademisk baggrund (tabel 13), må det nok generelt konstateres, at kvindelige historikere kommer fra mere læsevante og bedre stillede miljøer end gruppen som helhed, og dermed også end deres mandlige studiekammerater. Hvilket formentlig først og fremmest illustrerer, hvor vanskeligt det var for kvinder fra lidt lavere sociale lag at skaffe sig en akademisk uddannelse, især i betragtning af, at de små tal i det hele taget understreger kvindernes vanskeligheder overhovedet ved at få en sådan uddannelse.

Tabel 14. Kvindelige historikers erhverv (i %)

ansættelsesform	kandidatår		
	1887-1904	1905-24	1925-40
1. Universitet m.v.	–	6	–
2. Arkiv/museum/videnskabeligt bibliotek m.v.	38	17	–
3. Gymnasium/seminarium m.v.	25	44	54
4. Kommuneskole/realsk. m.v.	–	6	5
5. Højskole	–	–	–
6. Handelsskole m.v.	–	6	3
7. Alm. bibliotek	–	6	3
8. Journalist/forfatter	13	–	3
9. Andet ¹	25	17	24
Uoplyst	–	–	–
I alt	100	100	100
N	8	18	37

1. Hovedparten af disse indgik ægteskab og opgives uden erhverv.

Den færdigtuddannede kvindelige historiker blev i altovervejende grad gymnasieunderviser. Forbløffende få – i betragtning af hvor sejlivet det traditionelle kønsrollemønster har været – endte i ægtestand uden erhverv (men nogle gifte synes dog at være gået på en eller anden form for deltid eller i perioder at have været uden erhverv). Det er iøvrigt for så vidt interessant, at ingen kvinder af kandidatårgangene 1925-40 ender i egentligt videnskabelige stillinger, mens det dog tidligere ikke var ganske ualmindeligt (men de små tal bør dog stadig holdes in mente).

f. Det videnskabelige samfund

Denne undersøgelse startede med at tage udgangspunkt i Kuhns begreb om »det videnskabelige samfund«. Jeg skal her afslutningsvis forsøge mig med en nærmere afgrænsning af det »videnskabelige samfund« blandt de universitetsuddannede historikere, der vel må kunne betragtes som en slags fagets spydspids – selv om vi stadig bør betænke, at flere end disse må antages at tilhøre *fagets* »videnskabelige samfund«.

Hovedproblemet er kriterierne for en sådan nærmere indkredsning. En nærliggende metode er at gå ud fra skriftlige arbejder. Her viser det sig imidlertid hurtigt (bl.a. ved brug af Dansk Historisk Bibliografi), at ganske mange historikere har skrevet om historiske emner. Men på den anden side også, at ganske mange af disse arbejder næppe ville kunne kaldes »videnskabelige« i nogen gængs forstand af ordet. Jeg har derfor *valgt* at anlægge de følgende kriterier for medlemskab af det »videnskabelige samfund« – og det må understreges, at kriterierne indeholder et vist mål af subjektivitet og er åbne for diskussion.

Man kan måske opregne to hovedfelter, hvor en person kan have betydning for et fags videnskabelige udvikling og profil – og dermed kvalificere sig til det »videnskabelige samfund«. Det første og vigtigste er skriftlige videnskabelige arbejder, det andet er administrativt og lignende arbejde af betydning for »det videnskabelige samfund«s eksistens og funktion. Hvad skriftlige arbejder angår, kvalificerer ikke hvadsomhelst til medlemskab. Problemet er imidlertid – i lyset af at forskellige forskningstraditioner kan have divergerende opfattelser af begrebet »videnskabelighed« – hvad der kan betegnes som videnskabeligt skriftligt arbejde. Følgende fire genrer har jeg betragtet som uproblematisk i denne sammenhæng: disputats, afhandling i fagvidenskabeligt tidsskrift (for den her behandlede periode vil det primært, men ikke alene, sige Historisk Tidsskrift), anmeldelse sammesteds, og videnskabelig udgivelse af kilder. Dertil kommer så historiske fremstillinger af videnskabeligt tilsnit, og her må der i et vist omfang anlægges et skøn; man kan nok sige, at et viden-

skabeligt apparat (noter) i sig selv kvalificerer, men det er ikke altid tilfældet, ligesåvel som fraværet heraf ikke nødvendigvis er diskvalificerende. Der er tillige foretaget en skelen til forskersamfundets holdning iøvrigt til den pågældende forfatter, men alt i alt er det klart, at der her kommer et vist element af usikkerhed ind.

Et andet diskutabelt felt i denne sammenhæng er lokalhistorisk og personalhistorisk virksomhed. En sådan er ikke i sig selv henregnet til »det videnskabelige samfund«, bl.a. fordi den næppe gjordes det i den faglige selvforståelse i perioden. Men også her er et usikkerhedsmoment.

Hvad »administrativt og lignende arbejde« angår, er følgende felter anset for kvalificerende: redaktør af fagligt tidsskrift, anden form for udgiverarbejde af fagligt/videnskabeligt tilsnit, og fremtrædende arkiv- eller museumsstilling. Især sidstnævnte kan diskuteres, idet det næsten pr. automatik gør hovedparten af arkivarer og museumsfolk til medlemmer af »det videnskabelige samfund«, men i betragtning af deres funktion som vogtere over kildematerialet, uden hvilket ingen videnskabelig historisk forskning i det lange løb kan foregå, er der måske alligevel en vis rimelighed i det.

Endelig kan man sige, at i næsten alle tilfælde er det muligt at bringe mere end et af kriterierne i anvendelse, hvilket naturligvis svækker usikkerhedsmomenterne.

Disse kriterier udelukker således fra »det videnskabelige samfund« den forholdsvis store gruppe, der på skrift beretter om og fortolker fortiden, uden videnskabelige præentioner, men ikke derfor uden betydning for historisk bevidsthedsdannelse i samfundet. Denne gruppe er der derfor også foretaget en opgørelse over, og for fuldstændighedens skyld også over den gruppe, der (tilsyneladende) aldrig har ytret sig skriftligt om historiske fænomener, men som iøvrigt godt kan have haft betydning for den historiske bevidsthedsdannelse i kraft af f.eks. undervisningsvirksomhed.

På baggrund af disse kriterier får vi da følgende opgørelse:

Tabel 15. Universitetsuddannede historikere og »det videnskabelige samfund« (i %)

	kandidatår		
	1864-1904	1905-24	1925-40
I: »Det videnskabelige samfund«	44	42	30
II: Andre historiske skribenter	23	21	29
III: Uden historisk produktion	34	37	42
Ialt	100	100	100
N	103	90	236

Det relative fald i »det videnskabelige samfund« i den sidste periode er jo bemærkelsesværdig og rejser nogle spørgsmål. Er der grænser for, hvor mange et »videnskabeligt samfund« kan opsuge? Eller var det rigtigt, at to-fagsordningen var en så meget lettere eksamen, at flere end tidligere uden evne for eller interesse i – hvilket jo begge dele er ganske legitimt – videnskabeligt historisk arbejde slap igennem? Her synes at være et felt for nærmere undersøgelser.

En nærmere undersøgelse af de tre gruppers sociale baggrund giver ikke meget fra sig, og jeg skal spare læseren for tabeller her. Dels er tallene så forholdsvis små, at udsving kan være overdimensionerede i de relative tal, og dels ligger tallene iøvrigt ikke bemærkelsesværdigt langt fra de i tabel 7 opstillede fordelinger – gruppe I ligger endda bemærkelsesværdigt tæt på disse tal, bortset fra en lidt større overvægt af børn med fædre i akademisk erhverv.

Et andet spørgsmål er, om det videnskabelige samfund i særlig grad rekruteres fra bestemte socialgrupper eller miljøer. Sammenlignes gruppen »det videnskabelige samfund« med resten er der to markante forskelle: En betydelig større andel af akademikerbørn (35% mod 25% – for perioden 1864-1940) og en mindre andel af børn af overordnede ikke-akademiske funktionærer og tjenestemænd (8% mod 13%); endelig er der også færre børn af arbejdere blandt de »videnskabelige«, men tallene her er små (1% mod 4%).

Ovenstående undersøgelse af en række aspekter ved den sociale gruppe »danske universitetsuddannede historikere« har næppe givet nogle sær-

ligt forbløffende resultater. Vi har fået underbygget, hvad mange af os sikkert havde på fornemmelsen i forvejen, men det skal man selvfølgelig ikke kimse ad. Og vi har i hvert fald fået understreget, hvor forholdsvis lille et miljø danske historikere udgjorde (i hvert fald før uddannelseseksplosionen i 1960'erne). Vi har derudover muligvis fået nogle ansatser til en socialhistorisk forklaring på miljøets faglige holdninger, og hvis undersøgelsen kan anspore eller provokere til yderligere fordybelse i sociale aspekter ved videnskabelige miljøer og til mere skarpsindige forsøg på at indkredse de fagligt toneangivende grupper har i hvert fald et vigtigt formål være nået.

Litteraturhenvisninger

- Erik Arup: Danmarks Historie III (udg. af Aksel E. Christensen). 1955.
- Leif Christensen & Aage Bøttger Sørensen: De studerendes geografiske og sociale oprindelse. (Institut for organisation og arbejds sociologi, Handelshøjskolen i København). 1966.
- Dansk Historiografisk Projektgruppe: Nyere dansk historieforskning Bd. 1. (Stencileret). 1980.
- Malene Djursaa: DNSAP. Danske nazister 1930-45. I-II. 1981.
- Kr. Erslev: Hr. L. Lund og Professorerne. 1895.
- Erik Jørgen Hansen: De administrerende direktørers sociale oprindelse. *Sociologiske meddelelser*, 9. serie, 2. hft. 1964.
- Thorkil Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid & Nutid*, 28, 1979, 178-191.
- Svend-Eric Liedman: Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap. 1-2. Stockholm 1977.
- Erik Manniche, red.: Social forandring. 1970.
- Jens Chr. Manniche: Den radikale historikertradition. 1981.
- Tom Rishøj: Udviklingen i den sociale mobilitet i det storkøbenhavnske område i perioden 1850-1950. *Sociologiske meddelelser*, 13. serie, 1969.
- P. Sloth Carlsen: En statistisk analyse af jurister og medicinere i Kraks Blå Bog 1970. («En superherskende klasse»). Mellemsvejspublikation. (Institut for erhvervs- og samfundsbeskrivelse, Handelshøjskolen i Aarhus). 1974.
- P. Sloth Carlsen: Det danske samfunds udvælgelse af dets ledende personkreds omkring 1970. (Baseret på Kraks Blå Bog 1970). (Institut for erhvervs- og samfundsbeskrivelse, Handelshøjskolen i Aarhus). 1981.
- Annelise Snedevig: Danske lægers sociale og geografiske herkomst, ægteskabsforhold og karrieremønstre, 1898-1957. *Sociologiske meddelelser*, 8. serie, 2. hft. 1963.
- Kaare Svalastoga: Prestige, Class and Mobility. 1959.
- Kaare Svalastoga & Preben Wolf: Social rang og mobilitet. 1961 (1. udg.), 1969 (2. udg.)
- Jens Warming: Haandbog i Danmarks Statistik. 1913.

Den senmiddelalderlige agrarkrise

Af Erik Ulsig

Den følgende oversigt over den senmiddelalderlige europæiske og nordiske agrarkrise blev skrevet i 1973 for historiestuderende på Århus Universitet af professor, dr.phil. Erik Ulsig. Når den fremkommer på tryk nu – med enkelte let ændrede formuleringer og et par tilføjelser til litteraturlisten – er det et resultat af, at den har været efterspurgt jævnlige, siden Helge Paludan i (Gyldendals) Danmarks Historie I (1977) henviste til den. Oversigten er således ingenlunde up to date, men da en sådan i øvrigt ikke foreligger på dansk, kan præsentationen af den europæiske problematik forhåbentlig tjene som en første indføring i emnet.

Udtrykket den senmiddelalderlige agrarkrise er en bekvem fællesbetegnelse for en række økonomiske og sociale fænomener og udviklinger i Vest- og Nordeuropa, strækkende sig over det meste af senmiddelalderen (1300-1500). Udtrykket indeholder naturligvis også en karakteristik, hvilket f.eks. ses ved en sammenligning med den af marxistiske, især østeuropæiske historikere anvendte term, feudalismens krise.

Enkelte historikere vægrer sig ved at anvende ordet krise og foretrækker at tale om forandring, ændring, omformning. Det er dog hævet over enhver tvivl, at især nogle af de ændringer, som skete i anden halvdel af det 14. århundrede, var ret så ubehagelige. Den sorte død, middelalderens først kendte pestepidemi, ramte Europa 1347-50 og efterfulgtes af en række pestepidemier i resten af århundredet; mangfoldige landbrugsbedrifter lagdes øde, det være sig på grund af pesten eller af andre årsager; godsejernes indtægter gik stærkt tilbage.

I det følgende bruges ordet agrarkrise, uden at der hermed på forhånd er taget nærmere stilling til krisens karakter.

Forskningens historie

Det er først meget sent, at den senmiddelalderlige europæiske krise er opdaget af historikerne. Vel i pagt med evolutionsfilosofien lagde man længe vægt på de træk i senmiddelalderen, som pegede frem mod udviklingen i nyere tid, renæssancen, fyrstemagtens vækst, byernes og handels udvikling, en begyndende stordrift i engelsk og østelbisk landbrug

etc. Livet i landsbyerne opfattedes derimod oftest som ret så uændret fra hedenold til landbrugsreformer; inspirationen til denne opfattelse må siges at gå tilbage til romantikken. Da man i det 20. århundrede til fulde fik øjnene op for den enorme vesteuropæiske udvikling i 11.-13. århundrede (befolkningsmæssigt, økonomisk, socialt, kulturelt), var det vel egentlig en logisk konsekvens, at man til sidst satte spørgsmålstegn ved den hidtidige placering af senmiddelalderen. Banebrydende blev Wilhelm Abels *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert* (1935), hvori han skabte begrebet den senmiddelalderlige agrarkrise. I 1939 fulgte M.M. Postans artikel i *Econ. Hist. Rev., The Fifteenth Century*, hvori han advarede imod at betragte engelsk økonomisk historie som en fortløbende udvikling og betegnede det 15. århundrede som en depressionsperiode. Den nye opfattelse nåede ikke at sætte sig nogen som helst spor i det store samleværk *Cambridge Economic History I* (1941), men var allerede få år efter krigen så etableret i engelsk forskning, at den russiske ekspert i engelsk middelalder E.A. Kosminsky i 1948 (på russisk) imødegik Cambridgehistorikerne. I afhandlinger af f.eks. Johan Schreiner 1948, É. Perroy 1949, Postan 1950 og R.H. Hilton 1951 etableredes den senmiddelalderlige krise som europæisk fænomen – først og fremmest inden for agrarsektoren – og til det internationale historikermøde i 1950 forelagde Postan et oplæg, *The Economic Foundations of Medieval Society*. På historikermødet i 1955 var krisen et hovedemne, M. Mollat, Postan m.fl. forelagde en rapport. Kosminskys modindlæg publiceredes 1957.

Den sene erkendelse af krisens europæiske karakter kan undre lidt. Hele den nødvendige specialforskning forelå allerede i mellemkrigstiden, for England af prisbevægelserne, for Frankrig af virkningerne af hundredårskrigen, for Tyskland af Wüstungsprocessen og for Norge af pesten og bebyggelsestilbagegangen. I Danmark havde C.A. Christensen i 1931 behandlet landgildefaldet og Aksel E. Christensen i 1938 befolkningstilbagegangen. Næsten hele forskningen opererede imidlertid med lokalt eller nationalt begrænsede problemstillinger.

De vigtigste krisetegn

I det følgende skal behandles de mest iøjnefaldende krisetegn og ulykker, som ramte det senmiddelalderlige agrarsamfund: pest, bebyggelsestilbagegang, prisfald og faldende jordleje.

1) *Pestepidemierne*. Den umiddelbart mest bemærkelsesværdige kata-

strofe i senmiddelalderen udgøres af den Sorte Død, pestepidemien 1347-50. Dens udbredelsesforløb er velkendt, vi kender datoerne fra dens ankomst til Krim, Italien, Sydfrankrig og videre op igennem Vest- og Centraleuropa. De samtidige kilder indeholder også mange oplysninger om dødelighedens omfang, der for en række byer sættes til 20-60%. Moderne undersøgelser af dødeligheden inden for den klasse, vi ved mest om, geistligheden, viser ligeledes overordentlig høje procenter. Hvis man dertil tager i betragtning de høje dødstal, som er fremgået af studiet af de bedre belyste epidemier i det 17. århundrede, forekommer det måske rimeligt at fastholde den oftest hævdede påstand, at en tredjedel af befolkningen døde af pesten, dog således at visse egne helt eller delvis undgik pesten. Et vigtigt spørgsmål, som næppe er gennemdiskuteret, er imidlertid, hvor langtrækkende virkningerne af en sådan epidemi vil være. Der er i dag en klar tendens til at minimalisere disse virkninger. Med datidens store fødselspromille kunne tabene ret hurtigt udjævnes; da endvidere formentlig især mennesker i den børneproduktive alder overlevede pesten, må fødselspromillen være steget stærkt efter epidemien. Dette fremgår af statistisk bearbejdet materiale fra det 17. århundrede. Imidlertid skal det fremhæves, at pestepidemierne i resten af det 14. århundrede forekom så tæt, at befolkningstabene ikke kan være blevet indhentet før end et stykke ind i det 15. århundrede.

2) *Bebyggelsestilbagegangen*. Et andet særdeles iøjnefaldende træk er tilbagegangen i bebyggelse, ødelægningen af gårde og landsbyer (die Wüstungen, the deserted villages). Man må her, med W. Abel, skelne mellem permanent og temporær ødelægning og mellem total og partiel ødelægning af de enkelte lokaliteter. Nemmest at observere er den permanente totalødelægning, som tilmed i høj grad har haft lokalhistorikernes bevågenhed. Som eksempel kan tages den danske ø Falster; den havde ifølge Kong Valdemars Jordebog ca. 1240 vistnok 106 bebyggelser, men ifølge de næste mere omfattende skriftlige kilder, kronens jordebøger fra det 16. århundrede, var mindst 14 af byerne forsvundet. (Samtidig var der dog kommet nogle nye byer til ved kysten).

De nedlagte bebyggelser på Falster var alle små og forsvundet engang i senmiddelalderen. Iagttagelsen af disse to forhold fortæller imidlertid blot, at der skete nogle ændringer i denne periode, ændringer, som ikke kan dateres præcist, og som ligesåvel kan være udtryk for regression som ekspansion i bebyggelsen, det sidste hvis man forestiller sig, at de tiloversblevne landsbyer er vokset så stærkt, at de har slugt de forsvundne (Ballung).

De permanente totalødelægninger kan ofte lokaliseres arkæologisk. I

England, hvor der op til de sidste år har været mere upløjet græsningsland end andetsteds, har man især ved luftfotografering fundet mange deserted villages. Det siger imidlertid sig selv, at en nøjere arkæologisk datering af deres forsvinden i praksis ikke er gennemførlig.

Vanskeligere men langt vigtigere at observere er de partielle permanente ødelæggelser. I hvor høj grad skete der tilbagegang i de overlevende bebyggelsers dyrkningsareal og/eller brugsantal? Studiet heraf er kun i sin vorden.

Vigtigst er det at få fastslået ødelæggningens kronologi og omfang i senmiddelalderen, og her er det ganske klart ud fra samtidige kilder, at det vrirmede med øde gårde og øde jorder, således at det turde være umuligt at opretholde teorier om, at det, der skete, var udtryk for en omlægning eller rationalisering inden for landbruget. Kronologisk ses ingen entydig forbindelse med pestepidemien eller -epidemierne. Ødelæggningen begyndte de fleste steder før 1350, forstærkedes naturligvis voldsomt men forbigående i 1350'erne, men nåede først senere sit højdepunkt. For godser, hvor der findes kontinuerlige og undersøgte regnskabsrækker, dvs. engelske godser, kan udviklingen følges, men det vil vise sig, at den afviger en del fra landskab til landskab. For Danmark, hvor regnskabsmateriale næsten ikke findes, har C.A. Christensen (Hist. Tidsskr. 1964) ved en registrering af antal øde og bygte gårde i skødebrevene 1360-1460 skabt en kronologisk oversigt:

	Besatte gårde	Øde gårde	%	Ikke specificeret ødegods
1361-1380	277	33	10,6	22 tilfælde
1381-1400	553	103	15,7	39 tilfælde
1401-1420	750	264	26,0	51 tilfælde
1421-1440	436	92	17,4	21 tilfælde
1441-1460	499	43	8,0	14 tilfælde

Ifølge denne oversigt var antallet af øde brug i Danmark klart størst i begyndelsen af det 15. århundrede, mens der senere i århundredet var sket en tilpasning mellem antallet af brug og antallet af jordbrugere. Om denne tilpasning var sket ved en befolkningsstigning eller ved en permanent nedlæggelse af brug, således at disse slet ikke længere figurerer i kildematerialet, kan tabellen naturligvis ikke vise. Afgørelsen af dette vigtige problem, altså undersøgelsen af de partielle permanente ødelæg-

gelsler, er som nævnt kun i sin vorden og vil kræve meget nøje undersøgelser af jordemål, driftsystem etc. i de enkelte landsbyer.

Om bebyggelsens samlede omfang kan man dog fastslå, at der skete en kontraktion i de marginale opdykningsområder, i afsides dale i Norge og Alperne, i Auvergues højland og tyske skovegne. Nogle af disse steder har bebyggelsen aldrig siden nået det maximum, som højmiddelalderen udviste.

3) *Pris- og lønudviklingen.* I de skandinaviske lande har man ret tidligt været opmærksom på et fald i *jordpriserne* i det 14. århundrede. S. Ha-sund påpegede i 1920 et norsk jordprisfald o. 1350 og satte prisfaldet i forbindelse med faldende jordleje. I 1931 foretog C.A. Christensen en tilsvarende undersøgelse for Danmark, nærmere betegnet Sjælland, og konstaterede, at prisfaldet satte ind o. 1330. For Sverige har J. Schreiner (1948) konstateret faldende jordpriser fra o. 1360. Principielt set forekommer disse jordprisundersøgelser meget væsentlige, idet de viser, hvad godsejerne var villige til at investere. Godsejernes investeringslyst må givetvis have hængt nøje sammen med jordens forventede afkastning, altså dens dyrkningstilstand, kornpriserne og jordlejen. Faldet i jordpriserne må følgelig fortolkes som et decideret krisetegn, og dateringen af dette fald er naturligvis en meget vigtig oplysning.

Desværre er disse jordprisberegninger meget usikre, dels er materialet meget lille, dels er nogle af priserne i penge, andre i mark sølv. Nyere undersøgelser har endog vist, at mark sølv-begrebet svinger med tiden. Derimod kan det undre, at lignende undersøgelser ikke er søgt systematisk gennemført i lande, hvor kildematerialet er langt mere omfattende.

Varepriser: Engelske kornpriser udregnet i gram sølv viser fra o. 1320 til henimod 1500 faldende tendens, dog således at priserne var høje 1350-70. På et noget mere disparat materiale og mindre systematisk er udviklingen også undersøgt i Frankrig og Tyskland, og bevægelsen er klart den samme. Også for andre varer var priserne vigende, men det er bemærkelsesværdigt, at priserne på kvægprodukter holdt sig anderledes godt end på korn.

Senmiddelalderen var en periode, som prægedes af stærk depreciering af mønten. Regnet ud i penge var der følgelig de fleste steder tale om prisstigning. Møntforringelserne førte imidlertid til, at priserne ofte fastsattes i de mere stabile valutaer, f.eks. den engelske sterling, eller i mark sølv. De generelt vigende priser er formentlig et vidnesbyrd om svigtende sølvudvinding (men kunne jo også skyldes, at sølvomløbet blot ikke har kunnet følge med en stærkt stigende vareomsætning). Interessant er det, at langtidstrenden for de engelske kornpriser udregnet i sterling var sta-

bil, idet iblandingen af uædelt metal øjensynlig svarede til sølvets stigende værdi. Også det teoretisk set rene sølv målt i mark kølnsk vægt iblandedes (jf. ovenfor) uædle metaller!

Lønninger: Fra England kendes lønningerne for en række områder både inden for landbrug og håndværk. I perioden 1350-80 skete en kraftig stigning, men i resten af senmiddelalderen forblev lønningerne på det niveau, de havde nået i 1380 (målt i sterling). Da kornprisernes stigning 1350-70 var forbigående, blev resultatet en meget kraftig reallønsforbedring, for århundredet som helhed endda en fordobling, målt i brødkorn. Der er heller ikke tvivl om, at lønninger i Frankrig steg kraftigt, og at lønninger i Tyskland var meget højere end i det 16. århundrede.

Kilde: Vilhelm Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin 1978, side 43.

4) *Faldet i jordlejen.* De af bønderne til godsejerne ydede jordafgifter var synkende i senmiddelalderen. Hvis afgifterne ydedes i penge, sørgede møntforringelsen herfor. Hvis afgifterne faldt i naturalier (korn), skete

der regulære nedsættelser; enten kunne eller ville bønderne ikke betale de gamle afgifter. Særlig danske og norske historikere har interesseret sig for landgildens fald (S. Hasund, Andreas Holmsen, C.A. Christensen, Svend Gissel, Poul Rasmussen). For Danmark kan f.eks. peges på Århus domkirkes ejendomme, hvis afgifter på stribe faldt til under det halve fra 1315 til 1427. I tiden 1450-1550 fik danske godsejere efterhånden nogen kompensation for faldet ved indførelse af eller udvidelse af andre afgifter og rettigheder.

Faldende jordleje og stagnerende kornpriser, men stigende lønninger giver en god forklaring på de faldende jordpriser. Der tegnes unægtelig billedet af en krise: ødelægning for talrige brug og faldende rentabilitet for de brug, som forblev i drift.

Hvem ramte krisen?

Spørger man herefter, hvordan krisen ramte de forskellige samfundsgrupper, er det klart, at godsejerne rammes hårdt. Herom haves mange vidnesbyrd. For kirken (med særligt henblik på Danmark og Norge) skal nævnes synkende indbetalinger til kurien, sammenlægning af præbender, udlejning på ufordelagtige betingelser af øde eller halvøde godser. I det lange løb synes de kirkelige institutioner dog at have klaret sig. Deres godsmasse var jo underlagt begrænsninger i dispositionsretten, som forhindrede afhændelser, og da der i anden halvdel af det 15. århundrede indtrådte en stabilisering, stod institutionerne følgelig stadig som ejere af deres godsmasse.

Værre gik det dele af det verdslige aristokrati. Tyskland er kendt i senmiddelalderen for sine røverriddere, som ikke standsmæssigt kunne leve af det arvede gods. I Norge, alle dage et marginalområde for oprettholdelsen af en mere omfattende overklasse, »uddøde« adelen næsten totalt, en oplysning som umuligt kan tolkes på anden måde, end at dens levemuligheder var blevet for ringe. I Danmark skete der en stærk gods-koncentration inden for højadelen, og formentlig i det hele en reduktion af adelens tal. Godsejernes vanskeligheder har uden tvivl virket befordrende på konge- og statsmagtens vækst, fyrstemagtens vækst. Højest sandsynlig har fyrsternes krige og skattekrav yderligere bidraget til at forøge krisevirkningerne for godsejere og bønder.

Det synes sandsynligt, som fremhævet af Abel, at senmiddelalderen har været håndværkernes gyldne tid med lønninger i den dobbelte højde af før og siden, hvis de udregnes i korn. Derimod er det mere usikkert at

trække konklusioner vedrørende landarbejdere og andre ufaglærte, idet vi i øvrigt ved så lidt om dem.

Meget vanskelig at vurdere er bøndernes situation. Det er sikkert, at afgifterne til godsejerne gik ned, både C.A. Christensen og Andreas Holmsen vurderer herefter, at senmiddelalderen betød forbedrede vilkår for bønderne. Imidlertid rejser den nedenfor anførte nærmest modsatte vurdering af europæiske forskere det spørgsmål, om ikke højere lønninger, lavere kornpriser og voksende beskatning betød, at bønderne ikke kunne betale de gamle afgifter, at altså afgiftsnedsættelserne kun var en nødvendig á jourføring, og bøndernes kår følgelig groft sagt uændrede.

Wilhelm Abels vurdering af den tyske Mittelbauers økonomi er, at den har balanceret på spidsen¹. Krig og fejde kunne følgelig let ruinere ham. Slicher van Bath vurderer, at senmiddelalderens bonderevolter kom, når bøndernes dårlige kår yderligere forværredes, f.eks. ved et skattepålæg. Genicot mener, at alt i alt forværredes de økonomiske forhold for middelklassebonden oftere end de bedredes, og dette blev stedse tydeligere i løbet af senmiddelalderen².

Imidlertid skal man bemærke, at der foregik store forskydninger inden for bondestanden, hvilket kraftigt vanskeliggør en simpel besvarelse af spørgsmålet om levestandardudviklingen. En endelig vurdering af bondesamfundets udvikling kræver først en skitsering af de højmiddelalderlige forhold, af forudsætningerne for det der skete i det 14. årh. (se nedenfor p. 228 og 229).

Nogle mulige årsager til krisen

Der kan skelnes mellem eksterne og interne årsager. En iøjnefaldende ekstern årsagsforklaring tilbyder klimaforværringsteorien. Hovedtanken er, at klimaet i det atlantiske cyklonbælte skulle være blevet lidt koldere og fugtigere. Teorien lider imidlertid af iøjnefaldende svagheder, for det første er dateringen endog meget usikker, for det andet er det tvivlsomt, om en lidt koldere sommer har fået betydning for andre områder end de højestbeliggende bjergdale i Norge. Dog skal det indrømmes, at sænkningen i gennemsnitstemperatur formentlig hænger sammen med en sydligere bane for de atlantiske lavtryk, og at dette kan have betydet risiko

1. Agrarkrisen (1978) p. 87. Die Wüstungen (1976) p. 164ff. Udtrykket taget fra C.A. Christensen 1931.

2. Cambridge Econ. Hist. I (1966), p. 728.

for senere nattefrost om foråret, altså en afkorting af vækstsæsonen. At klimateorien skulle kunne forklare ret meget i Vesteuropas centrale og bedste landbrugsområder, ses ikke, og teorien harmonerer slet med prisfaldet på korn.

En uomgængelig ekstern faktor er derimod pesten, Europas befolkningstal sank, og ødelægningen af landsbyer og gårde er en naturlig konsekvens af det synkende folketal. At det i Norge var alle de fjernere liggende dale der affolkedes, at det i det hele taget overalt var marginaljordene, der gik ud af drift, kan ikke undre. Bønderne i de magre områder flyttede til den gode jord, hvor pesten havde skabt mangel på jordbrugere. Om der er en simpel sammenhæng mellem pesten og agrardepressionen, er dog måske tvivlsomt. Det bør således bemærkes, at befolkningstilvæksten formentlig var stoppet allerede i begyndelsen af det 14. århundrede.

I 1948 forsøgte den norske historiker Johan Schreiner i sin afhandling *Pest og Prisfall* at gøre op med den af norske historikere så yndede katastrofeteori omkring den Sorte Død. Han pegede samtidig på, at franske historikere gav Hundredårskrigen skylden for fransk befolkningsstagnation og økonomisk krise, mens tyske historikere for Tysklands vedkommende skød skylden på rigets opløsning og den almindelige fejdetilstand. Ifølge Schreiner måtte man søge en fælles årsag til landbrugsgets manglende rentabilitet, og den fandt han i det almindelige europæiske prisfald, som især ramte landbrugsvarer og her atter mest korn. Årsagen lå i den svigtende sølvudvinding. Resultatet af landbrugs krisen blev flugt fra land til by med påfølgende ødelægning på landet. Heraf fulgte dog ikke nogen større vækst i byernes befolkning, fordi dødelighedsprocenten i byerne var så langt højere end på landet.

Det er ikke svært at rette adskillige indvendinger mod Schreiners tese, men mellemkrigstidens optagethed af valutariske problemer må undskylde hans hovedidé. I øvrigt har andre historikere søgt at forklare endog Romerrigets undergang som en følge af mangel på omsætningsmidler! Schreiner knyttede i sine møntteorier an til ældre franske og engelske forskere (d'Avenel, J. Rogers), værdifuld er hans påpegning af den forskellige udvikling for kornpriser og industripriser.

Vender man sig herefter til de interne faktorer i landbruget, må det fastslås, at vor viden er meget ringe. Den tekniske og driftsmæssige udvikling kan ikke bestemmes nøjere, i løbet af middelalderen trængte muldfjælspløven igennem, trevangsbruget bredte sig stadig mere, og der vil kunne nævnes en række mindre tekniske forbedringer. Alt i alt forøgedes formentlig foldudbyttet, men kronologien for de enkelte forbed-

ringer er aldeles usikker. Der er imidlertid en tilbøjelighed blandt historikerne til at placere disse fremskridt som forudsætninger for den store opdyrkning og befolkningsfremgang i højmiddelalderen (1000-1300), mens man tilsvarende peger på, at opdyrkingen undertiden førte til drift af marginaljorder, som måtte opgives i senmiddelalderen p.gr.a. jorderosion eller udpining (Postan, Titow).

Langt større viden haves om landbrugets bedriftsenheder, men hermed er vi atter inde på bondesamfundets karakter. Spørgsmålet er, om nogle af forudsætningerne for krisen ikke allerede lå i det 13. årh.'s agrarsamfund.

Sammenfatning om krisens opståen, forløb og følger – mest efter W. Abel og Genicot

Som udgangspunkt for en sammenfatning skal gives en kort skildring af det 13. århundredes agrarsamfund. Vor opfattelse i dag af dette samfund er uden tvivl påvirket af sider af nutidens ulandsproblematik. Befolkningens væksten, opdyrkingen, byudviklingen og hele den økonomiske, statslige og almenkulturelle udvikling i højmiddelalderen skete i et tempo, som først igen kendes efter 1750. Forudsætningen for denne vækst var den konstant fremadskridende opdyrkning af ny jord, måske også til en vis grad de ovenfor nævnte tekniske fremskridt. I løbet af det 13. århundrede var jordreserverne imidlertid udtømt, mens befolkningsvæksten tilsyneladende fortsatte. I hvert fald kendetegnes de vesteuropæiske lande, herunder så vidt det kan ses også Danmark og Norge, ved en uhyggelig mængde meget små landbrug og samtidig ved et afgiftsniveau til godsejerne, som forekommer meget højt. Det er en rimelig antagelse, at mange mennesker har levet på et eksistensminimum, underernærede og modtagelige for sygdomme.

1315-17 ramtes Nordvesteuropa af dårlig høst. Dette var naturligvis noget, der skete med jævne mellemrum og altid sendte kornpriserne tårnhøjt op, men denne gang var det 3 år i træk og på et tidspunkt, hvor befolkningen var ved at blive for stor i forhold til ernæringsgrundlaget. Resultatet var massedødsfald i Flanderns byer og f.eks. dobbelt dødelighed i forhold til den normale på Winchesterbispens godser i England.

I de følgende 30 år stagnerede befolkningstallet, gik muligvis endda tilbage. I Danmark kendes de første ødegårde fra dette tidsrum, og jordpriserne var faldende. Pesten 1347-50 slog en stor del af Europas befolkning ihjel, foranledigede en stigning i kornpriserne, som havde været

vigende i længere tid, og en endnu stærkere i lønningerne. Nye voldsomme pestepidemier fulgte 1361, 1369, 1374, hvorefter pesten antog mere endemisk karakter. Under disse betingelser kunne folketabet fra den Sorte Død ikke indhentes, ødegårdene spredte sig over Europa.

Der er adskilligt, der tyder på, at Vesteuropas landdistrikter først i det 18. århundrede passerede folketallet fra år 1300, og at også byerne (med undtagelse af enkelte mere fremtrædende) i de fleste eller i hvert fald i mange områder også først sent nåede deres før-pesttal igen. Wilhelm Abel peger alene på pesten som den faktor, der stoppede befolkningsudviklingen. Han indrømmer dog, at hvis befolkningsekspllosionen havde fortsat i samme tempo som i højmiddelalderen, ville Tyskland i 1966 have haft 250 mill. i stedet for 70 mill. indbyggere. Denne iagttagelse viser, at hvis ikke pesten havde stoppet befolkningsvæksten, ville dette være sket på anden måde, simpelthen fordi Europa med den daværende agrarteknik ikke kunne føde flere mennesker. Først med den industrielle revolution skabtes betingelserne herfor, betingelsen for et fald i dødeligheden, dvs. produktion af mere føde (større foldudbytte for korn, kartofler) og kontrol med epidemierne.

Ud fra det her skitserede kan man med Andreas Holmsen betragte pesten som en befrielse – for de overlevende.

Fra 1370 indtrådte prisfald på korn (brødkornet: hvede eller rug). De lave priser holdt sig hele det 15. århundrede. Afgørende for landbruget blev det, at lønninger og håndværksvarer ikke faldt. Det synes klart, at begge forhold hang sammen med befolkningsnedgangen i forbindelse med de fortsatte pestepidemier. Efterspørgslen efter korn dalede, og da behovet for korn er ret uelastisk, faldt kornpriserne. De høje lønninger var en naturlig følge af manglen på arbejdskraft.

Vanskeligere at forstå er det, at denne for landbruget så ubehagelige prisklemme blev et mere end 100-årigt foretagende og dermed *forvandlede befolkningskrisen til en egentlig landbrugskrise*. Genicot i Cambridge Economic 2. udg. (1966) tilbyder imidlertid et sæt af tilfredsstillende forklaringer: Selv om landbrugerne i nogen grad gik over til mere givtige kvægavlsprodukter, hvor behovet var mere elastisk, skete der ikke en kontraktion af det dyrkede areal, som fulgte befolkningsnedgangen. Det var for fristende for brugerne af de gennemgående alt for små brug at udvide deres dyrkningsareal med naboens ødejord og for godsejeren at befordre denne udvikling for at undgå permanente ødelæggelser. Samtidig forsvandt mange af de nærmest overflødige underbeskæftigede mennesker fra landet, enten fordi de døde, eller fordi de tog til byerne, som manglede arbejdskraft efter epidemierne. Markedsudbuddet af korn blev

nødvendigvis større, og dette pressede priserne. At den enkelte bonde eller godsejer skulle have forstået denne mekanisme, endsiges været i stand til at gøre det allermindste til at forhindre den, er ikke sandsynligt. Derimod vidste man, at fejlslagen høst medførte tårnhøje kornpriser, og at en dårlig høst kunne vanskeliggøre etablering af såsæd og betaling af afgifter, skatter og tiende. Genicot tilføjer i øvrigt (p. 678): »No one who knows peasants could doubt that, given a free choice, their response to a fall in prices would inevitably be to increase rather than reduce the size of their fields«.

Krisen og bondestandens udvikling

Formentlig har de økonomiske historikere ret i, at den prisklemme, landbruget var stedt i, ramte både godsejere og bønder føleligt. Med rette har man nemlig for længst forladt en opfattelse af, at bønderne skulle have levet i en selvforsyningsøkonomi, som gjorde dem upåvirkelige af markedets priser. Alligevel forekommer det mig, at en række andre forhold er nok så vigtige, når man vil bedømme bondestandens situation.

Der var mange forskellige slags bønder i det 13. og første halvdel af det 14. århundrede. Brugenes størrelse varierede meget stærkt. Der var ganske små brug (cottages, gårdsæder, kotseten), hvis funktion først og fremmest var at levere arbejdskraft til andre. Der var meget store brug, dels de som domæner (demesnes, hovedgårde) drevne jorder, dels domænejorder udstykket på store curiæ villicales (farms, brydegårde). Og så var der alle de almindelige fæstebønder med gårde af meget varierende størrelse og med kontrakter, som varierede stærkt fra fri over halvfri til ufri. Hoveri spillede f.eks. i England en ret stor rolle, men var mange andre steder forsvundet.

Som et hovedtræk ved agrarsamfundet i slutningen af højmiddelalderen må imidlertid fremdrages, at en meget stor og, så vidt det kan ses, stigende del af brugene var små, for små til, at brugeren og hans familie har kunnet leve af det.

Den senmiddelalderlige krisetid medførte væsentlige ændringer i den vesteuropæiske agrare socialstruktur. I forhold til godsejerne stod bønderne stærkt, fordi der var jord nok, men mangel på folk, der ville dyrke den. Godsejerne forsøgte ved tvangsmidler (stavnsbånd af forskellig art) at holde på deres bønder, men det lykkedes ikke i Vesteuropa at gennemføre noget tvangssystem, tværtimod opnåede de fleste halvfri eller ufri formelt eller reelt en friere status. At godsejerne i endnu højere grad end

allerede i højmiddelalderen disengagerede sig i den direkte drift af deres ejendom, dvs. forvandlede til rentiers, betød, at bønderne mere fik lov at passe deres egne sager i landsbyen og landsbyfællesskabet. Økonomisk blev bondestanden også mere homogen. Det var vanskeligt at få folk til de mindste brug, når der kunne tjenes mere ved dagleje eller ved arbejde i byen, for slet ikke at tale om, at der måske var egentlige gårde i landsbyen, som manglede brugere. Resultatet blev i hvert fald, at nogle af de små brug forsvandt og i det hele en vis udjævning i brugsstørrelse³.

I senmiddelalderen blev den vesteuropæiske bondebefolkning en stand. Nogle bønder fik det bedre end før, andre formentlig ringere, men hovedtrækket var, at bondestanden blev langt mere homogen. Denne udvikling kan beskrives som en del af feudalsamfundets ændring til et stændersamfund. Jeg vil mene, at man kan sige, at bønderne i almindelighed blev styrket over for godsejerne, til gengæld var statsmagts krav voksende. Hvis man betragter denne statsmagt som repræsenterende – i den sidste ende – godsejerinteresser, vil det ses, at feudalismen (ordet taget i dets bredeste betydning) overlevede sin krise.

3. I Danmark og Norge lykkedes efter min vurdering for bønderne at presse landgilden ned, således at de forbedrede deres økonomiske kår (jf. ovenfor s. 226).

Litteratur: Norsk og dansk

- Sigurd Hasund: Ikring Mannedauden (1920). Genoptrykt i Or Noregs Bondesoge II (1944).
 Andreas Holmsen: Norges Historie I (1939, 4. udg. 1977).
 C.A. Christensen: Nedgangen i Landgilden i det 14. århundrede (Da. Hist. Tidsskr. 1931).
 Aksel E. Christensen: Danmarks Befolkning i Middelalderen (i Nordisk Kultur II, 1938).
 C.A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede (Da. Hist. Tidsskr. 1964).
 Svend Gissel: Landgilde og udsæd (1968). Se p. 243-83, som supplerer og diskuterer C.A. Christensens resultater.
 Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen (1968). Se p. 117-54 og 327-70 som behandler landbrugets bedriftsstruktur.
 Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning (1971).
 Nasjonale forskningsoversikter (Det nordiske Ødegårdsprojekt, Kbh. 1972).
 Hertil nu: Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600 (by Svend Gissel and others, Stockh. 1981)

Litteratur: Vesteuropa

- De moderne standardværker om middelalderlig agrarhistorie er:
 B.H. Slicher van Bath: De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (Utrecht 1960, eng. udg. 1963).
 Georges Duby: L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Médiéval (Paris 1962, eng. udg. 1968).
 Cambridge Economic History I. The Agrarian Life of the Middle Ages, 2. udg. (1966). – Heri (p. 660-741) L. Genicot: Crisis. From the Middle Ages to Modern Times. – Endvidere (p. 549-632) M. Postans behandling af engelsk agrarhistorie fra det 11.-15. århundrede.

Den kendteste moderne befolkningshistoriker er amerikaneren J.C. Russel, som især har arbejdet med England. Teknikkens historie er bl.a. behandlet af Lynn White jr.: Medieval Technology and Social Change (1962, senere i paperback). Begge forskeres synspunkter må karakteriseres som kontroversielle. Både Dubys (kun det økonomiske aspekt), Russells og Lynn Whites forskning findes i koncentrat i Carlo M. Cipolla (ed.): The Fontana Economic History of Europe. 1. The Middle Ages (paperback 1972). En god indførelse i hovedaspekter af engelsk agrarhistorie – engelsk kildemateriale og forskning indtager en førsteplads – er J.Z. Titow: English Rural Society 1200-1350 (paperback 1969). Bogen, beregnet til universitetsundervisning, er ligelig delt mellem kilder og en introduktion, som bl.a. indeholder en kritik af Lynn Whites og Russells synspunkter. Om senmiddelalderens folkelige oprørsbevægelser er nylig udkommet den første samlede behandling, M. Mollat et Ph. Wolff: Ongles bleus; eng. udg. The Popular Revolutions of the Late Middle Ages (1973).

Af den forskning, som har »skabt« krisen, skal anføres:

- Wilhelm Abel: Agrarkrisen und Agrar-Konjunktur in Mitteleuropa von 13. bis zum 19. Jahrhundert (1935). 2. udg. (1966) udvider det geografiske område til hele Vest- og Nordeuropa. Abel skelner mellem korttidssvingninger, især forårsaget af skiftende høstudbytte, og langtidssvingninger, som først og fremmest afhænger af ændringer i befolkningstallet. Det er Abels tese, at befolkningstilbagegang, lave kornpriser og høje lønninger = agrarkrise karakteriserer det 15. årh. Som modsætning kan tages det 16. årh. 3. udg. 1978.

- Sa.: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters (1943). 2. udg. (1955) er geografisk udvidet fra Tyskland til principielt at behandle hele Vest- og Nordeuropa, om end Tyskland stadig behandles mest indgående. 3. udg. 1976.
- M.M. Postan: *Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* (1973). Postan har i denne bog samlet alle sine nu klassiske afhandlinger (de fleste oprindeligt publiceret i *Econ. Hist. Rev.*), f.eks. *The Fifteenth Century* (1939), *Some Agrarian evidence of declining population in the later Middle Ages* (1950), *The economic foundations of medieval economy (1950/51)*, *Village livestock in the thirteenth century* (1962).
- Johan Schreiner: *Pest og prisfall i senmiddelalderen* (1948).
- É Perroy: *Les crises du XIVe siècle* (*Annales* 1949, p. 167-83).
- Fr. Lütge: *Das 14./15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (*Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik* 1950, p. 161-213).
- R.H. Hilton: *Y eut-il une crise générale de la féodalité?* (*Annales* 1951, p. 23-30). Hilton fremhæver, at befolkningstilbagegangen og indskrænkningen i landbrugsarealet betød krise for den feudale overklasse. En forøgelse af produktiviteten var ikke mulig på grund af overklassens manglende investeringslyst og bøndernes manglende investeringsformåen.
- R.H. Hilton: *Rent and Capital Formation in Feudal Society* (i 2. *International Conference of Economic History* 1962, II p. 33-68, Paris 1965). Hilton påpeger, at det produktionsoverskud, som godsejerens store forbrug levned, ikke investeredes i moderne forstand produktivt, men sattes i jordkøb eller gemtes bort til dårligere tider. Bøndernes forbedrede stilling i det 15. århundrede betød i England vistnok, at de investerede i større besætninger. Også godsejerne synes nu forholdsvis at have øget deres investeringer.
- M.M. Postan: *Investment in Medieval Agriculture* (*Journal of Econ. Hist.* 1967, p. 576-87). Afhandlingen må være inspireret af Hiltons ovennævnte. Postan er i øvrigt i det store og hele enig med Hilton, men påpeger dog, at kapitalkrævende teknologiske innovationer var sjældne.
- Som repræsentant for de østeuropæiske marxistiske historikere skal nævnes E. Kosminsky. En god indførelse i hans synspunkter leverer hans afhandling: *The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries* (*Past and Present* 1955, p. 12-36). Kosminsky vil ikke acceptere, at England var overbefolket i det 13. århundrede – den relative overbefolkning var et resultat af den feudale produktionsmåde – og benægter, at der skete en væsentlig befolkningstilbagegang i senmiddelalderen. Feudalaristokratiets faldende indtægter og bøndernes forbedrede position var resultatet af en klassekamp. Se også hans afhandling i *Studi in onore di Armando Sapori I* (1957), p. 553-59: *Peut-on considérer le XIVe et XVe siècles comme époque de la décadence de l'économie européenne?*
- En vigtig principiel diskussion om betingelserne for økonomisk udvikling i det før-industrielle Europa, herunder senmiddelalderen, er i de seneste år blevet ført i *Past and Present*. Robert Brenner: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe* (*Past and Present* nr. 70, p. 30-73; 1976). – Med påfølgende indlæg 1978-82 af R.H. Hilton, M.M. Postan og J. Hatcher, E. Le Roy Ladurie, R. Brenner m.fl.

En vej ud af nutidens og historikernes krise

Af *Leo Tandrup*

I polemik mod opfattelsen i Bo Elbrønd-Beks artikel om den historiske roman argumenterer lektor, dr. phil. Leo Tandrup for, at et altomfattende helhedssyn er nødvendigt for at skabe en frugtbar, identitetsfremmende historieskrivning og -fortælling. Samtidig påpeger han de katastrofale mangler ved helhedsopfattelsen hos de fleste moderne historikere, ikke mindst på den vulgærmarxistiske fløj, der hindrer dem i at skrive frigørende. Det sker i en analyse af Benito Scocozzas Fortællinger om bønder og gods-ejere.

I sit debatoplæg *Om den historiske roman*¹ påstår Bo Elbrønd-Bek, at historieskrivningen viser sin betydning for samfundet, når den søger noget andet i fortiden end det kendte. Dermed bliver det nyopdagede og fremmede i fortiden et symbol på det, som historikerne ligesom andre samtidige har fortrængt i nutiden². Spørgsmålet, der her skal behandles, er imidlertid, om dette er tilstrækkeligt til at gøre det ud for en frigørende historieskrivning. Givet er det, at arbejder historikerne blot videre inden for rammerne af det institutionaliserede paradigme, så leverer de en historieskrivning, der legitimerer samtidens magthavere, hvad Elbrønd-Bek med rette er imod.

Historikerne, der omsider opdagede kultur- og identitetskrisen

Sådan har størstedelen af den efterhånden udvandede radikale historikertradition, der har behersket historikerverdenen efter 1. verdenskrig, arbejdet til op omkring ungdomsoprøret, og mange fortsætter endog endnu, uanfægtede af 1968, traditionen som en egentlig forbenet, systembevarende højrefløj³.

1. *Historie XIV*:4, 1983 s. 651-67. Herefter citeret *Elbrønd-Bek*.

2. *Elbrønd-Bek* s. 654.

3. Jvf. min artikel *Fortidens profil* om *Festskrift til Poul Enemark, 1983* i *Kristeligt Dagblad* 4. 5. 1983.

Andre, og det gælder ikke blot den nye marxistiske venstrefløj, er heldigvis blevet mere eller mindre dybt berørt af den samfunds-, kultur- og identitetskrise, vi i Danmark og den øvrige vestlige verden oplever som yderst nærværende og psykisk belastende i disse år. Som følge heraf er også historien kommet i krise.

Det er gået op for disse historikere, at de ikke mere kan nøjes med at underholde seks kolleger om et uskadeligt hjørne af historien, f.eks. om småskibsfarten på Æbeltoftbugten 1837-38. De må skrive, så det får betydning for og fængsler den brede befolkning. Det må gippe i folk, når de læser historie, ved tanken om, at de pinedød er nødt til at lægge deres tilværelse om, så de får et nært forhold til deres omgivelser, og så de atter føler sig i live.

Spørgsmålet er jo nemlig, hvordan denne befolkning, der allerede er godt forarmet og småborgerliggjort af den hidtidige industrielle udvikling, kan genvinde noget af sin identitet, eller i alt fald bevare de dele eller rudimenter, der endnu er i behold. Det spørgsmål er særlig aktuelt netop nu, hvor vi med rakettempo skydes fra den industrielle ind i den højteknologiske fase⁴. Denne vil under alle omstændigheder revolutionere vores tilværelse, men skulle gerne gøre det på godt mere end ondt.

Det er nemlig langt fra givet, at teknologioptimisten Jean-Jacques Servan-Schreiber får ret. Han hævder, at vor tids krisetilstand kun vil være et ret kortvarigt overgangsfænomen. Den er nemlig hovedsagelig udtryk for en spænding mellem det gamle nedslidte industrisamfund med dets resourcesløseri og dets miljøforurening og det nu opstående informations-samfund. Dette vil, mener han, som en »tredje bølge« med sin uovertrufne beherskelse af teknikken blive i stand til at løse næsten alle vigtige sociale problemer: ikke blot arbejdsløshed, underudvikling, energikrise, men også fremmedgørelse og undertrykkelse⁵.

Det er svært at dele den optimisme. For det første kan man nemlig langt fra tale om en generel eller overvejende nedslidning af vort industrisamfund. For det andet er der ingen grund til at tro, at en eventuel

4. Jvf. Alvin Toffler: *Den tredje bølge*, 1981. I sin iøvrigt tankevækkende anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, bd. 82:2, 1983 s. 408 f af min essaysamling om *Lyseslukkerne og stjerneasterne*, 1981, der handler om identitetsproblemet overvindelse, gør Henrik Poulsen i og for sig med rette opmærksom på, at ingen, efter at have rettet »søgelyset mere mod det enkelte menneske og dets vilkår«, har »råd til at standse derved«. Min pointe er imidlertid, at det er psykisk umuligt at standse ved det, hvis det frigørende romantiske menneskesyn får tag i én, for så kan man ikke lade være at engagere sig i omverdenen og samfundsproblemerne.

5. Servan-Schreiber har skrevet en række artikler og bøger herom, jvf. således *Den globale udfordring*, 1981.

løsning på de tre første problemer hverken automatisk eller let får gunstige virkninger på de to sidste og så vigtige mentale problemer. For det tredje har den nuværende dybtgående krise været meget længe undervejs, over halvandet hundrede år. Den har i den tid oplevet både konjunkturopsving og økonomiske nedture. Den er da også blevet registreret og taget under overvejelse af vidtskuende ånder siden industrialismens begyndelse, mest uden for historikerlaugenes verden. Man behøver blot at tænke på navne som Marx, Engels, Kierkegaard, Grundtvig og Georg Brandes.

Når krisen *føles* så kraftigt nu, skyldes det i væsentlig udstrækning, at den først de seneste år er blevet bemærket og for alvor gået i blodet på den brede småborgerliggjorte befolkning. Denne har nemlig indtil den nylige reallønsstagnation eller -nedgang haft alt for travlt med at gå på indkøb og udbygge sit materielle livsgrundlag til at kere sig om sit psykiske.

Da historikerne flest er avlet af dette småborgerskab, og de også selv først nu er truet på brødet, er det intet under, at også de først nu for alvor er begyndt at glippe med øjnene over for krisen efter en langsom opvågningen fra saligheden i positivismens beroligende og livsfjerne kildekritiske analyseandedam. Den har Ritt Bjerregaard og siden Bertel Haarder ubehageligt, men måske ikke helt uforståeligt lagt et drøn hen i nærheden af.

Det stivnede helhedssyn, nok et bette nøk og moderaseriet

Men hvor skal man så kikke hen som historiker? Hvori ligger redningen? Som jeg har forstået Elbrønd-Bek (og det er ikke så ligetil, for han skriver trods sit emne i det i universitetsverdenen så velkendte abstrakte abrakadabrasprog), er han godt tilfreds med, at historikerne i dag ikke søger »en helhedsopfattelse, fordi det har vist sig, at det personlige valg af helhedssyn på en epoke har været udtryk for historikernes egen ideologi og (dermed) ikke et middel til forståelse af fortiden«.

Elbrønd-Bek er derfor indforstået med, at historikerne i stedet undersøger »undtagelserne, det sære ..., der gør modstand (mod systemet) ... Fremskridtene i historieforskningen sker i den forstand, at vi stadig lærer at stille nye spørgsmål, og at nogen af svarene har en mere permanent gyldighed end den ideologiske helhedsopfattelse, de blev fremsat indenfor«⁶.

6. *Elbrønd-Bek* s. 653. Det i parenteserne stående er indsat af mig.

Hans opfattelse er med andre ord udtryk for en variant af den gamle pæredanske praksis med nok et brette nøk i den rigtige retning. Elbrønd-Bek har ganske vist ret i, at sådan foregår de såkaldte fremskridt i reglen i dansk historieforskning. Men sådan er de jo også foregået i hele den forløbne del af århundredet. Og jeg er dybt uenig i, at det skulle være en hensigtsmæssig måde at arbejde på.

Uden helhedssyn mister man nemlig identiteten, og uden identitet følger man slavisk moden og hensynet til karrieren, dvs. institutionens krav om epigonforskning. Det er forklaring på, at så mange historikere, ikke mindst studerende, ligger under for de til enhver tid raserende moder, i øjeblikket således den om heksene, som Elbrønd-Bek nævner; moder, som vel at mærke forud er omhyggeligt øremærkede af systemet, som i disse år således øser penge en masse i den kvindeforskning, der handler om kvindens undertrykkelse.

Det er moder, som med rette ikke anses for farlige af magthaverne, netop fordi de ikke eller sjældent bunder i noget vitalt helhedssyn, der alene er i stand til at anspre befolkningen til handling⁷.

Systemet revner ikke, fordi man firer lidt ét sted. For så strammer man bare tilsvarende et andet. Som modvægt mod kvindefrigørelsen sendes kvinderne hjem fra arbejdsmarkedet til kødgryderne. Sådan bevarer man »sammenhængen« i tingene.

Det kvalificerede helhedssyn og den frigørende historieskrivning

Det synes, som om Elbrønd-Bek har fået begrebet helhedsopfattelse eller helhedssyn galt i halsen. Eller livssyn, som jeg hellere med Grundtvig ville kalde det, hvis ellers historikerne var optaget af de store spørgsmål om liv og død. Helhedssyn er ikke, som Elbrønd-Bek tilsyneladende mener, pr. definition udtryk for, hvad Marx og Engels kaldte »falsk bevidsthed«. Nogle er mere kvalificerede end andre.

Det kan, da det handler om historieskrivning og -fortælling, bedst anskueliggøres med en historie, som Piet Hein fortalte for nogle år siden:

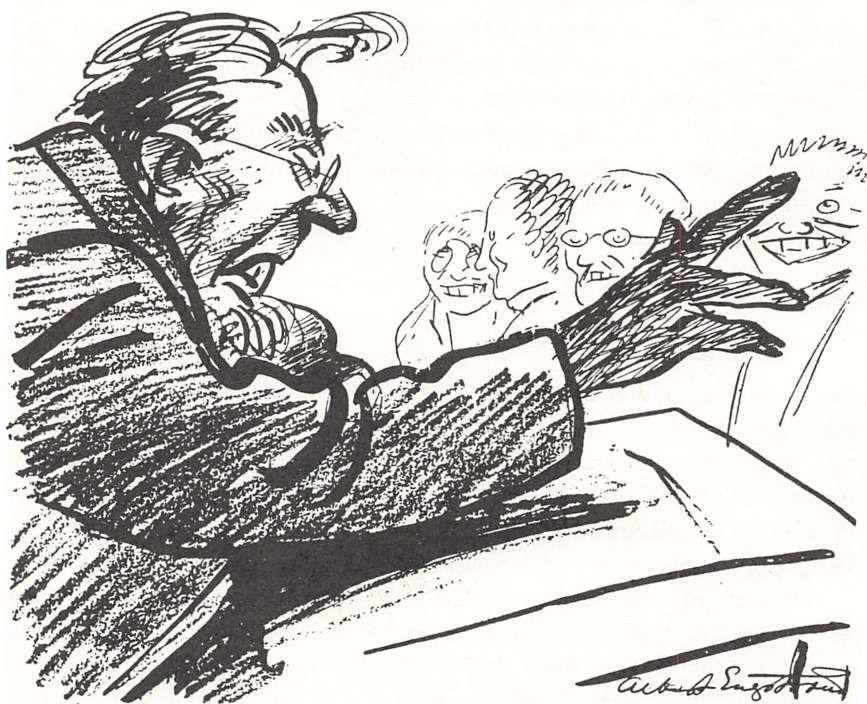
En gang var Niels Bohr, videnskabsmanden, sammen med Albert Engström, kunstneren. Engström havde ikke stor tillid til videnskabsmænd. De var for neutrale, så lidt i live, for lidt sig selv. De holdt sig

7. Roland Barthes har i sine *Mytologier*, 1957, dygtigt anskueliggjort og forklaret, hvorledes det manglende helhedssyn, adskillelsen af godt og ondt, fornuft og følelse osv., er udtryk for småborgerskabets forarmelse og hindrer det i at lave systemet om.

modsat Engström uden for skabelsesprocessen. Hvad kunne der derfor komme ud af et møde med sådan én. De sagde, som lektoren på tegningen, »dumheder til ingen nytte«.

Men Bohr var ikke som videnskabsmænd flest. Ikke blot overrumplede han Engström ved at citere Bellmann. Han begejstrede ham også ved at fortælle, hvorledes Bellmann var et smukt eksempel på erkendelsessituationen ifølge kvanteteorien. For Bellmann var jo i sin digtning selv med på scenen, nemlig som Fredman. Det gjaldt om at få alle sider af sig selv med, når man forskede, sagde Bohr.

Det glædede Engström, sikkert fordi han syntes, at han selv bestræbte sig herpå. Så var der måske alligevel ingen væsensforskel på skabelsesprocessen i videnskab og kunst⁸. Ud fra jo større sammenhængsforståel-

Gamle lektor Jonsson udbryder, opflammet af hellig vrede over de vordende sjælesørgeres store uopmærksomhed:

– Her sidder I og sover, I slubberter, men I må ikke tro, at jeg sidder her og siger dumheder til ingen nytte.

se, ud fra jo dybere og mere nuanceret et livssyn man forskede, jo mere epokegørende og vitalt blev resultatet.

Dét livssyn er med andre ord potentielt af højest kvalitet, som omfatter alle sider af menneskelivet: menneskets virkelighed set i sammenhæng med dets drømme og utopier; dets nutid belyst ud fra fortid og fremtid; dets problemer med klassen, samfundet og de almenmenneskelige forhold; dets motiver og handlemuligheder under de eksisterende samfundsforhold.

Helhedssynet, der bør udvikles i takt med personligheden

Det højt kvalificerede livssyn kendetegnes også ved, at det ikke er stivnet, men under stadig udvikling. Dette forudsætter, at historikeren selv befinder sig i fortsat mental vækst. Han må ikke være så forbenet, at han ansigt til ansigt med sin egen tids problemer, med sine egne livserfaringer og med kildematerialet fra fortiden er ude af stand til eller nægter at modificere eller ændre de dele af sit livssyn, som konfrontationen med den nutidige og fortidige virkelighed altid opfordrer til, ja nødvendiggør, hvis man vil være bekendt at se sig selv i spejlet – og undgå at blive selvspejler⁹.

Elbrønd-Bek finder i den forbindelse med rette, at historikeren ud fra sin placering i samfundet og institutionen både har fået påduttet, hvad der er væsentligt: f.eks. manden, den hvide race, fornuften, det skrivende menneske, og hvad der er uvæsentligt og skal udelukkes: kvinden, barnet, andre racer, følelsen, analfabeten¹⁰. Man kunne blandt de første tilføje: den ydre succes på samfundets præmisser, blandt de sidste: de sociale og mentale nederlag.

Hvis historikeren, mere eller mindre bastet af samfundets krav, som han er, alligevel er så heldig at møde kærligheden og tilmed oveni at få børn, vil det være et afgørende tegn på, at han fortsat skatter dette møde

8. Dette anskueliggør og beviser *Arthur Koestler* overbevisende i sit fremragende teoretiske værk *The Act of Creation*, 1964. Han viser også, at skabelsesprocessen i humanvidenskaberne og naturvidenskaberne er af samme natur, hvad Elbrønd-Bek ikke ved. Han mener, som mange i den tidlige idealistiske tradition, at da historiens mål er selverkendelse, adskiller dette principielt historisk erkendelse fra naturvidenskabelig erkendelse. *Elbrønd-Bek* s. 652.

9. Jvf. *Chr. Lasch: Narcissismens kultur*, 1982.

10. *Elbrønd-Bek* s. 653.

og dermed stadig er i live, hvis han i så fald vover at inddrage kvinden, følelsen og barnet fundamentalt i sit livssyn, hvis han med andre ord ikke kan dy sig for engageret at skrive om de ting, der har beriget og ændret hans personlige liv.

Da mødet med kærligheden gør mennesket åbent for nye impulser og indtryk, tænk blot på Grundtvigs møde med Clara Bolton og Marie Toft, er risikoen for en ideologisk stivnet helhedsopfattelse væsentlig reduceret efter et sådant møde, hvis man vel at mærke tillader sin udvikling som menneske at få afgørende indflydelse på sin historieskrivning, sådan som de epokegørende store historikere altid har gjort.

Netop mødet med kærligheden giver mennesket behov for og evne til at leve sig ind i og forstå et andet menneske. Det giver dermed historikeren forudsætning for at leve sig ind i og forstå andre tiders mennesker. Derfor ser Herbert Marcuse da også i inderligheden og intimsfæren en vital frigørende kraft, der skal gøre mennesket i stand til at sætte sig op imod undertrykkelsen i den vestlige verdens samfund. Det er vigtigt, for det får mere og mere totalitær karakter, som blandt andre Robert Jungk og K.E. Løgstrup har påvist, og præges af vanvidstræk¹¹.

Mødet med kærligheden giver også mennesket kraft til at fortælle om sin egen fortid. Skal denne kærlighed mellem to mennesker holdes i live, som det jo sjældent lykkes i dag, er det afgørende, at man tør fortælle den elskede om de mentale nederlag, man selv har lidt. Så opdager man, hvor frigørende det virker, og kan siden ikke lade være at gøre de mentale nederlag, som fortidens mennesker har oplevet, hyppigt som følge af en brutal kamp for at nå til tops og begå sig i systemet, til centrum i sin historieskrivning.

Så får man, som Walter Benjamin agiterer for, trang til at skrive modhistorier, nederlagshistorier, som modvægt mod de herskende officielle sejrsberetninger¹². Al stor historieskrivning er opstået i spændingsfeltet mellem sejrs- og nederlagsproblematikken. Den handler altid om sejrens pris og erkendelsen af, at omkostningerne kan være for høje ved at vinde på bekostning af sin egen selvrespekt. Den handler derfor altid om oprørets nødvendighed¹³.

Dyrkelsen af inderligheden i forbindelse med en fortsat konfrontation

11. Robert Jungk: *Fremtiden er allerede begyndt*, rev. udg. 1962; K. E. Løgstrup: *System og symbol*, 1982.

12. W. Benjamin: *Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nicolai Lesskows*, *Ges. Schriften II:2*, 1977 s. 464. Jvf. den samme: *Über den Begriff der Geschichte*, s.st.: I:2 s. 695-703.

13. Jvf. min artikel *Hjertet kræver handling om Ravn I-II i Noter om historie og undervisning*, dec. 1980.

med omverdenen og med bearbejdningen af nederlagene i sit eget og andres liv, dvs. med en uddybning og modificering af det opnåede helhedssyn, er derfor nøglen til, at historikeren bliver i stand til at skabe en syntetisk historieskrivning, der ånder og lever, fordi han selv er i live. Da en sådan altid repræsenterer en alternativ opfattelse af fortiden og dermed indirekte af nutiden, vil den give selv den træge læser mod på at tage kampen op imod de repressive træk i denne nutid og i ham selv¹⁴. Heri ligger historieskrivningens eksistensberettigelse.

Inspirationen fra romantikken og kravet om en livsnær fortællekunst

Men hvor skal historikerne søge forbilleder til udviklingen af dette nødvendige helhedssyn? Der er ikke tvivl om, at interessen i dag vender sig mod præromantikken og den realistiske romantik. Vi befinder os allere-de i en ny nyromantisk bølge.

Det er ikke tilfældigt. Vi kan ikke mere holde ud at leve med det herskende pessimistiske af modernismen prægede menneskebillede, der er trængt igennem i takt med sejrshistorierne. Derfor søger vi tilbage til vor kulturs sidste store positive syn på mennesket. De skabtes netop i årtierne omkring 1800 i de af organismetænkningen prægede synteser¹⁵, som de sidste store syntesemagere i den nyromantiske bølge op mod 1. verdenskrig, Wilhelm Dilthey, Sigmund Freud og andre, da også tog udgangspunkt i.

Op netop præromantikken og den realistiske romantiks ideverden

14. Man behøver ikke være venstreorienteret eller revolutionær samfundsomstyrter for ikke at forstene. Den ganske vist indtil for nylig stærkt undervurderede, men fremragende konservative historiker Johs. Steenstrup holdt sig således i live ved altid at tilnærme sig historiens kildemateriale ud fra et (af romantikken og præromantikken præget) helhedssyn og ved at nære den største respekt for den historiske sandhed, for kildematerialet og dermed for den hermeneutisk indlevende dimension. Derfor endte han som menneske og historiker mentalt på toppen i sin alderdom, en udvikling, de fleste af os ville være glade for selv at kunne se hen til. Jvf. min biografi i *Nyt DBL*, bd. 14, 1983. Omvendt måtte den radikale Kr. Erslev o. 1912 opgive en frugtbar udvikling som historieskriver og menneske, men heldigvis først efter et længere livsbekræftende opgør med den værdifrie positivistiske historievidenskab. Jvf. *Ravn II*, 1979 og den i note 13 nævnte artikel. Mere problematisk blev den liberal-konservative Troels-Lunds udvikling. Han gennemlevede aldrig en langvarig ungdomskrise, hvilket bidrog til, at hans syn på historien forblev usammenhængende, og at han fik et meget tvivlsomt og for personligheden undergravende forhold til den historiske sandhed. Jvf. min biografi i *Nyt DBL*, bd. 15, 1984.

15. Jvf. *Aage Henriksen m.fl.: Ideologihistorie*, bd. 1, 1975.

blev fundament for de store liberalistiske og marxistiske profeter, som Adam Smith, Stuart Mill, Hippolyte Taine, Karl Marx og Friedrich Engels.

Problemet er imidlertid, at disse profeters degenererede efterkommere i dag har trukket fronterne langt skarpere op imellem sig, end de oprindeligt var, fordi de er uden sans for deres fælles oprindelse.

De moderne liberalister har glemt den samfundsmæssige dimension og fortrængt klassekampen. De moderne marxister har oftest glemt den almenmenneskelige dimension og tilsidesat enkeltmenneskets udvikling.

De nævnte profeter kombinerede dem, fordi de var klar over, at mennesket kun kunne blive frit, hvis det vidste, at og hvorledes det var betinget af såvel natur som historie.

Først i dag begynder det at sive ind blandt stadig flere mennesker, selv historikere, hvordan identitetskrisen hænger sammen med, at deres liv i socialsfæren, som medlem af et land og en klasse, ikke er blevet sat i forbindelse med deres liv i intimsfæren, med deres forhold til kærlighed og død, venskab og svig, til magt og afmagt, sejr og nederlag. Derfor kræver disse mennesker nu en historieskrivning og historiske fortællinger, som kan forbinde disse ting, som med andre ord sammenkæder videnskab og kunst, sådan som man endnu kunne i romantikken¹⁶. Bl.a. derfor er historiefortællingen igen kommet på mode.

Skønt man stadig genoptrykker A.D. Jørgensens forældede *Fyrretyve fortællinger af fædrelandets historie* fra 1882 og B.S. Ingemanns idealistisk-uvirkelige historiske romaner, tilfredsstilles de mange, der heldigvis ikke er tilfredse med sig selv og deres liv, ikke af dem. Efter læsningen af dem får de ikke lyst til at sprænge deres sociale, endside deres mentale grænser.

De får ganske vist pustet deres fædrelandsfølelse godt op, hvad systemet og de samfundsbevarende kræfter er yderst tilfredse med, men nogen respekt for deres egen og andres sociale baggrund og nogen sans for klasse modsætningerne erhverver de ikke. Nogen personlig udvikling,

16. Ebbe Kløvedal Reichs store popularitet må ikke mindst ses i lyset af, at han bevidst forsøger denne sammenkædning. Det lykkes i hans nyligt udkomne store trebinds Danmarkshistorie dog betydeligt bedre i bd. 3: *Den bærende magt, 1983* om tiden fra 1700-tallet til idag, end i bd. 2: *Ploven og de to sværd, 1982*, der handler om tiden fra Knud den Store til 1700-tallet. Det hænger sammen med, at Kløvedal kommer til historien med en meget udpræget nutidsbevidsthed og et politisk-moralsk handlingsprogram, der mere befrugter end belaster hans nutidshistorie, mens det forholder sig omvendt med fjernere tider, hvor han hyppigt kommer til at tillægge de agerende motiver, som de ud fra deres forudsætninger ikke kan have haft. Jvf. mine anmeldelser i *Kristeligt Dagblad* 30.9. 1982 og 25.10. 1983.

som læseren kan lære af, gennemlever hovedpersonerne i disse bøger heller ikke eller højst i meget begrænset forstand, og det af Ingemann opstillede skarpe småborgerlige skel mellem gode og onde mennesker, hvor det er umuligt at leve op til de gode, tjener kun til at få læseren til at tabe modet¹⁷.

Derfor ser nu en syndflod af fortællinger lyset, skønt fortællingen som genre i grunden har ringe vilkår i det moderne ekspert- og informationsdårede samfund¹⁸. Det sker i reaktion mod de mange årtiers udsultning af befolkningen, hvor potentielle forfattere, især blandt faghistorikerne, holdt sig tilbage fra at skrive af angst både for at træde den regerende naturvidenskabelige, nypositivistiske, værdineutrale og derfor for systemet ufarlige historievitenskaber over tærne og for selv at blive til grin.

Syndfloden hænger ikke blot sammen med den nye romantiske bølge, men også med den almindelig udbredte opfattelse af, at den eksisterende kapitalistiske verden trods krisen ikke bryder sammen. Mange i befolkningen ser i den situation mod højre, for de føler, at de selv ikke kan gøre hverken fra eller til for at hindre den sociale stramning.

I reaktion mod den stærkt stigende afmagtsfølelse over, hvad der sker udadtil, i socialsfæren, er der hos disse mange mennesker opstået et behov for i stedet at finde meningen i den indre verden, i intimsfæren. Man er begyndt at dyrke den hidtil forsømte inderlighed. Man optages mere og mere af sjælelivet akkurat som i den nyromantiske bølge op imod 1. verdenskrig¹⁹. Man leder efter de fortrængte rødder til sin egen identitet, dyrker barndommens, slægtens, klassens, lokalsamfundets, fædrelandets historie.

Kan man ikke udrette noget socialt af betydning i dag, så kan man i det mindste ruste sig mentalt til at gøre noget i morgen, når krisen måske er lettet. Sådan ræsonnerer de bedste.

Den manglende viden og ideologiseringen af fortiden

Til de forfattere, der har grebet pennen for at give befolkningen den

17. – med mindre denne har så ringe en selverkendelse, at han tror, han bare handler ud fra gode og uselviske motiver.

18. Jvf. min artikel *Fortællingens forfald og genoplivelse*. *Højskolebladet* nr. 27 og 28, 1983. Jvf. også *Sv. Bjerg: Den kristne grundfortælling*, 1981 s. 28-42.

19. Jvf. Kr. Erslevs opfattelse, at man »med god grund sætter ... som det højeste mål for historisk forskning at forstå de sjælelige rørelser, der ligger bag alle menneskenes handlinger«. *Historisk Teknik* § 76, 1911. Jvf. også *Ravn II*, 1979 s. 123-134.

tabte identitet tilbage, hører også Benito Scocozza, der har skrevet ni *Fortællinger om bønder og godsejere. Danmark 1500-1800*²⁰.

Han er en af venstrefløjens toneangivende historikere, selv aktiv i politik. Og læsningen af hans historiefortællinger er en god indgangsvinkel, hvis man vil pejle sig ind på den moderne historikers og specielt den moderne marxismes problemer med at vinde befolkningens gehør. Det lykkes nemlig kun i meget begrænset omfang, om overhovedet, Scocozza at give fortællingen den vitale funktion, at den ægger til handling imod de umenneskelige træk i vort samfund.

Hertil er der flere grunde. Lad være, at fortællingerne er stilistisk for dårligt skrevet: »Byer var der få af. Og de byer, der var, var små« (– »Var, ... var, var«)²¹. For man kan ikke forlange, at han skal skrive med samme virtuositet som en Ebbe Kløvedal Reich eller en Thorkild Hansen; det kræver mange års øvelse. Hertil kommer, at han som institutionelt oplært videnskabelig historieforsker ikke har udviklet nogen rygrad som fortæller, men snarere fået nedbrudt den, han måtte have haft, før han kom på universitetet.

Til gengæld kan man forlange, at han ikke laver hastværksarbejde på rygmarven, uden at sætte sig nok ind i en del af det, som han skriver om. Det bevirker, at han i vid udstrækning tyer til uvidenskabelig ideologisk historieskrivning, ideologisk som ovenfor forstået i betydningen »falsk bevidsthed«.

Et eksempel blandt flere. Kongerne, ikke mindst Christian IV, spiller trods titlen en stor rolle i bogen. Og Scocozza er, som sine radikale forgængere, især Erik Arup, ivrig efter at nedsætte dem og frem for alle Christian IV i befolkningens øjne. Kongerne skal være de skurke, der til fordel for tåbelige krige og eget vellevned undertrykker den brede befolkning. De skal helst være i det væsentlige onde, næsten som Ingemanns uhelbredelige skurke. I bogen bruges ord som »tvang« og »undertrykkelse« derfor også i tide og utide i forbindelse med deres virke.

Scocozza dirrer således af harme, fordi Christian IV, til trods for, at han mod rigsrådets advarsler egenmægtigt begav sig ind i den skæbnes-

20. De udkom 1983 og citeres i det flg. *Scocozza*.

21. *Scocozza* s. 23. Uheldig stilistisk er således også en mani fra talesproget med at starte en sætning med Ja eller Jo eller Nej. F.eks.: »Laurensen vender sig også mod forestillingen om, at tienden var noget, Gud selv havde påbudt. Nej, tienden var blot en skat til kirken« (s. 73). Jvf. også s. 52, 53 og 54. Lige så uheldig er en hyppig brug, ligeledes fra talesproget, af sætningstvedeling, der gør stilen for omstændelig. Jvf. ovenciterede sætning, der ville blive meget bedre, hvis den lød »..., at Gud selv havde påbudt tienden«.

vangre krig mod kejseren 1625-29, alligevel forlangte ti tønner guld for at slutte krigen, penge, der blev opkrævet i skat af den nødstedte befolkning, og dét for at gå i kongens egen kasse²².

Scocozza ved ikke eller fortier i hvert fald, at pengene ikke blev her, men brugtes til samfundsanliggender i den følgende tid²³. Og han siger intet om, at det var det adelsegoistiske rigsråd, der i kraft af en mislykket udenrigspolitik, kulminerende med det sviende diplomatiske nederlag til Sverige på Knærødmødet 1624, tvang Christian IV til på et mindre hensigtsmæssigt tidspunkt at gå ind i den kejserkrig, som det var nødvendigt at indlede, hvis man skulle undgå, at svenskerne huggede Skåne, Halland og Blekinge. Havde Christian nemlig ikke forpligtet sig til at føre krigen i januar 1625, var Gustav Adolf, der stod med stigende international prestige efter Knærødmødet, blevet valgt til direktor af England og Nederlandene. Og dét for en hær, der skulle have sin basis netop i den nordtyske indflydelsessfære, som Christian IV havde opbygget 1616-25 som værn mod den for Danmarks selvstændighed livsfarlige svenske omklammering²⁴.

Ideologiseringen og opgøret med den progressive historikertradition

Oveni kommer, at Scocozzas opfattelse af kongen som personlig undertrykker ikke harmonerer godt med den opfattelse af kongemagten som en væsentlig progressiv faktor i Nyere tid, der har behersket den fremskridtsvenlige historieskrivning lige fra Holberg over Suhm, Allen og Erslev til vore dage.

Kongemagten var for denne historieskrivning progressiv, fordi den varetog helhedens tarv som modvægt mod de højere stænders, især højadelens standsegoistiske og bondeundertrykkende politik, og fordi den, ved at besejre adelen i den intensive magtkamp i 16. og 17. århundrede, indførte den enevælde 1660, der atter banede vej for bondefrigørelsen 1788 og dermed også for indførelsen af den fri forfatning 1849.

Lad så være, at de førnævnte historikere for entydigt har fremhævet progressiviteten²⁵. Givet er det dog, at kongemagten ikke blot ideelt set,

22. Scocozza s. 118 ff.

23. Jvf. Steffen Heiberg i *Historisk tidsskrift*, bd. 76, 1976 s. 25-58.

24. Jvf. min disputats *Mod triumf eller tragedie I-II*, 1979, især II s. 466-81.

25. Det gælder især de under enevældens krav om honor regis arbejdende historikere, Holberg dog mere end Suhm og Allen.

men også til dels i praksis, så vidt den i det herskende monarkia mixta kunne komme til det, og så vidt det var i dens egen interesse, optrådte som helhedens forsvarer. Det gælder ikke mindst i udenrigspolitikken, hvor højadelen modsat kongemagten bekymrede sig mindre om, at rigerne og landenes grænser og fremtidige eksistens truedes, bare den i øjeblikket fik ro og fred til at berige sig, til at bevare og om muligt udbygge sin sociale position²⁶.

Hvad der ikke mindst får Scocozza til at give et stærkt fortegnet ideologisk billede af konger som Frederik II og Christian IV er hans forbitrelse over deres krigspolitik. Kalmarkrigen karakteriseres således som en »tragisk ... tåbelighed«²⁷. Scocozza tilhører selv det 20. århundredes fredsbælgelse, der med rette ser starten på en stormagtskrig som det glade vanvid. Men den holdning projicerer han uhistorisk tilbage på det 16. og 17. århundredes dansk-svenske forhold, så han dels neddæmper, dels bliver ude af stand til at se de højst reelle årsager til Syvårs-, Kalmar- og Kejserkrigen²⁸.

En baggrund for denne tilbageprojicering er uden tvivl, at han vil gøre op med opfattelsen af »fortidens krige som brave slagsmål mellem helte og skurke«²⁹. Men dels er det et spørgsmål, om ret mange mere deler den, efter at den realistisk-dokumentariske biograf- og TV-film slog igennem i 1960'erne. Dels inspirerer de manglende forklaringer på krigen i 1500- og 1600-tallet ikke læseren til at søge tilsvarende forklaringer på modsætningen mellem USA og Sovjet idag. Sådanne forklaringer er nødvendige, hvis man effektivt skal bekæmpe den i den brede befolkning vidt udbredte filistermentalitet, der også ligger bag den herskende primitive magtbalancetankegang i Washington og Moskva.

Den manglende indlevelse, der avler forargelsen

En anden grund til, at Scocozza ser kongerne i så mørkt et lys, er hans ønske om at skrive samtidens historie ud fra »folkets standpunkt«³⁰.

26. Jvf. det i note 24 nævnte værk, således I s. 46-49, 101-19, II s. 531 f.

27. Scocozza s. 117.

28. Disse er ellers grundigt belyst af Frede P. Jensen, S.U. Palme og mig selv i henholdsvis: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-70, 1982, Sverige och Danmark 1596-1911, 1942* og det note 24 nævnte værk.

29. Scocozza s. 83.

30. Scocozza s. 5.

Bortset fra, at det af kildemæssige grunde er umuligt at vide noget nærmere om, hvordan folket har set på kongerne i denne periode, bidrager denne vinkel til at få ham til at nøjes med at bruge den ene af de to tilgangsmetoder, der er nødvendige, hvis en moderne fortælling skal leve.

Han ser som moderne og modernistisk videnskabsmand alt ud fra den kritiske fremmedgørelse, evner og ønsker ikke at bruge den indlevelse, der gør fortælleren i stand til at sætte sig i den handlendes, in casu Christian IVs sted, og se tingene med hans og de datidige forudsætningers øjne³¹. Havde Scocozza gjort det, kunne han umuligt være kommet med så mange forargede udbrud over kongens politik og holdning over for den brede befolkning, men ville have forstået, at han med sin tids og sine særlige forudsætninger vanskeligt kunne have handlet og tænkt så meget anderledes, end han gjorde.

Så ville forståelsen have afløst hans altfor billige småborgerlige forargelse, som den almindelige læser også er for klog til ikke at gennemskue hensigten bag. Hvad ligner det f.eks. at bebrejde Christian IV, at han næppe personlig »balancerede på stilladserne med en murske i hånden« under opbygningen af Frederiksborg slot. Hvad ligner det at nedgøre hans personlighed ved at sige, at »det grove arbejde ... helt i Christian den Fjerdes ånd (blev) udført som tvangsarbejde« af arbejdsløse og fattige³². For sådan var nu tidens skik. Og så skal det endda ikke undre, om ikke Christian IV mangen gang kunne ses med »mørtel i skægget«. Scocozza mener også at vide, at det »naturligvis« var en arkitekt, ikke Christian IV, der tegnede slottet. Meget taler dog for, at hovedarkitekten var – den kunstglade konge selv³³.

Skal en skildring gøre indtryk på nogen læser, må den ikke som her gang på gang fordrejes af forfatterens ideologiske fordomme. Den skal først og fremmest være sand. Netop ved at identificere sig med fortidens personer, ikke mindst dem, der ikke ligner én selv for meget, får man en eminent lejlighed til at sætte spørgsmålstegn ved sine egne personlige tilbøjeligheder og sin trang til ideologisering. Og derved får man chancen for at sprænge det helhedssyn, som altid har så let ved at stivne og få en konsistens som budding, tilberedt med for megen husblas. At det forholder sig sådan, er de færreste, især på venstrefløjen, desværre klar over.

31. Jvr. min afhandling *Om historieskrivningens metodik*, *Historie XIV:2*, 1982 s. 295 f og 302-04.

32. *Scocozza* s. 110.

33. Velvillig oplysning fra Steffen Heiberg, der er museumsinspektør på slottet og forsker i emnet.

*Tendensen, der frigør,
og tendensen, der voldtår*

Her som ellers kunne den og Scocozza have lært noget af fædrene Marx og Engels. En sand eller realistisk skildring indebar selvsagt ikke for de to, at den ikke måtte være tendensfortælling. Al stor kunst og historieskrivning er frembragt af tendensforfattere. Tænk på Euripides eller Herodot, på Dante eller Machiavelli, på Schiller eller Georg Brandes. Men den indebar, at tendensen, som Engels skrev i 1885, »må fremgå af situationen og selve handlingen, uden at der udtrykkelig henvises til den«. Forfatteren er, fandt Engels, ikke »tvunget til at servere læseren den fremtidige historiske løsning på de samfundskonflikter, han skilddrer«³⁴. Det forstår Scocozza ikke. Hos ham tjener tendensen kun altfor klart til at forherlige hans egne sociale og politiske anskuelser.

Elbrønd-Bek hævder i den forbindelse med rette, at »den kyndige historiker har en evne til at projicere sit historiesyn ind i fremtiden på en sådan måde, at det giver ham selv og læseren en dybere og varigere indsigt i fortiden, end de historikere kan få, der helt er underlagt deres egen umiddelbare situation«³⁵.

Evnen skyldes netop, hvad Elbrønd-Bek ikke nævner, at de gør brug af indlevelsen. Denne tjener til at holde tendensen i skak, så man som historiker ikke voldtår læseren med den og dermed sætter ham udenfor skabelsesprocessen. Det er, hvad Scocozza gang på gang gør. Han er ikke som Engels klar over, at »jo mere forfatterens anskuelser forbliver skjulte, desto bedre for kunstværket«³⁶.

Scocozza tillader ikke læseren at drage sine egne konklusioner. Han hører til dem, der producerer de *lukkede* eller ideologiserede fortællinger, som tvinger læseren »to take it or leave it«. Med sin missionstrang er han ude af stand til at forfatte de *åbne* og dermed kunstneriske fortællinger, der karakteriseres ved, at de tillader læseren at tolke og bearbejde dem ud fra hans egne livsoplevelser, så han får mulighed for at udvikle sin identitet. Forfatteren af åbne fortællinger betragter med andre ord læse-

34. Brev til fru Minna Kautsky 26.11. 1885, *Marx/Engels Werke* bd. 36 s. 393 f.

35. *Elbrønd-Bek* s. 654.

36. Brev til Margaret Harkness april 1888, *Marx/Engels Werke* bd. 37 s. 42-44. Engels fandt s. st. med rette, at realismen eller sandheden »kan komme til udtryk endog på trods af forfatterens anskuelser«, og han henviser til legitimisten Balzac, der i *Den menneskelige komedie* giver »et vidunderligt realistisk billede af det franske »gode selskab««. Engels fandt endog, at han havde lært mere af Balzac om det franske samfunds historie end af alle den tids faghistorikere, politiske økonomer og statistikere tilsammen.

ren som et selvstændigt individ, som ikke absolut og for enhver pris skal omvendes til den sande lære³⁷.

Oprøret, der hindres af foragten for inderligheden og det særegne menneske

Den realisme, som Engels foretrak, var en realisme, der ud over »detaljens dækkende præg«, respekten for kendsgerningerne, betød »en dækkende gengivelse af typiske skikkelser under typiske omstændigheder«³⁸. Det gjaldt med andre ord om i enkeltpersoner at udtrykke enheden mellem alment og specielt, mellem fornuft og følelse.

Heller ikke dette formår Scocozza, fordi han med den moderne vulgærmarxismes foragt for personer og enkeltmennesker nægter at give et levende billede af, ja nægter at se det specielle, det individuelle ved personerne, hvad Engels krævede, at kunstnerne skulle. Som han skrev: »hver enkelt er en type, men sandelig også et bestemt enkeltmenneske, en »Dieser« (en »denne«), som gamle Hegel udtrykker sig, og sådan skal det være«³⁹.

Selv ikke en af Scocozzas 'egne', den fattige dreng Hans, der blev sendt fra Assens til Christian IVs børnehus i København, interesserer fortælleren. Da man intet ved om Hans, har Scocozza selv digtet detaljerne omkring hans skæbne (siger han da)⁴⁰, men hvilken digtning. Han fortæller godt nok om hans ydre vilkår, men intet om, hvilke tanker han har gjort sig om tilværelsen.

Uden denne dimension er enhver fortælling og enhver historieskrivning imidlertid dødfødt, uanset om man vil gå så vidt som R.G. Collingwood⁴¹. Han så i berettiget opposition mod den regerende positivisme al historie som historien om tankeprocesser, idet historiens mål for ham romantisk var den selverkendelse og selvforståelse, der er den afgørende forudsætning for, at man kan udføre en skabende og frugtbar indsats i samfundets tjeneste.

Ligesom det ifølge Scocozza ikke var personen Hans, der interesserede Christian IV, men hans arbejdskraft⁴², således er det ikke personen

37. Jvf. Sv. Bjerg: *Den kristne grundfortælling*, 1981 s. 58-63.

38. Det note 36 nævnte brev.

39. Det note 34 nævnte brev.

40. Scocozza s. 6.

41. R.G. Collingwood: *The Idea of History*, 1946. Jvf. *Elbrønd-Bek* s. 651 f.

42. Scocozza s. 136.

Hans, der interesserer Scocozza, men kun den sociale undertrykkelse af ham. Det svarer til, at han heller ikke er interesseret i hans, endsig de herskendes, kærlighedsliv, men kun ser dettes betydning, hvis der, som i Christian IIs tilfælde, går politik i det⁴³.

Lad så være, at det næppe lader sig gøre i verdenshistorien at finde et eneste nært kærlighedsforhold, der ikke har fået politiske og sociale konsekvenser. Det afgørende er, at Scocozza ved ikke at se kærlighedsoplevelsen i sig selv som en fundamental historisk begivenhed i ethvert menneskes liv svigter sig selv som menneske og dermed også læserne. Disse kan jo umuligt lide og føle samhu med personer, der blot forbliver døde skabeloner, som de ikke kan identificere sig med.

Her må man nok spørge, hvorfor marxisten Scocozza ikke gør Hans til en oprører mod systemet, ser ham indefra, så læseren i stedet for at blive i vanen og småborgerligheden kan inspireres til et tilsvarende oprør i sit eget liv⁴⁴.

Måske det skyldes, at Scocozza er uvidende om, at livet i inderligheden er vigtigere for de fleste mennesker og da især for den almindelige læser end livet ude i samfundet med de bedrifter, som han endsig hun her yderst sjældent om overhovedet får lejlighed til at brillere med, især da ikke i en krisetid som den, vi nu oplever.

Den forargede historikers illusioner og det beståendes evige gyldighed

Scocozzas åbenlyse partitagen for de svage og afstandtagen fra de mægtige er ikke blot håbløs fra et kunstnerisk, men også fra et taktisk synspunkt. De læsere, som han vil påvirke, er jo folk af borgerlig observans. Og vil man ikke støde dem fra sig, gælder det om den historiske socialistiske fortælling, hvad Engels skrev om den tilsvarende tendensroman, at den »fuldstændig (opfylder) sit hverv, når den igennem en dækkende skildring af forholdene, som de virkelig er, sønderriver de konventionelle illusioner, der hersker om dem, ryster den borgerlige verdens optimisme, gør tvivlen om det beståendes evige gyldighed uundgåelig«, og det »uden den selv tilbyder en direkte løsning, ja undertiden uden den selv tager åbenlyst parti«⁴⁵.

43. Scocozza s. 29.

44. Scocozza skildrer ganske vist et oprørsforsøg i sin tredje fortælling, *Bønderne rotter sig sammen* (s. 47-62), men uden at se det indefra, med bøndernes egne øjne og tanker.

45. Det note 34 nævnte brev.

Scocozza giver ganske vist nok på visse områder en dækkende skildring af de ydre forhold, men han sætter dem, som Engels også krævede, ikke i forbindelse med de agerendes psyke. Han forbinder med andre ord ikke den sociale med den metasociale virkelighed, sætter ikke klassekampen sammen med kærligheden, og derfor får fortællingerne ingen virkning⁴⁶.

Scocozza sønderriver også kun få konventionelle illusioner om de historiske forhold. Hans billede af Christian IV er således en grovkornet og triviel banalisering af Arups kongefjendtlige opfattelse, i denne stil:

»Kongen fik således (ved tvangsforanstaltninger) bygget sine slotte, indrettet sin klædefabrik, udstyret sin bolig (Frederiksborg slot) og forsynet sit køkken uden at røre andre fingre end dem, han brugte til at holde om penneskaftet, når han gav ordrer (!). Så der blev tid tilovers til et par fester, et par jagter, et par elskerinder – og naturligvis også til at forhandle med adelen og regere landet og idømme lediggængere, prostituerede og utro ægtefolk strenge straffe«⁴⁷.

I den sammenhæng oser Scocozza luften i læserens stue tyk af forargelse over kongens egen utroskab og over, hvad han kalder den ene røde tråd i Christian IVs liv: »hans konstante og enorme forbrug af stærke drikke og kvinder«⁴⁸. Selv hvis man ser bort fra, at forbrugermoraliteten modsat i dag ikke var særlig udtalt under Christian IV, der selv, både hvad klæder og kvinder angik, foretrak genbrug, er der grund til at fortvivle over Scocozzas dømmekraft.

For mage til underkendelse af kongens enorme arbejdskraft og hans intense bestræbelser for at bevare landets selvstændighed, mage til underkendelse af hans lange trofasthed over for både Kirsten Munk og Vibeke Kruse skal man lede længe efter. Scocozza skaber mildt sagt ikke færre illusioner, end han afdækker.

Scocozza vil måske rose sig af det afdækkende og dermed frigørende i, at han især skildrer de undertryktes vilkår, men hertil er at sige, at progressiviteten ikke ligger i selve emnet, men i måden, man behandler det på⁴⁹.

46. Scocozza bliver på den måde repræsentant for en tingsliggjort vulgærmarxistisk æstetik. I sin værdifulde bog *Den æstetiske dimension*, 1979 bebrejder også *Herbert Marcuse* vulgærmarxisterne deres foragt for intimsfæren og dyrkelsen af inderligheden samt »deres fortolkning af subjektiviteten som en »borgerlig« forestilling«. »Behovet for radikal forandring« i samfundet, »må«, som Marcuse med rette fandt, »have sine rødder i individernes egen subjektivitet, i deres intelligens og deres lidenskaber, deres drifter og deres stræben« (s. 19 f).

47. *Scocozza* s. 113. Det i parenteserne stående er indsat af mig.

48. *Scocozza* s. 104-07.

49. Jvf. *Herbert Marcuse, anf. værk* s. 33: kunstens progressive karakter kan »ikke bestemmes ud fra, om den undertrykte klasse er til stede eller fraværende« i kunstnernes

Hvad angår Engels krav om at ryste den borgerlige verdens optimisme og få småborgeren til at tvivle om det beståendes evige gyldighed, hvilket naturligvis er en forudsætning for, at han gider ændre sin aflåste tilværelse, svigter Scocozza også fundamentalt.

Han lægger uhistorisk sin egen tids sociale målestok ned på datidens forhold og kalder således bøndernes hoveri og kørsel for tvangsarbejde⁵⁰, hvad der bringer nutidens koncentrationslejre i erindring. Og det selvom bondens ydelser dog engang var en nødvendighed for, at stændersamfundet overhovedet kunne fungere. Dermed giver han det indtryk, at undertrykkelsen dengang ikke var fundamentalt anderledes end undertrykkelsen idag.

Tilsvarende lader han magthaveren dengang, kongen, udbytte under-såtterne på tilsvarende måde som kapitalejerne idag og gør profitten og pengene til mål for dennes politik, der dog havde hensynet til landets selvstændighed for øje modsat kapitalejernes, der blot har deres egeninteresse at varetage.

Læserne får således det indtryk, at magthaverne til alle tider er ens. Og hvordan skulle de da kunne tro, at fremtidige socialistiske magthavere vil være anderledes? Hvorfor skulle de så stemme og arbejde for socialismen?

Forskellen mellem den frigørende og den forstenede historieskrivning

Tænk, hvis Scocozza i stedet for at nedrakke Christian IV havde skildret ham i pagt med andre progressive historikere før i tiden: som den, der, omend forgæves, søgte at holde den borgerne undertrykkende adel nede; som den, der ville bevare vores grænser over for det ekspanderende Sverige og sikre vore købmænds aktivhandel i Sverige; som den, der ville ekspandere i Tyskland for at udbrede den rette tro og for, at Sverige ikke skulle erobre os sydfra; som den, der trofast søgte at være noget for sine to sidste kvinder og først svigtede dem, da den ydre verden gik ham på, og de også svigtede ham.

Så var han historisk korrekt død som en tragisk skikkelse, der ulykkeligt måtte bøje sig for adelens egocentriske klassepolitik, ikke som en

værker. Kriterierne for denne karakter »er udelukkende givet i værket selv som en helhed, i hvad det siger, og hvordan det siger det«. Jvf. også *Walter Benjamin: Fragment über Methodenfrage einer Marxistischen Literatur-Analyse*, *Kursbuch 20*, 1970 s. 3 f. 50. »Tvangskørsel« og »Tvangsarbejde« er således overskrifter på to afsnit s. 108 og 111.

dobbeltmoralsk horebuk, »træt af et langt livs rastløse spillet bold med det danske folk og det danske rige«⁵¹.

Så var han blevet en af de magthavere, som var værd at se op til i den feudale fortid, og som kunne give håb om, at tilsvarende magthavere vil opstå engang i fremtiden.

Så ville den trøstesløse evighed som læserens hovedpude give plads for troen på den dynamiske udvikling, på kærligheden og foranderligheden som livets drivkræfter.

Så ville læserne få mod på at forme en ny menneskeværdig tilværelse, præget af livets alsidighed i stedet for af de videnskabelige eksperters ensidighed og den kapitalistiske arbejdsdeling.

Denne præger endnu Scocozza og en stor del af den moderne marxistiske historieskrivning, der åbenbart tror, at den hellige grav er velforvaret, når den bare skriver om undertrykkelsen i yderverdenen ud fra »folketets standpunkt«, og at den derfor roligt kan undlade at betragte de andre klassers repræsentanter indefra.

Det må håbes, at han og denne historieskrivning i fremtiden vil lægge vægt på indlevelsen og identifikationen ved siden af den kritiske fremmedgørelse, på den individuelle personlighed ved siden af klasseanalysen. Først så vil den venstrebevægelse, Scocozza tilhører, være værdig til at få indflydelse på folket. Først så vil den gamle humanistiske renæssanceånd genopstå, som Engels håbede.

For ham var renæssancens helhedssøgende mennesker store forbilleder, og til dem hørte også Christian IV. »Den tids helte«, som f.eks. statsmanden, historikeren og digteren Machiavelli, »var«, som han skrev, »endnu ikke gjort til slaver under arbejdsdelingen«. Og »hvad der især udmærker dem, er, at de næsten alle lever og virker midt i tidens bevægelse, i den praktiske kamp, tager parti og kæmper med, den ene i ord og skrift, den anden med kården, adskillige med begge. Heraf kommer den karakterens fylde og kraft, der gør dem til hele mennesker. Stuelærde er undtagelsen: enten er det anden- eller tredierangsfolk eller forsigtige filistre, der ikke vil brænde fingrene«⁵².

Scocozza er i fundamentet ingen forsigtig og respektfuld småborger. Han har nemlig det fortrin frem for de fleste historikere, især dem på højrefløjen, at han har et helheds- eller livssyn at skrive og handle ud fra. Bliver dette mere kvalificeret, får han større respekt for kendsgerningerne og for fortidens mennesker og tankegange, vover han at benytte den

51. Scocozza s. 122.

52. Friedrich Engels: *Dialektik der Natur, Marx/Engels Werke* bd. 20 s. 312.

af de fleste historikere for had lagte indlevelse og at aflægge sin filistrøse forargelse, kan han udvikle sig til en god historieskriver og bidrage til, at det kriseramte nutidsmenneske erobrer noget af sit tabte selv tilbage.

Om betydningen af end ikke at tage respektløsheden højtideligt

Problemet er imidlertid, at Scocozza i de nævnte begrænsninger ikke adskiller sig fra de fleste andre faghistorikere, der næsten alle lider under slag af en kraftig rem på filisterhuden. Ikke mindst derfor har det været svært for den også for selvaflukkede og dermed for selvhøjtidelige historikerverden, der stadigvæk præges af den ulyksalige adskillelse af viden, kunst og liv, at vise nogen vej ud af krisen. Det er ellers påtrængende vigtigt at få has på den netop nu, hvor den højteknologiske udvikling truer med at udhule os endnu mere som mennesker, end den hidtidige industrialisering har været i stand til.

Det er ikke nok at søge tilbage i historien, hvis man vil reparere på sin egen og befolkningens identitet. Det er måden, det sker på, der er afgørende for, om reparationen lykkes. Med sin af kapitalismen prægede tankegang optræder Scocozza i vidt omfang som forbruger og udbytter af historiens store skikkelser til skade for læserne og modarbejder dermed sin sag i stedet for frigørende at genbruge disse skikkelser, til fordel for både den og befolkningen.

Det er ulykkeligt, for sagen er kampen for social retfærdighed og mental frigørelse, og den er den nutidige historieskrivnings eneste eksistensberettigelse. Tiden for en god indsats er tilmed inde nu, hvor den nye nyromantiske bølge har grebet sindene, og folk i almindelighed og forhåbentlig også historikerne begynder at sætte pris på en mentalitet, som forsøger at leve op til de af Engels beundrede store humanisters.

Denne mentalitet har, i hvert fald i små enklaver, overlevet renæssancen. Den kom således en gang, atter ifølge Piet Hein⁵³, til udtryk på en af de årlige kongresser på Atominstittet.

En midteuropæisk fysiker takkede den sidste dag for forløbet og påskønnede, i yderst bogstavelige vendinger, den respektløshed, der prægede kongresserne.

Det kunne Niels Bohr ikke bære. Han rejste sig og svarede: Ja, så har

53. Jvf. herover s. 237.

De dog ikke forstået det helt. For vi tar end ikke respektløsheden højtideligt.

Det er ikke svært ikke at tage Scocozzas fortællinger højtideligt. Det er umuligt at tage dem alvorligt. Når det har været vigtigt at analysere dem, skyldes det, at de er et alvorligt, men forhåbentlig også et vigende tidens tegn.

Aktør og observatør

I nærværende nummer af tidsskriftet anmeldes professor, dr. scient.pol. Erling Bjøls bog »Hvem bestemmer?« (s. 355). Her bringer økonomidirektør, cand.polit. Jørgen Paldam en kommentar til et afsnit af denne bog. Indlægget følges af et svar fra Erling Bjøl samt et kort gensvar af Jørgen Paldam.

Det afsnit, jeg vil kommentere, handler om Arbejderbevægelsens Erhvervsråd i almindelighed og mig i særdeleshed. Afsnittet synes at falde lidt uden for sammenhængen i øvrigt – den udenrigspolitiske beslutningsproces – og må så vidt jeg kan skønne have sin baggrund i den særlige måde, bogen er blevet til på. Da Jens Otto Krag gik af som statsminister i 1972, var Erling Bjøl en af dem, der virkede for, at Krag skulle have en tilknytning til Institut for Statskundskab som lektor. Ind i Erling Bjøls overvejelser er vel gået, at der kunne skabes et samarbejde mellem Krag som aktør og Erling Bjøl som observatør netop om forskellige aspekter af den udenrigspolitiske beslutningsproces.

Af forordet til »Hvem bestemmer?« fremgår, at denne hensigt ikke blev realiseret, idet Krag ikke fandt, at han kunne stå som medforfatter. Erling Bjøl henviser i forordet til de samtaler, han har haft med Krag, men følger så til, at det nu alene er Erling Bjøl, der har ansvaret for bogen, og at der i tvivlstilfælde må vises endnu større tilbageholdenhed, end hvis Krag havde været medforfatter. Ordet tilbageholdenhed er i denne forbindelse ikke særlig udtømmende. En forfatter med videnskabeligt ansvar bør naturligvis vise en rimelig tilbageholdenhed over for oplysninger, han får ved interviews, specielt når disse vedrører tredemand, men det afgørende må være en kritisk holdning til kilden. Er det, der fremkommer – så langt det nu kan efterprøves – rigtigt eller udtryk for aktørens personlige og dermed ofte noget tvivlsomme vurdering. Netop dette spørgsmål om kildeproblematikken har i øvrigt været behandlet i HISTORIE XIV, 3 fra 1982 i en kommentar af Erik Rasmussen om efterkrigstidens socialdemokratiske lederskikkelser, herunder Krag.

I det afsnit, jeg har særlige forudsætninger for at bedømme – Erhvervsrådet i almindelighed og mig i særdeleshed – hedder det på side 132 efter en omtale af, at Krag havde en fortid i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd fra 1945 til 1947:

»Krag gik ind for samme politik som partiledelsen, medens Jørgen Paldam (1947-63) fjernede sig fra partiets udenrigspolitiske linie og i holdningen til Fællesmarkedet lagde sig tæt op ad Hans Rasmussen. Erhvervsrådet mistede imidlertid gradvis sin indflydelse i denne periode. Medens det især i årene 1945-47 havde været et ret betydningsfuldt politisk organ, eftersom partiets program og de ledende politikeres taler blev udformet i udkast her, kom det mere i baggrunden i den periode, hvor partiet kom i regeringsstilling og dermed havde det statslige bureaukrati at trække på. Samtidig blev Paldams holdning i fællesmarkedssagen opfattet som en smule illoyal af partiledelsen. Om dette bidrog til, at Paldam ikke fik den politiske karriere, pressen gang på gang spåede ham, eller om skuffede forventninger uddybede hans afstand til partiledelsen, er svært at afgøre. Under alle omstændigheder svækkedes Erhvervsrådets betydning yderligere af, at de enkelte fagforbund efterhånden skaffede sig deres egen økonomiske ekspertise.«

Efter min bedste erindring og efter, hvad jeg nu har fået bekræftet ved samtaler med adskillige af aktørerne, er dette helt igennem forkert. Stammer det fra interviewene med Krag, må det være nogle fordomme, der skulle ud mellem sidebenene, og observatøren synes ikke at have foretaget nogen nærmere efterprøvning.

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd eksisterer i bedste velgående og vil om et par år kunne fejre 50 års jubilæum. Erhvervsrådet har forskellige opgaver, herunder at varetage arbejderbevægelsens interesser på det erhvervsøkonomiske område over for lovgivningsmagten, den offentlige administration og andre erhverv. Det var med dette formål, at Erhvervsrådet i sin tid blev stiftet på initiativ af bl.a. Thorvald Stauning, Johannes Kjærbøl og Peder Christensen (Helsingør). Herudover skal Erhvervsrådet være behjælpelig med udarbejdelse af materiale og foretagelse af undersøgelser, og i forbindelse hermed har det igennem årene haft en særlig opgave med at bistå Socialdemokratiet, ikke mindst de socialdemokratiske politikere. Om Erhvervsrådet i visse perioder har opfyldt sit formål bedre end i andre kan naturligvis altid diskuteres, men den beslutende myndighed har altid ligget hos de stiftende organisationer, Landsorganisationen og Det kooperative Fællesforbund, vel nok med et tyngdepunkt i Landsorganisationen. Den daglige leder kan tage initiativ og udvise foretagsomhed, men det er formand, forretningsudvalg og i sidste ende repræsentanterne i selve Erhvervsrådet, der træffer afgørelserne.

I Krags korte periode som daglig leder er det sikkert utvivlsomt, at det nære samarbejde mellem Hans Hedtoft og ham førte til, at udarbejdelse af materiale specielt for partiledelsen spillede en særlig rolle. I perioden fra 1947 blev tyngdepunktet i nogen grad forskudt til at varetage arbejderbevægelsens interesser på det erhvervsøkonomiske område. Dette hænger også sammen med hele reguleringsøkonomien. Forhandlingerne

med lovgivningsmagten og specielt administrationen antog et meget betydeligt omfang – ikke mindst takket være de ministre, der trådte til i 1947, herunder Krag. Vi havde praktisk talt møder dagligt i administrationen. Fagbevægelsens repræsentanter i Erhvervsrådet var i det meste af perioden Eiler Jensen, Hans Rasmussen, Alfred Petersen og Einer-Jensen. Fra Socialdemokratiet deltog først K.B. Andersen, senere Per Hækkerup.

Det er klart, at denne sammensætning af forretningsudvalget jævnligt måtte give anledning til diskussioner. Der var forskellige meninger om mange aspekter af erhvervspolitikken, og det førte selvfølgelig til, at den daglige leder på flere måder måtte indtage en ret forsigtig holdning. Der var også forskellige meninger om stillingen til EF-forhandlingerne, men af forhandlingsprotokollen fremgår, at på dette tidlige tidspunkt var diskussionerne trods alt forholdsvis stilfærdige. De samlede sig i øvrigt især om, hvor stor vægt der måtte lægges på Englands deltagelse og på at finde en rimelig ordning i forhold til de andre skandinaviske lande. Hertil kom relationerne mellem de 6 og de 7 og de forskellige former for associering.

Det var først efter at Socialdemokratiet i 1971 stillede forslag om en folkeafstemning og specielt op til folkeafstemningen i 1972, at bølgerne gik højt, men på det tidspunkt havde jeg forlængst forladt Erhvervsrådet og var trådt helt uden for den landspolitiske diskussion. Jeg havde et godt samarbejde med Hans Rasmussen, i øvrigt især omkring helhedsløsningen i 1963, men i markedsspørgsmål var den, jeg havde det nærmeste samarbejde med, nok Eiler Jensen.

Det er ejendommeligt, at Erling Bjøl i bogen kun omtaler Hans Rasmussen som én, jeg »lagde mig tæt op ad« i markedsspørgsmål. Havde det ikke været mere interessant at fortælle om de særlige synspunkter, Hans Rasmussen anlagde i markedsdiskussionen – synspunkter, der givetvis havde en betydning for beslutningsprocessen.

Hans Rasmussen blev i øvrigt i 1961 valgt til næstformand i Socialdemokratiet, og da Krag i 1962 dannede sin første regering, lagde han, hvad der fremgår af hans og K.B. Andersens bog »Kamp og Fornylelse«, side 215, megen vægt på at få Hans Rasmussen med som finansminister.

Selv om tyngdepunktet i Erhvervsrådets arbejde fra 1947 vel blev de erhvervsøkonomiske områder, fortsatte man – man kan vel sige naturligvis – med at være ikke mindst Socialdemokratiet behjælpelig på en række områder. Det kan eksempelvis nævnes, at det principprogram, Socialdemokratiet vedtog på sin kongres i 1961 til afløsning af det gamle fra 1913, i hovedsagen blev udarbejdet af K.B. Andersen, Niels Matthiasen og mig.

I de senere år er der sket en ændring i Erhvervsrådets organisatoriske placering, idet der er oprettet et fælles sekretariat, der også omfatter Det kooperative Fællesforbund m.v. Den daglige ledelse har siden 1975 været varetaget af Åge Munk. Den ændrede organisatoriske opbygning har imidlertid ikke hindret, at Erhvervsrådet har arbejdet videre både på den erhvervspolitiske linje og i høj grad med affattelse af materiale og foretagelse af undersøgelser.

Den måde, den socialdemokratiske folketingsgruppe nu arbejder på – nedsættelse af særlige udvalg – har givet Erhvervsrådet en række nye opgaver. Det materiale og de undersøgelser, Erhvervsrådet foretager, har fortsat en betydelig omtale i pressen.

Når Erling Bjøl i afsnittet om Erhvervsrådet er inde på, at det har svækket Erhvervsrådets betydning, at de enkelte fagforbund har skaffet sig særlig økonomisk ekspertise, tror jeg ikke, at dette er rigtigt. Man kan med fuld så god ret anføre det modsatte synspunkt.

I min tid var det i hvert fald ikke nogen svækkelse af Erhvervsrådet, at Holger Jensen var knyttet til LO og Henry Grünbaum til SiD.

Når jeg i 1963 sagde ja til en anmodning fra Urban Hansen om at blive økonomidirektør i Københavns kommune, var det bestemt ikke på grund af modsætninger til Erhvervsrådets forretningsudvalg, men alene en lyst til at prøve noget nyt. Der var ikke tale om skuffede forventninger i forhold til Socialdemokratiet, som det smagfuldt antydes i bogen. Skulle jeg have haft »taburetkløe«, havde jeg vel heller ikke sagt nej tak til en anmodning fra Krag om at indtræde i hans anden regering.

Vigtigere i denne sammenhæng er imidlertid, at Erhvervsrådets forretningsudvalg heller ikke kan have været særlig utilfreds. I hvert fald blev jeg anmodet om at fortsætte som tilforordnet i forretningsudvalget, og i 1964 bad forretningsudvalget mig om at overtage formandsposten, hvilket jeg sagde ja til. Jeg var formand for Erhvervsrådet fra 1964 til 1967.

Det skal ikke nægtes, at jeg føler mig lidt pinligt berørt, når Erling Bjøl – og det må vel være med kilde i interviewene – fortæller, at jeg blev opfattet som »en smule illoyal« på grund af min holdning i fællesmarkeds-sagen. Det trøster mig dog, at den anden, der i Erling Bjøls bog omtales som illoyal, er Per Hækkerup. For mig, og det samme tror jeg ville være tilfældet for Per Hækkerup, er ordet illoyal en grov beskyldning, og at anvende det uden nogen form for nærmere begrundelse må have en følelsesmæssig baggrund og har ikke noget med forskning at gøre.

Hvorfor Krag har haft noget, han skulle have ud mellem sidebene-ne – noget, der ukritisk er viderebragt af Erling Bjøl – kan jeg naturligvis ikke vide. Det er da rigtigt, at Krag og jeg i dennes periode som

udenrigsminister under helt private former har drøftet, hvilken vægt man skulle lægge på Englands og specielt de nordiske landes deltagelse i EF, og at bølgerne – i hvert fald ved en enkelt lejlighed – gik højt. Jeg lagde mere vægt på specielt de nordiske lande, end Krag gjorde, og jeg fik – med rette eller urette – det indtryk, at Krag egentlig havde den personlige overbevisning, at uanset hvad England gjorde og især uanset hvilken ordening Sverige og Norge fik, burde vi tilslutte os Fællesmarkedet. At disse meningsforskelle skulle være forklaringen på, at Krag havde noget, han skulle have ud mellem sidebenene, har jeg imidlertid svært ved at forstå.

Jeg er ikke utilbøjelig til at tro, at forklaringen snarere må søges i nogle bemærkninger i Viggo Kampmanns lille erindringsbog: »Mit forhenværende liv i glimt«. Kampmann skriver på side 82, at han på Fanø under en af sine sidste sygdomsperioder fik besøg af Hans Rasmussen og mig, og at han her fik det indtryk, at »de to gamle venner vist ville fortælle mig, at de ikke var helt sikre på, at det ville være godt med Krag som min efterfølger.«

Dette var, som Hans Rasmussen også skriver på s. 248 i sine erindringer »Ilden i min esse« en misforståelse: »De fortolkninger, som Kampmann og andre har lagt i mit besøg hos Kampmann under hans første rekreation på Fanø sommeren 1962, er ganske forfejlet. Da han og jeg under hans andet sygdomsanfald talte sammen på hospitalet, sagde han til mig: Ja, som afløser for mig kan der kun være to muligheder: Krag eller dig, men jeg ønskede ikke at trænge mig på. Som næstformand for partiet kunne jeg nok have hentet en del støtte, hvis jeg havde ønsket det, men jeg ønskede ikke at løbe rundt og samle tilhængere.«

Jeg ved ikke, om Krag trods dette har troet, at jeg har deltaget i et eller andet spil om Kampmanns efterfølger. Det har jeg imidlertid ikke, og en daglig leder af Arbejderbevægelsens Erhvervsråd ville heller ikke have nogen som helst reel mulighed herfor – naturligvis ikke. Om bemærkningen på side 348 om Per Hækkerups illoyalitet også har en baggrund i problematikken om lederskab, kan jeg naturligvis ikke vide, men ved siden af Hans Rasmussen var Per Hækkerup nok på daværende tidspunkt det eneste alternativ.

Som nævnt foran falder det afsnit i Erling Bjøls bog, jeg her har taget op, lidt uden for bogens sammenhæng i øvrigt. Mine kritiske bemærkninger har dog måske den bredere interesse at understrege, hvor betænkeligt det er for en observatør – en videnskabelig skribent – at bygge sin fremstilling på interviews med en aktør. Den, der er engageret og har levet med i tingene, lader sig i sine udtalelser præge af sympatier og antipatier,

og de bemærkninger, der bliver fremsat under en hyggelig og afslappet samtale, er ikke uden videre den historiske realitet.

Her må forskeren have et særligt ansvar.

Erling Bjøls svar:

På to punkter må jeg give hr. Paldam ret. Jeg burde have præciseret, at det var Krag's opfattelse, jeg refererede, og det er rigtigt, at afsnittet om Arbejderbevægelsens Erhvervsråd »synes at falde lidt uden for sammenhængen i øvrigt – den udenrigspolitiske beslutningsproces«. Der er i øvrigt en slags forbindelse mellem de to punkter. Netop fordi Erhvervsrådet syntes at have haft en marginal betydning i udenrigspolitikken tilblivelse, fandt jeg ikke anledning til at »foretage nogen nærmere efterprøvnin-
ning« af dets rolle og heller ingen grund til i denne sammenhæng at præcisere, at det var Krag's opfattelse, jeg gengav, så meget mindre som det er fremhævet så mange gange i bogen, at det burde sige sig selv også på steder, hvor det ikke udtrykkeligt påpeges. Det gør det øjensynligt også. I det mindste har Paldam korrekt opfattet det således.

Men det er da rart at få en direkte bekræftelse fra den anden aktør i denne sammenhæng på det, der for mig var hovedsagen, at der eksisterede uoverensstemmelser med henblik på det eneste udenrigspolitiske spørgsmål, hvor jeg fandt det relevant at omtale Erhvervsrådet, nemlig markedspolitikken, selv om Krag aldrig direkte sagde, at »bølgerne om dette spørgsmål – i hvert fald ved en enkelt lejlighed – gik højt«.

Han har heller aldrig i vore mange, lange og indgående samtaler omtalt det sted i Viggo Kampmann's erindringsbog, som Paldam nævner, at han selv og Hans Rasmussen »vist ville fortælle mig, at de ikke var helt sikre på, at det ville være godt med Krag som min efterfølger«. Men det kan jo være kommet Krag for øre ad anden vej. I hvert fald føler jeg mig i helt godt selskab, når også Kampmann kunne få en opfattelse af forholdet mellem Krag og Paldam/Hans Rasmussen, der var »ganske forfejlet«.

Med hensyn til bemærkningen om Per Hækkerups »mangel på loyalitet« s. 348 refererer den først og fremmest til den episode, der omtales s. 392, note 38: »Ifølge Krag's fremstilling brændte Hækkerup ideen (om en folkeafstemning) af i utide ved at fremlægge den på sit 1. maj møde, skønt Krag i forvejen havde lovet Baunsgaard, som den først havde været nævnt overfor, at forslaget ikke ville blive fremsat fra socialdemokratisk side, før statsministeren havde haft lejlighed til at forelægge det i regeringen«, en version, som jeg har fået bekræftet af Hilmar Baunsgaard.

Ifølge Krag var Hækkerup blevet bekendt hermed, inden han holdt sin tale.

»Hvor betænkeligt det er for en observatør at bygge sin fremstilling på interviews med en aktør«, bliver vi nok ikke enige om. I »den historiske realitet« indgår også aktørernes »sympatier og antipatier« såvel som deres *opfattelse* af deres omgivelser. Det var først og fremmest den, der havde min interesse.

Jørgen Paldams gensvar:

Det skal da på ingen måde afvises, at Krag under hyggelige samtaler i 1973 har sagt, hvad professor Erling Bjøl anfører om Erhvervsrådet og mig. Hermed bliver det imidlertid ikke en historisk realitet.

Jeg kan tilføje, at jeg på et senere tidspunkt – 1977 – også har haft hyggelige drøftelser med Krag om de pågældende spørgsmål, og det, Krag her sagde, stemte på ingen måde overens med, hvad Bjøl anfører.

Det er imidlertid en historisk realitet:

- 1) at Arbejderbevægelsens Erhvervsråd efter 1947 – takket være den regering, hvor Krag var handelsminister – fik øget indflydelse, og
- 2) at den egentlige diskussion om Fællesmarkedet fandt sted, efter jeg i 1967 var fratrådt Erhvervsrådet.

Det havde efter mit skøn været ulige mere interessant, hvis Erling Bjøl i sin bog havde behandlet de forskellige strømninger inden for arbejderbevægelsen, der gjorde sig gældende op til folkeafstemningen.

Jeg forstår godt, at Krag ikke ville stå som medforfatter til bogen.

Var D.G. Monrad manio-depressiv?

Af Tage Kaarsted

2. december 1983 forsvarede læge Johan Schioldann Nielsen sin medicinske doktorafhandling »D.G. Monrad. En patografi«. Her bringes første officielle opponenter, professor, dr. phil. Tage Kaarstedts opposition. Derefter følger dr.med. et. phil. Egill Snorrasons indlæg ex auditorio. Endelig bringes et svar fra dr. med Johan Schioldann Nielsen med en indføjret replik til Egill Snorrason fra professor, dr. med. Henning Schmidt.

Dagen i dag er sagt i al stilfærdighed en historisk dag. Ikke fordi Dansk Psykiatrisk Selskab holder sit 75 års jubilæum just i denne time, og ej heller fordi der er tale om en disputatshandling med mange tilhørere. Vi har ved Odense Universitet haft talrige medicinske og historiske disputater; men den afhandling, hvis kvaliteter vi i dag skal prøve, er vort første patografiske arbejde – og for resten er det årtier siden, en patografisk doktorafhandling overhovedet er indleveret ved noget dansk universitet. Videre er det første – men forhåbentlig ikke sidste gang – to fakulteter samarbejder. Jeg vil gerne sige tak for, at det medicinske fakultet bad mig være med i bedømmelsesudvalget for Johan Schioldann Niensens afhandling, D.G. Monrad. En patografi (Odense Universitetsforlag), selv om det betød, at andet arbejde måtte lægges bort for en stund. Ofte tales om tværfagligt samarbejde, og lige så tit er der tale om dilettanteri, thi man må kunne et fag til bunds, før man nærmer sig et andet. Lad det være sagt straks, at i al fald jeg synes, præses opfylder dette krav. Jeg må antage, at han kan sin metier som læge, og han har derudover seriøst sat sig ind i historikerens arbejdsform. Resultatet er blevet et vægtigt medicinalhistorisk arbejde.

Den historiske forskning omfatter mange discipliner, alle lige betydningsfulde, men ikke lige håndgribelige. Sværest og metodisk mest problematisk er vel den historiske biografi, vel at mærke, hvis man vil søge om bag den historiske persons ydre adfærd og ind bag ved. Hvad drev ham (eller hende), hvorfor handlede han, som han gjorde? Her kan psykologien og psykiatrien – ja, lægevidenskaben som sådan – yde historien uvurderlig hjælp. Meget af en statsmands adfærd lader sig meget vel forklare ud fra ydre krav og ideologi, taktiske omstændigheder og rollens fordringer, men tilbage bliver det ubevidste, det uforklarlige, som især

under dramatiske omstændigheder trænger sig på og kræver en forklaring. Samuel Johnson, der var genstand for den første moderne biografi (af James Boswell), og selv en kyndig biograf, sagde: »Hvis vi skylder mindet om de døde respekt, bør respekten dog være større, når det drejer sig om viden, dyd og sandhed. Der er mange, som finder det fromt at skjule deres venners fejl, selv når de ikke længere kan lide under at blive afsløret. Derfor ser vi et helt persongalleri hyldet af så ensformig panegyrik, at man kun kan skelne den ene fra den anden ved hjælp af ydre og tilfældige omstændigheder«.

Dansk historieskrivning har modsat de angelsaksiske lande ingen tradition for »den store biografi«. Vi har beskrevet personer, men i grunden mest deres baggrund. Intimsfæren er de professionelle historikere gået langt uden om. Af usikkerhed, af etiske grunde – og nok også hos de mere reflekterende af ængstelse for, at nutidens aktører vil destruere for meget, hvis alt blotlægges *for* tidligt.

Det er lidt beskæmmende, at der skulle skønlitterære forfattere til at ruske op i historikerne. Jeg tænker her på Thorkild Hansens store værk om Knut Hamsun. Det er velskrevet, men mislykket. Ikke fordi det er antipsykiatrisk, men fordi forfatteren ikke lever sig ind i samtiden. Det skal også tilføjes, at i historien må man gerne digte *med* kilderne, ikke imod. Det gør Thorkild Hansen. På den anden side tager en forfatter som Hans Lyngby Jepsen fast om nælden i sin Stauning-biografi fra 1979. Nælden hedder sex og alkohol. Jeg synes ikke, der er grund til at gå i rette med Lyngby Jepsen¹. Jeg må i al fald for mit vedkommende acceptere Lyngby Jepsens hovedtese, som er, at forfatteren af en biografi bør gå rundt om hele personen med inddragelse af alt materiale².

Kravet må være, at det hele skal med, ikke for sensationens eller nyfikenhedens skyld, men naturligvis kun hvis forklaringen af personens adfærd og handlinger kræver det.

Heraf følger logisk, at historiske personers helbredstilstand, både fysisk og psykisk, er et legitimt objekt for forskning, der da også har ført til arbejder, som er af betydning for den historiske forståelse.

Nævnes kan f.eks. *The Pathology of Leadership* af Hugh L'Etang (Heinemann, London 1969), der går helt op til vor tid med analyser af bl.a. Eden, Eisenhower og Lyndon B. Johnson. I denne bog kan man også under en redegørelse for Franklin D. Roosevelts sygdomme finde en

1. H.T. 1980, s. 184-92.

2. Sst. 1982, s. 57-61.

vurdering af, hvad der eksplicit kaldes »hans cyklothymiske temperament«.

»Når kurven gik op ad, var han fuld af energi og optimisme, men når han var i en bølgedal, var han modløs og havde et deprimeret syn på tilværelsen«³. Også Winston Churchill beskrives som cyklothym, og det spørgsmål rejses, om den katastrofale Dardaneller-operation i 1915 ligefrem blev udtænkt i en manisk periode⁴. Sådanne politiker-karakteristikker må være funden føde for præses.

Kendt er også Winston Churchill's læges udlevering af alle sin patients svagheder, efter min mening et uetisk værk, fordi det udkom, endnu mens Churchill's enke (og børn) levede⁵.

Omtales kan tillige *The Medical Casebook of Adolf Hitler. His Illnesses, Doctors and Drugs* by Leonard and Renate Heston (London 1979), der argumenterer overbevisende for, at Hitler i stigende grad blev afhængig af narkotika, og at nogle af hans dispositioner skal forklares af denne årsag.

Væsentlig i dagens sammenhæng er Frederick Wyatt og William B. Willcox afhandling: *Sir Henry Clinton: A Psychological Exploration in History*⁶.

Wyatt er klinisk psykolog, Willcox historiker, og genstanden for deres analyse er – populært sagt – den britiske general, som for 200 år siden tabte Amerika for Storbritannien ved sine svingninger mellem ønsket om at få den øverste kommando og angsten for at bruge den, da han omsider i 1778 fik den. Hvorfor? spørger de to. Og uagtet jeg er af den mening, at den helstøbte biografi kun kan skrives af én forfatter, er Wyatt og Willcox' arbejder et eksempel på, at et snævert samarbejde mellem to forskere med forskellig baggrund kan være frugtbart.

Med al respekt for præses' belæsthed tror jeg, at han *dog* kunne have haft glæde af at læse sådanne arbejder⁷.

3. L'Etang, s. 90.

4. Sst. s. 156ff.

5. Lord Moran: Winston Churchill. *The Struggle for Survival 1940-65*. London 1966. Heri omtales Churchills psykiske tilstand ofte. F.eks. s. 167, hvor »The Black Dog« nævnes. Det var hans eget navn for de undertiden langvarige anfald af depressioner, hvorunder han led, se også s. 745f.

6. William and Mary Quarterly, 3rd Series, XVI, 1959; genoptrykt under titlen 'The Subconscious' i *American History and the Social Sciences*. Edited by Edward N. Sath. Macmillan 1964.

7. Efter disputatsforsvaret er udkommet: Barbara Kellermann (ed): *Leadership. Multidisciplinary Perspectives* (Prentice Hall, 1984). Navnlig kap. 1 af Bruce Mazlish »History, Psychology, and Leadership« og kap. 11 af Stanley Renshon »Assessing Political Leaders The Criterion of »Mental Health« har interesse i denne sammenhæng.

Det har han ikke, men til gengæld viser hans litteraturfortegnelse og hans hele approach, at der er så meget andet, han har læst og benyttet.

De væsentligste værker er patografiske, og derfor må vi af hensyn til de tilstedeværende historikere kort med præses definere, at den patografiske metodes formål »er at påvise og analysere et enkeltindivids arvebiologiske og miljømæssige baggrund, personlighedsudvikling, livsløb, eventuelle psykiske som fysiske sygdomme og deres indvirkning på det undersøgte individ, samt påvirkning af omgivelser og tidsånd, for hermed at kunne bestemme disse forholds betydning for hans handlemåde, gerning og frembringelser.« (s. 4f). Eller med Ib Ostenfeld simpelthen »Beskrivelse af psykiske afvigelser og sindslidelser hos fremragende personligheder«⁸. Dette enkelte individ, denne fremragende personlighed er altså in casu Ditlev Gothard Monrad.

Af hensyn til de tilstedeværende medicinere og andre bør denne mand præsenteres. Der ligger fra min side ingen arrogance bag dette ordvalg, men fra aktiv medvirken i adskillige doktordisputater ved jeg, at auditoriets større del som regel ikke har haft tid til eller mulighed for at sætte sig ind i emnet – endsige for at have læst afhandlingen – og da slet ikke, når denne er på 585 sider. Derfor følgende:

D.G. Monrad (1811-87) hører til blandt de få danske politikere, som man vel tør knytte prædiketet statsmand til, tillige var han som teolog en åndspersonlighed af format og også en betydelig administrator. Allerede før enevældens fald i 1848 havde han de politiske poster, man kunne have, når man ikke ligefrem blev optaget i kongens råd, hvad Monrad som oppositionsmand af selvindlysende årsager ikke blev. Han spillede en afgørende rolle ved statsomvæltningen i marts 1848 og var til november samme år kultusminister og vel den, der mere end nogen anden enkeltperson prægede den grundlov, som stadig er gældende ret i vort land. 1848-65 var han medlem af folketinget, hvor han med stor taktisk sans og megen moderation stred for at fastholde de basale elementer i sit forfatningsværk. I 1849 blev han biskop, men afskedigedes i 1854 for opsætsighed mod A.S. Ørsteds ultra højre regering, som faldt samme år. 1855-59 var han overskoleledende og departementschef i kultusministeriet. Som sådan forbedrede han lærernes lønninger og gav befolkningen øget indflydelse på embedernes besættelse (under Grundtvigs protest); han var en drivende kraft i, hvad der er kaldt »seminariernes blomstrings-tid«, og han skaffede kvinderne adgang til læreruddannelsen⁹. 1859-63

8. Kronik i Berl. Tid. 16.2. 1979.

9. Nyholm, s. 189.

var han på ny kultusminister og 1859-61 også indenrigsminister, som dengang omfattede, hvad der i dag er spredt på ti selvstændige ministerier. Som trafikminister har Monrad således f.eks. ansvaret for, at der kom en længdebane i Østjylland, og for at den fik den linjeføring, den stadig har. I samlingen 1860-61 forelagde han 36 lovforslag for rigsdagen, som han ofte holdt beskæftiget til langt ud over midnat. Hans meget kritiske iagttagelser og rigsdagskollega Sofus Høgsbro siger herom, at Monrad »er en mageløs arbejdshest, der i stedet for at trættes bliver livligere og muntere ved det arbejde, der ville overvælde andre«. Han holdt 766 af samlingens ca. 5000 foredrag, og 42 til dels vigtige love blev gennemført væsentligt takket være ham¹⁰

I december 1863 kom det spæde danske demokrati ud i både en indre og ydre krise. Regeringen var kørt fast, og en krig stod for døren. I denne situation greb Monrad magten. I den regering, hvis chef han blev, overtog han tillige finansministeriet og ministeriet for Holsten og Lauenborg, en tid lang også udenrigsministeriet. Monrads ministerium blev kaldt millionen, idet det hævdedes at bestå af en ener (Monrad) og seks nuller. For den ulykkelige udgang på krigen bærer han et hovedansvar, og han drog konsekvensen ved med en del af sin familie at udvandre til New Zealand, hvor han også blev en kendt skikkelse. En new zealandsk historiker har således skrevet hans biografi¹¹. Dog, i 1869 brød han atter op og vendte hjem til Danmark, først som sognepræst, men fra 1871 til 1886 atter som biskop over Lolland-Falsters stift, og påny kom han i folketinget (1882-86). I hele sin tilværelse udfoldede han en omfattende og betydelig litterær virksomhed. Ikke mindst er hans prædikensamlinger berømmet for deres originalitet.

Det tør uden videre postuleres, at her er tale om et eventyrligt livsløb, og allerede samtiden var fængslet af Monrads format, tiltrukket eller frastødt, det var umuligt at forholde sig ligegyldigt over for ham.

Tre Monrad-disputater har allerede set dagens lys. I 1936 kom Povl Bagges koncentrerede, indtrængende og klare bog: Studier over D.G. Monrads statstanker; i 1944 Svend Hauges teologiske disputats: Studier over D.G. Monrad som religiøs personlighed; og i 1947 A. Nyholms teologiske doktorafhandling: Religion og Politik, et grundlæggende arbejde for al Monradforskning. Hertil kommer talrige andre afhandlinger

10. Nyholm s. 207f., jf. Stavnstrup s. 168f.

11. G.C. Petersen: D.G. Monrad, Scholar, Statesman, Priest and New Zealand Pioneer and His New Zealand Descendants, N.Z. 1965).

og værker, hvoraf jeg kun skal nævne journalisten P. Stavnstrups vellykkede forsøg på at skrive en totalbiografi fra 1948.

Mange i samtiden betragtede Monrad som gådefuld, og bl.a. historikeren Aage Friis søgte – uden at der kom noget rigtigt ud deraf – at inddrage den psykiatriske forskning i en vurdering af Monrad. Mange af hans politiske beslutninger kunne for historikerne virke, som om de var truffet af en person, der ikke var i en normal sindstilstand. »Han må have været gal«, er en bemærkning, jeg ofte har hørt lige fra min studietid og til nu, når talen faldt på Monrad, og i Politikens Danmarkshistorie taler Roar Skovmand direkte om Monrads »maniodepressive gemyt«¹². Derfor må det fra historikernes side hilses med stor glæde, at en kompetent psykiater har påtaget sig den meget omfattende og vanskelige opgave at underkaste D.G. Monrad en psykiatrisk undersøgelse – om jeg så må sige.

Præses har sat sig grundigt ind i Monrad-litteraturen, og hans kildekendskab er særdeles omfattende, selv om der er et par undladelsessynder, som jeg skal komme tilbage til. En forhåndsomtale og generel vurdering af det meget betydelige kildemateriale, som har stået til præses rådighed, havde været ønskelig særlig i dette tilfælde. Men præses skal roses for sine grundige studier i snart sagt alt, hvad Monrad selv har skrevet. Han har udnyttet kildeudgaverne; med rette spiller udenrigsministeriets direktør P. Vedels ganske vist sene bidrag (i Tilskueren 1904-05) en betydelig rolle – for nu blot at nævne en enkelt kilde. Men præses har også fremdraget avisartikler, ligesom han bygger på et omfattende utrykt og til dels ubenyttet kildemateriale i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek. Hos Monrads efterslægt har han opsporet vigtige, hidtil ukendte breve. Dette fremdragelsesarbejde er i sig selv af betydning for den historiske forskning.

Præses akribi er der kun lidt at udsætte på. Han er omhyggelig i sine gengivelser og citerer korrekt.

En væsentlig anke kan rettes mod afhandlingens form. Præses henfalder til en urimeligt tyngende anvendelse af lange citater. Disse er rigtig nok næsten alle velvalgte og meget centrale, men ud fra de principper, der gælder for videnskabelig historieskrivning, burde præses have anvendt en analytisk gennemskrivning, dokumenteret ved notehenvvisninger. De fleste tekster er enten trykt eller findes i offentlige arkiver, og de privatejede tekster kunne eventuelt optrykkes in ekstenso i et appendiks. Nu fremtræder afhandlingen stedvis som en utilfredsstillende kildeudgave, der bringer uddrag af Monradtekster, uden at man får oplysning om

12. Bd. 11, 1964, s. 480.

udgivelsesprincipperne og ofte med en enkelt linjes forbindende tekst, i hvilken præses ikke sjældent anvender et stereotyp, klichépræget sprog. Eksempelvis har præses således anvendt ordet selvfølelse (eller selvfølelse) mindst 92 gange. Andre tyngende gentagelser kunne anføres.

Undertiden står citaterne ganske ukommenterede. Det gælder f.eks. s. 30-41, hvor der citeres fra en række af D.G. Monrads hjemmeopgaver, uden at de søges belyst ud fra tidens almindelige etiske debat, og uden at der tages stilling til, i hvilket omfang de kan være påvirket af Monrads lærer, der var hans plejefar. (Se også s. 197). Efter lange citater hedder det s. 57: »Digtsamlingen kan i sig selv ikke bære nogen patografisk vurdering. Heller ikke hans gammeltestamentlige dramaer kan isoleret bære en sådan. Men temaet har begge steder et tydeligt personligt præg.« Der synes derfor ikke at være grund til at citere dem, ligesom det er en banalitet at karakterisere temaet som anført, da man vel tør gå ud fra, at enhver digtning har et personligt præg (se også s. 79-83). De udstrakte citeringer bruges også, når præses skal skildre psykiatriens stade på Monrads egen tid (s. 63-65). Her – hvor hensynet til Monrads egen ytringsform ikke kan påberåbes – fremlægger præses også tekster i stedet for at give sin egen analyse.

Ved en gennemarbejdning var afhandlingen blevet væsentlig kortere og lettere at læse, ligesom præses i højere grad var blevet tvunget til at overveje og præcisere sine vurderinger, der nu sædvanligvis optræder i slutningen af hvert kapitel meget kortfattet og undertiden præget af gentagelsernes gentagelse. Meget af det citerede kunne i øvrigt være anbragt i noterne, mens nogle af oplysningerne i disse fortjente at komme op i teksten.

Præses paradigma har for mig at se været Ib Ostenfelds disputats fra 1937: »J. Th. Lundbye. Et stemningslivs historie«. Men forskellen på de to patografiske disputats er dels Ostenfelds overlegenhed som skribent, dels at han har haft et meget mere entydigt kildemateriale til sin rådighed. Lundbyes dagbøger synes næsten at være ført med henblik på en psykiater, mens præses ikke har haft nær så meget materiale af denne art, men i højere grad er henvist til at bygge på Monrads utallige, offentlige manifestationer, omend Monrads mange private breve bør fremhæves. Til gengæld kan Monrad observeres over et meget længere åremål end Lundbye, der døde ung.

I Povl Bagges disputats ser man genialiteten hos statsmanden, hos Svend Hauge Monrads format som religiøs person og hos Nyholm og Stavnstrup en syntese af de to begreber stadigt efterladende indtrykket af et geni,

eller i al fald et usædvanligt menneske eller, hvad Ib Ostenfeld har kaldt et undtagelsesmenneske, vel at mærke i positiv forstand¹³. Hvilket resultat når præsens da?

Selv om han har blik for Monrads format, kan den foreliggende skildring for én, der er opdraget i lyset af de tre nævnte disputatser, næsten virke som en ganske vist under venlige former foregående stuegang på et humant psykiatrisk hospital, hvor patienten Ditlev Gothard Monrad, personnummer 2411-1811, ligger med diagnosen maniodepressiv psykose og til observation for gonorré.

Jeg ved, at min karakteristik i sit indhold er uhistorisk og i sin formulering provokerende. Men jeg tænker blot på Ib Ostenfelds analyse af J.Th. Lundbye. Den er nok mere subjektiv end præsens', men båret af en åbenbar varme og sympati, hvor denne afhandling er præget af klinikernes nøgterne og næsten kølige beskrivelse og vurdering. Da det er åbenbart, at præsens er fascineret af Monrad, er det lidt en skam, at dette engagement ikke fremtræder eksplicit. Historie er lige så lidt som psykiatri en eksakt videnskab.

Lad det i en parentes straks være sagt, at hvad angår hypotesen om, at Monrad led af en venerisk sygdom, må jeg slutte mig til H.C. Grams og Kr. Carøes opfattelse, som i virkeligheden Henning Schmidt også deler, nemlig »umuligheden af at stille en diagnose på de sparsomme oplysninger« (s. 71). Som historiker tør jeg i al fald ikke drage konklusioner byggende på kildeudsagn af denne karakter, hvis talen havde været om f.eks. samtidige politiske vurderinger, mangelfulde og måske kryptisk indforståede. Men om Monrad som ivrig ung mand har haft et seksuelt færdselsuheld, skal jeg ganske overlade til medicinerne. Det samme gælder spørgsmålet om Monrads eventuelle forhold til alkohol, som ifølge præsens egne præmisser vel burde være diskuteret med samme grundighed¹⁴. Vigtigere er det, om præsens har ret i den tese, at Monrad var af manio-depressiv konstitution i form af et udpræget cyklotymt temperament, og at han kan betegnes som et genialt stemningsmenneske (s. 536). Jeg mener, at svaret er, at præsens overvejende har ret i sin dom. Men jeg finder, at han sine steder er for håndfast i sin udnyttelse af dubiøse kilder, og at han ikke altid er sikker nok i sin forståelse af samtiden.

På udsagnene om D.G. Monrads forfædre kan ikke drages konklusioner, de var nok »mærkelige«, »kunstfærdige« og »mærkværdige«, men

13. Kronik i Berl.Tid. 16.2. 1979.

14. P. Stavnstrup er inde på det s. 151f., og kabinetssekretær I.P. Trap (Schioldann Nielsen s. 257f).

med datidens sprogbrug in mente tror jeg ikke engang, at det betyder, at de var excentriske (s. 11). Også D.G. Monrad omtales af samtidige som »mærkelig« (f.eks. s. 449). Præses burde have gjort sig klart, at dette ord snarere betød »værd at mærke sig« (jf. Ordbog over det danske sprog) og ikke altid afvigende, jf. det engelske resumé s. 571, hvor »mærkeligste« oversættes ved »strangest«.

Derimod er der ingen tvivl om, at Monrads far var sindssyg, og præses konstaterer (s. 21), at flere efterkommere var manio-depressive. Af diskretionsmæssige grunde uddybes dette ikke. Men kunne det ikke være præciseret ved numre eller tegn som i Ostenfelds stamtavle over Lundbyes mødrene slægt, især når henses til, at psykiateren H.I. Schou ved Svend Hauges disputatsforsvar i 1944 gik anderledes tæt på¹⁵?

Jeg kan tilslutte mig præses efter omstændelige præmisser fremdragne konklusion s. 90 vedrørende Monrads ungdomsliv som præget af et omskifteligt stemningsliv og en svagelig konstitution. Selv uden arvelig disposition må en så fortvivlet forældrebaggrund præge et barn. Indlæggelserne på Det kgl. Frederiks Hospital lægger præses med rette megen vægt på, men en historiker havde gerne set nogle generelle betragtninger over kvaliteten af datidens journaler, idet jeg bemærker, at jeg ikke selv er kyndig nok til at vurdere, om oversættelserne fra latin til dansk er lægeligt rigtige. Ønskelige var også oplysninger om, hvad man dengang overhovedet blev indlagt for.

Naturligt nok beskæftiger præses sig med Monrads ulykkelige forelskelse i Anna Mathea Aagaard (senere gift med skolemanden Martin Hammerich). Jeg synes dog ikke, Monrads brev af 3.8. 1835 til Anna Mathea er særlig »besynderligt«, som præses skriver s. 102. Herre Gud, han var dybt forelsket, og pigen havde givet ham en kurv – ikke omvendt, som præses skriver s. 109. Hertil kommer, at de breve, som Monrad citeres for i kap. 10, er skrevet i tidens stil. Om sådanne personlige forhold skrev en Orla Lehmann, en Christian Winther, en Chr. Richardt på ganske samme måde. Jeg er derfor noget mere forbeholden over for konklusionen s. 108 og ville nok nøjes med at sige, at hans eksamensadfærd viser hans fremragende begavelse og totale mangel på ydmyghed. Her vil jeg acceptere præses yndlingsord: selvfølelse. Meget af hans øvrige adfærd er vel blot udtryk for kærestesorg, ligesom i det følgende om Parisopholdet 1838-39 (kap. 12) de fleste af hans svingninger nu kan henføres til, at han længtes

15. Gengivet i Ugeskrift for Læger 1944, s. 322 ff – og i øvrigt ikke omtalt i litteraturlisten til disputatsen.

hjem efter den kæreste, han da havde truffet, og som han savnede dybt og inderligt. Jeg kunne fristes til at citere fra de breve, den 60-årige Ove Rode skrev til sin kone 90 år senere, da han nogle gange var adskilt fra hende få uger. Ingen ville i hans tilfælde tænke på noget sygeligt, men for begge er der vel tale om højtbevagede, følelsesfulde mennesker med åbenbare musiske egenskaber, der gjorde det muligt for dem at udtrykke sig, som de gjorde. For resten er der et såre almindeligt fænomen, som hedder hjemve, og som man vist ikke behøver at henføre under psykiatrien (se også s. 175).

Som bekendt fandt Monrads politiske debut sted på det studentermøde, som i 1839 afholdtes umiddelbart efter Kong Frederik VI's død, og hvorfra der rettedes en henvendelse til Christian VIII om en fri forfatning ad modum den norske Eidsvollforfatning. Med rette har præses taget Monrads artikler op fra den tid, der fulgte. Men jeg synes ikke, der er meget til støtte for afhandlingens tese. Der er tale om meget lange citater uden tilløb til egentlig analyse, men præget af talrige enslydende gentagelser. Se f.eks. s. 158. Her kaldes en artikel, som tilskrives Monrad, for »umiddelbart ejendommeligt«. Det er ikke mig muligt at se det ejendommelige i dette meget vittige angreb på udgifterne til kongens sølvbryllupsfest. Artiklen, som vidner om et udtalt polemisk talent, går meget elegant ud på at gøre enevoldskongen til en ganske almindelig dødelig.

På samme måde forekommer det overfortolkende, at præses s. 190 betegner Monrads Ridehustale 1845 (om det nordiske samarbejde) som »patetisk, svulstig, (øget) selvfølelse!« Ja, ud fra en nutidig betragtning, men P. Vedel karakteriserer talen om »noget af det forstandigste, der blev sagt« ved den lejlighed, fordi de skandinaviske forhåbninger blev henvist til fremtiden, og det var politisk opportunt. Talen var, stemningen og situationen taget i betragtning, taktisk velberegnet over for disse tirahungrende studenter.

Monrads første afgørende politiske indsats blev øvet i martsdagene 1848 og ved grundlovens affattelse og gennemførelse. Præses er af den mening, at Monrad viste sig meget aktiv og handlekraftig, men også præget af nogen uro og rastløshed og af »selvfølelse stemningsbetonethed«. Han siger dog også, at abnorme stemningstilstande ikke sikkert kan påvises. Jeg er enig med præses i hele vurderingen, men føjer til, at Monrad viser de statsmandsevner, han havde, ved sin forståelse for kontinuitetens afgørende indflydelse. Det ses af den moderate måde, hvorpå statsomvæltningen foregik. Urolig og rastløs var Monrad, javel, men det var også en helt enestående situation med revolution lige uden for døren, en

krigserklæring på vej ind ad samme dør, en ophidset opinion og en politisk og administrativ splittet top. Om Monrads adfærd i 1848 ville jeg bruge det samme udtryk som om Ove Rode i en anspændt situation, nemlig: sensitivt levende med i dens muligheder. Vist var Monrad selvfølelse, han kendte sit eget værd, men i al fald i 1848-49 overvurderede han ikke sig selv. Jeg kan derfor ikke tiltræde baron C. Zeuthens negative karakteristik af Monrad i 1848. I al fald burde præses karakterisere Zeuthens politiske holdning i forhold til Monrad. Zeuthen var reaktionær og en af de få, der stemte mod grundloven.

Monrads bispegerning og allerede omtalte virke som skoledirektør skal jeg ikke gå nærmere ind på; det samme gælder hans gerning som minister 1859-63. Men i princippet må jeg dog spørge præses, om han slet ikke har gjort sig tanker vedrørende korrespondancen mellem biskop Martensen og provst Gude fra oktober 1859, hvor Monrad karakteriseres som: »En fuser i alle retninger« (s. 255), eller »fræk og fordærvelig« (s. 262) som Martensen skriver; ja, hvorledes vil ikke Anker Jørgensen karakterisere Uffe Ellemann-Jensen i et privat brev til en meningsfælle? Med andre ord er der tale om en politisk modstanders vurdering; og det bringer ikke videre i forståelsen af Monrad, at også Frederik VII betragtede ham som jesuit (s. 256). Få sider længere fremme (s. 261) dukker Frederik VII påny op, og man ved ikke, hvad man skal stille op med følgende ukommenterede citat: »Ja, Monrad er ikke at stole på, men når han giver hånden, og man siger: »Ærlig Monrad«, så kan man tro ham«. Det fremgår ikke, at præses har udeladt eftersætningen: »det har han selv sagt mig.« Som bekendt var Frederik VII lystløgner og i sig selv egnet til psykiatrisk beskrivelse. På samme side citeres enkedronningen gennem Peter Rørdam, uden at dennes kildeværdi vurderes.

Når Sofus Høgsbro skriver om Monrad, at han »kan bøje sig efter omstændighederne og derfor må være upålidelig« (s. 263), er det en naiv karakteristik, for det er jo, hvad enhver politiker bestandig tvinges til i et demokrati. Ej heller er der noget ejendommeligt i, at han vil »føle tøjlerne i sin hånd«. Det vil enhver politiker, thi politik er et spørgsmål om magt, og den ønskede Monrad.

Først i december 1863 kunne han gribe tøjlerne i en situation, hvor det demokratiske system var kørt fast. Den bedste samtidige karakteristik forekommer at være Martin Hammerichs (s. 284), når den læses i sin helhed, selv om Hammerich var den rival, som giftede sig med Anna Mathea. Heraf fremgår, at nøgleordet er selvovervurdering.

Præses har ikke allevegne sorteret sine kilder kritisk nok, hvad jeg om lidt skal vende tilbage til. På trods af dette forbehold kan jeg i alt væsent-

ligt tiltræde delkonklusionen s. 287, som forekommer rimeligt afbalanceret:

»Patografisk må man konkludere, at det ikke kan udelukkes, at Monrad, der da var »lutter Liv og Fryghed« under noget »uoverskuelige« forhold, men i en let løftet grundstemning og netop af denne årsag selvovervurderende, har under- eller fejlvurderet den politiske situation og for let har taget beslutningen om at tilbyde sig hos kongen som konsejlspræsident. – Derimod taler materialet ikke afgørende for, at han da har frembudt en fra sin habituelle væsentligt ændret eller kompromitteret dømmekraft.«

I forbifarten noterer jeg, at præses s. 277 skriver: »Chr. IX skal have tøvet med at underskrive fællesforfatningen. Monrad skal have søgt at påvirke ham dertil personligt.« Præses, der som nævnt ellers er grundigt inde i kilderne, har øjensynlig overset, at statsrådsprotokollerne viser, at kongen vægrede sig ved at underskrive, men til sidst gjorde det efter et stærkt pres, og at Monrad vel deltog heri, men på en tvetydig måde¹⁶.

Et hovedafsnit må naturligvis dreje sig om Monrads håndtering af krigen i 1864, og det fylder da også 102 sider. Hans virke som konsejlspræsident falder både politisk og psykologisk i tre afsnit: 1) hans ageren i Sønderjylland umiddelbart før Dannevirkes rømning, 2) hans reaktion på denne, og 3) hans styring af den danske delegation på Londonkonferencen.

Præses begynder sin fremstilling med et citat fra Kriegers dagbøger (s. 293), som på dette område er andenhånds, og så følger rask udsagn fra den franske gesandt Dotézac, påny uvennen Martensen, redaktør C.St.A. Bille og dronning Louise, uden at der gøres et forsøg på at kvalificere deres udsagn. Er de alle lige gode? Monrads eget brev til sønnen Viggo, der som reserveløjtnant skulle med i krigen, er en førstehåndskilde, men hvad siger den (s. 295)?

S. 297 følger Thomas Graaes karakteristik af Monrad og kongen på Flensborg banegård, hvor Monrad med en »næsten dæmonisk glans fra det skarpe dybe blik« ifølge Graae ligner en konge, og kong Christian Monrads adjutant. Men Graaes fremstilling er fra 1917, og i øvrigt var Graae upålidelig. Jeg synes, det er vanskeligt at drage endegyldige konklusioner af Monrads adfærd under dette forspil, men jeg medgiver, at hans proklamation til hæren (s. 300) selv ud fra tidens forudsætninger har et eksalteret præg.

16. Statsrådets forhandlinger, IX bd. ved Harald Jørgensen, 1970, s. 188.

Så kom rømningen af Dannevirke 5. februar 1864 – for det danske folk et chok af samme karakter som 9. april 1940. Det spørgsmål rejser sig da, om der er en diskrepans mellem Monrads udtalelser til general de Meza før rømningen og hans holdning, da rømningen havde fundet sted, og opinionen reagerede med en voldsomhed, der måtte gøre vogterne af det kun 15 år gamle demokrati angst. Jeg synes, at Monrads tale i folketinget 7. februar 1864, som citeres s. 302-304, er et mesterligt stykke politik, idet han hverken accepterer Dannevirkes rømning eller desavouerer de Meza, og samtidig opnåede han det primære formål at besværgе folkestemningen og alligevel at stå frit over for fremtidige dispositioner. Her er tale om en stor politiker, der har fuld kontrol over sig selv, og bl.a. derfor mestrer han situationen.

Som præses må også jeg finde, at Monrads forsøg på at få kronprinsen til at melde sig som menig er »umiddelbart besynderlig« (s. 308), og samtalen med den franske gesandt Dotézac virker heller ikke betryggende (s. 309). Men af Monrads støtte til krigsministerens krav om de Mezas afskedigelse kan der ikke udledes noget om Monrads sindstilstand. Han handlede ganske, som ministre altid har handlet og vil handle, når en embedsmand med fordel kan ofres – og i det konkrete tilfælde havde de Meza ved sine egne udtalelser i den grad lagt løkken om sin egen hals (s. 310), at han ikke stod til at redde. Præses har brugt Svend Hauges menneskeligt meget givende udgave af D.G. Monrads breve (1969), men præses burde også have benyttet *Breve fra reserveløjtnanten til konseilspræsidenten. Viggo Monrads breve til faderen D.G. Monrad 1863-64*. Ved Albert Fabritius (1964). Jeg synes, det ville have været interessant, om præses havde diskuteret, om Monrad blev påvirket af sin søn, der var med både ved Dannevirke og Dybbøl¹⁷.

Monrads krav om at fastholde Dybbøl på trods af alle militære instanser var en eklatant militær og diplomatisk fejltagelse, der medførte urimelige danske tab. Men noget sikkert indicium for sindssyge er det vel ikke? Derimod vidner fru Tschernings udsagn om Monrad (s. 314f) om en opførsel, som ikke svarede til katastrofen ved Dybbøl en uge før, og brevene fra de samme dage om en dynastisk forening af Norden er præget af fantasi (s. 321). Et afgørende vidnesbyrd om mental ustabilitet indeholdes også i Vedels brev til Krieger 19. maj 1864 (s. 323f) og i Monrads eget brev til den danske delegation på Londonkonferencen (s. 326f). De viser, at Monrad ikke længere var i stand til at tænke klart, og at han var til det yderste rådvild. Dette fremgår også af, at han i statsrå-

17. Se f.eks. brevene 14.2. og 27.2. 1864, Reserveløjtnanten, s. 82 f. og 86.

det 20. juni 1864 skubbede den skæbnesvangre afgørelse af, om vi skulle acceptere det britiske tilbud om voldgift, over på kongen. Ikke blot var det ukonstitutionelt og i strid med Monrads egen opfattelse af kongens rolle, men det var også åbenbart urimeligt, da kongen var helt uskikket til at træffe denne afgørelse, dels på grund af dynastiske fordomme, dels fordi han slet ikke havde den indsigt og dømmekraft, som hans konseilspræsident havde – eller burde have haft. Vedels referat af samtalen med Monrad før statsrådsmødet er fældende (s. 329), og det samme er Monrads eget udsagn: »Alt eller intet« (s. 331). Da fredstraktaten, som beseglede tabet af hele Slesvig (og Holsten) 9. november 1864 var til behandling i rigsrådet, stemte Monrad – nu forhenværende konseilspræsident – imod og begrundede det i en tale, som præses citerer helt uden kommentarer, skønt den umiddelbart synes at støtte præses tese.

Dette sted egner sig godt til at tage afhandlingen og præses arbejdsform op til samlet vurdering. Præses er gennem sin udstrakte læsning godt indlevet i Monrads samtid, og dette bærer ham igennem enkelte historiske brist. Med stor flid har han samlet så at sige alle udsagn om Monrad, men de citeres ofte, uden at det fremgår, i hvilken kontekst de fremkom. Jeg har fremført flere eksempler på, at præses ikke i tilstrækkelig grad gør opmærksom på ophavssituationen og dens betydning for kildens udsagnskraft endsige på, hvorledes kildens ophavsmænd stod i forhold til Monrad. Undertiden jævnføres samtidige vurderinger med meget sene udsagn, uden at tidsperspektivet bedømmes. Jeg skal blot anføre et enkelt sted til. S. 460f. citeres den kontroversielle forfatter Erik Skrams meget ubehagelige karakteristik, om hvilken det i noten oplyses, at den er trykt posthumt i 1925. Det ville her være af værdi at få oplyst, hvornår karakteristikken er affattet, og hvorledes E. Skram, der som frivillig i »Monrads krig« i 1864 blev såret og faldt i preussisk fangenskab, skal bedømmes som kilde¹⁸. Mange kunne ikke fordrage Monrad, nogle fordi de var misundelige, andre fordi de anså ham for en farlig politisk modstander og atter andre, fordi de var snæversynede viktorianere. Biskop Martensen er et eksempel herpå, når han kan skrive: »Underligt må det se ud i et menneskes indre, der om aftenen oversætter profeterne og om formiddagen intriguerer i rigsrådet« (s. 382). Så var venen Orla Lehmann mere forstående, når han lidt ironisk kaldte Monrad for »Dan-

18. I sin ridderbiografi fra 30.4. 1909 omtaler Skram også mødet med Monrad og skriver bl.a., »at den nationalliberale kæmpe kun havde slidte og lidet brugelige våben at føre i marken mod en velforsynet hedspore som mig«. (Ordenskapitlet). Man kan vel ikke forvente, at en ferierende person af Monrads format nødvendigvis gider seriøst at diskutere med en opløst grønskolling.

marks Richelieu«, og i øvrigt har jo Nyholm klart afproblematiseret det, Martensen fandt var et problem (s. 294f).

S. 538f. opregnes 22 udsagn om Monrad af 21 forskellige personer, uden at der gøres noget forsøg på at bedømme deres udsagnskraft. Enhver udtalelse synes lige vægtig.

Det må beklages, at præses ikke har gjort sig dette problem helt klart. Det ville have nuanceret hans resultater, men næppe ændret hovedresultaterne, der til gengæld ville fremtræde som mere overbevisende. Det ville også have været ønskeligt, om præses havde anstillet betragtninger over, i hvor høj grad Monrads retorik og hans polemiske stil adskilte sig fra eller lignede samtidens.

I sin bog om Søren Kierkegaards psykologi (1972) skriver Ib Ostfeld:

»Er man ude i patografisk ærinde hos digtere og forfattere, må man gå til værket med største forsigtighed. Hver gang man støder på et træk, der ser ud til at kunne tolkes som en sygelig manifestation, må man spørge sig selv, om det ikke med samme ret kan tydes som udslag af skribentens usædvanlige personlighed og sprogbevne. Man må med andre ord være i lige så høj grad fortrolig med genialitetens udtryksformer som med de sygelige fremtoningstræk for at man kan fælde den rette dom. På dette område begås mange fejl på grund af en alt for ensidig betragtning. Andre fejltagelser skyldes, at man ikke i tilstrækkelig grad og minutiøst efterforsker den patograferede persons ydre livsomstændigheder, der ofte, når de eftergås med pinlig opmærksomhed, viser sig at kunne forklare sjælelige fænomener på naturlig måde, uden at man behøver at ty til patologiske tydingen.«

Selv om Ostfeld taler om digtere og forfattere, gælder advarslen nu også andre store personligheder, og præses burde, synes jeg, have lyttet mere til advarslen.

Præses er nemlig i nogen måde faldet i den grøft, vi forskere ofte kommer i: At vi mere eller mindre ubevidst opsøger de udsagn, der passer til vor arbejdshypotese, ligesom vi ofte indfortolker denne, hvor den måske ikke holder. Man kan næsten få det indtryk, at Monrad var latent psykotisk hele livet. En ikke-psykiater stiller sig det spørgsmål, om det nu også var tilfældet – eller om han dog ikke i de længste perioder var sjæleligt rask, men en hyperbegavelse, som ikke kan måles med et hverdagsmenneskes alen. F.eks. bliver Monrads utrolige arbejdsevne gjort til noget mistænkeligt (s. 556). Men arbejdsglæde forbundet med en robust fysisk konstitution er dog ikke uden videre et psykiatrisk fænomen. Alvor er ikke det samme som melankoli (s. 537), og det behøver vel ikke at

have med sindssyge at gøre, at Monrad ofte »i løftet stemning« har kunnet prædike over temaer, hvortil han »har hentet inspiration i melankolske tilstande«. Og hvad ligger der i at karakterisere Monrads pjecer som »stemningsbetonede« (s. 152)? Det er jo en stor del af al politisk agitation.

Man sporer også i afhandlingen en tendens til at udelade billeder af »den sunde Monrad«. I Hauges brevudgave kan findes talrige udsagn. Selv da Monrad føler sig ensom og forladt efter sin første hustrus død i 1871, skriver han til sønnen Viggo: »Sorgens højtide er smerte og tårer eller rettere det, at øjet bliver vådt. Dens hverdag er derimod livslede«; men så tilføjer han: »Nu må man se at gribe om livet, for at det ikke skal slippe bort«. Han taler om livsglæden: »Har man den, kan man frejdigt gennemgå alle livets sorger og smerter. Jeg regner den med til bønnen: Giv os idag det daglige brød«¹⁹. Han ved, at man ikke er herre over denne livsglæde eller livslyst, men den dukker stadig frem igen efter nedtrykte perioder²⁰. Hans åndelige vitalitet var usædvanlig. Han kunne som flere andre store arbejdere nårsomhelst om dagen lægge sig til at sove og vågne forfrisket 10 minutter efter. »Jeg anser det for en af mine fortrinlige egenskaber«²¹.

Også da alderens gebrækkigheder melder sig (bl.a. med angina pectoris) fortsætter han et virksomt liv. 24. juli 1880 skriver han til Viggo:

»Om nogle timer skal jeg ud på min sidste visitats for i år... Jeg glæder mig både til at tage ud på visitats og til at komme hjem til kirkefædrene og Emmy. Det er et mageløst embede at være biskop i Lolland-Falsters stift; jeg ville ikke bytte det for noget andet. Her er så lidt at bestille, ikke mere end hvad der behøves til at forfriske efter studiet. Hvor længe jeg imidlertid kan blive i dette mageløse embede, ja det ved Vor Herre. Mit hjerteonde er nemlig tiltaget i betydelig grad. Det er i øvrigt ikke uden store fordele således at blive mindet om livets usikkerhed...«²².

Jeg kan ikke se det mindste af den psykiatrisk løftede stemning. Anføres kan også brevene fra 21. september 1880²³ og 14. november 1879 (citeret af Schioldann Nielsen s. 478f).

Der er ikke noget psykiatrisk påfaldende i disse breve. Og de er vel at mærke skrevet samtidig med, at hans børn voldte ham problemer, og med at han var genstand for kritik i pressen og mand og mand imellem.

19. Hauge s. 101f.

20. Sst. s. 336ff.

21. Sst. s. 335, jvf. Povl Bagges kronik i Politiken 14.4. 1969.

22. Hauge s. 245f.

23. Hauge s. 249f.

Som ikke-psykiater kan jeg ikke afgøre, om præses har ret i sin konklusion om Monrads adfærd specielt i 1864: at den »antagelig har været stadigt vekslende mellem det habituelt cyklotyme og let til moderat udtalte manio-depressive tilstande under et uroligt billede i form af opstemhedsfaser vekslende med blandingstilstande« (s. 370). Men jeg synes, det lykkes præses grundigt og overbevisende at dokumentere, at Monrad var så svingende – vekslende mellem tungsind og opstemthed – rådvild, forstumlet, selvovervurderende, fejl disponerende og fantaserende, at denne tilstand ikke alene lader sig forklare ved den katastrofale situation, landet befandt sig i – og som forværredes af Monrad.

Leonard og Renata Heston skriver i det omtalte værk: »Når man er på den maniske side, synes alt godt muligt, problemerne opløses. Fortiden, nutiden og fremtiden forekommer yderst vigtig og er årsag til opstemthed. Omgivelserne vurderes og behandles på denne baggrund, hvilket fører til alvorlige fejl i bedømmelsen. Depression fører til en overvurdering af hindringer og til handlingslammelse, mens mani forårsager en overoptimistisk negligering af virkelige risici og af reelle problemer«²⁴.

Denne karakteristik rammer meget godt Monrads handlingsmønster fra han greb magten, lod Dybbøl forsvarer urimeligt længe og endelig handlingslammet lod kongen træffe afgørelsen i voldgiftsagen.

Nuanceret og forsigtig, men utvivlsomt rigtig forekommer også afhandlingens sammenfatning af de sjælelige årsager til Monrads udvandring (s. 392-94). Monrad var først og fremmest forbitret på sine usle landsmænd. Andre statsmænd har i nederlagets time sagt det samme.

Forklaringen på flere af Monrads politiske dispositioner især 1863-64 ligger altså i en i al fald periodevis anormal sindstilstand. Som historiker tør jeg som allerede berørt ikke gå ind i en detaljeret diskussion af denne sindstilstand, men nøjes med at fastslå, at afhandlingen efter mit skøn godtgør, at Monrad tilhørte, hvad psykiatrien kalder »den manio-depressive formkreds.« Denne diagnose må som sagt til for at forklare Monrads handlinger i 1864, og præses har herved øget vor historiske viden på en måde, som en historiker ikke kunne. Men jeg synes på den anden side, at præses går for vidt, når han til sidst slår fast, at »det afgørende i forståelsen af Monrads personlighed er påvisningen af, at han har været af manio-depressiv, cyklotym konstitution. Dette har formentlig været det udslaggivende i hans væremåde og handlen« (s. 547f). Mod dette sætter jeg Monrads blændende begavelse og brændende ærgerrighed, der er mindst lige så udslaggivende som hans manio-depressive gemyt.

24. Heston s. 46.

I sin disputats skrev Hauge, at det endnu ikke var lykkedes – »om det nogensinde sker – at nå en nogenlunde afsluttet og sikker karakteristik af, hvordan Monrad egentlig var« (s. 266).

Jeg tror ikke, det er muligt at trænge dybere ind i Monrads uforklarlige sider, hans psyke, end tilfældet er her. På trods af de fremførte forbehold mener jeg, at præses ved sit store og grundige arbejde beviser også sin overordnede tese, nemlig at den patografiske metode »således kan betegnes som en i historieforskningen ikke uvæsentlig hjælpedisciplin« (s. 560).

Og hvad skal det hele så tjene til, vil en og anden måske spørge? Der har været sat spørgsmålstegn ved patografiske undersøgelser af f.eks. Grundtvig. Det er alene det færdige resultat, der tæller, er det fremført f.eks. af Hal Koch, og om dette er skabt i et sygt eller i et rask sind, kan være ligemeget – et synspunkt patograferne selvfølgelig afviser²⁵. Når det gælder handlingsmennesker som politikere med en betydelig magt – oven i købet ekstraordinær stor på grund af en national krise – er jeg ikke i tvivl om svaret, hvad jeg allerede sagde i begyndelsen, men som jeg vil slutte med at sætte en streg under.

Vi må erkende, at syge mennesker – være sig fysisk syge eller psykisk syge – er blevet politikere og stadig kan og vil blive det og altså opnå en magtposition, som kan lede hele folk i ulykke eller i al fald volde betydelig skade. Der er andre nu afdøde danske (og udenlandske) ministre, som af psykiske grunde i al fald periodisk har været uskikkede til deres poster. Det må da ligefrem være en pligt at søge at klarlægge alle faktorer, som har været afgørende for en politikers ellers uforklarlige handlinger og analysere dem. I demokratiske lande kan det lade sig gøre – og det bliver altså også gjort.

Derfor tak og til lykke til dagens doktorand.

25. Ib Ostenfeld i Berl.Tid. kronik 16.2. 1979.

Psyche contra Soma

Af Egill Snorrason

Ved Johan Schioldann Niensens disputatsforsvar opponerede ex officio, ordenshistoriografen, professor, dr.phil. Tage Kaarsted, Odense, der var retog vurderingen af præses' gengivelse af trykt og utrykt historisk materiale, og overlæge dr.med. Hans Adserballe, Risskov, der gennemgik de fremsatte ideer om Monrads manio-depressive svingninger ud fra en cyklotym personlighedsstruktur.

Der manglede ligesom en lægelig vurdering af det somatiske aspekt ved personligheden Monrad, hvorfor jeg opponerede ex auditorio. Alleerede ved disputatsens forelæggelse for auditoriet ønskede præses at fremhæve patografi som »en videnskab, der analyserer et enkelt individs arvebiologiske og miljømæssige baggrund, personlighedsudvikling, livsløb, eventuelle psykiske som fysiske sygdomme og deres udvikling på det undersøgte individ, samt påvirkning af omgivelser og tidsånd, for dermed at kunne bestemme disse forholds betydning for hans handlemåde, gerning og frembringelser«¹. Vel forekommer i disputatsen afsnit om Monrad under hospitalsindlæggelser i 1832 og 1834 – samt formodninger om årsagerne til hans død, men det resulterer mere i usikkert transskriberede journaluddrag end i en selvstændig vurdering af det foreliggende utrykte materiale. Det er som om præses trods sin gode definition af patografi er langt mere indlevet i psykopatografi end i den specialviden, han som læge har mulighed for at udnytte over for såvel somatiske som psykiske abnormtilstande. Som patografiens fader ønsker præses at nominere P.J. Möbius (1857-1907), der i Leipzig i årene 1889-1904 publicerede en række studier over sygdom og geni; men skal man endelig prioritere og ikke som præses kun holde sig til senere danske psykopatografier som neurologen Viggo Christiansens om Christian VII (1906), psykiateren Hj. Helwegs studier over Grundtvig (1918), H.C. Andersen (1927) og Søren Kierkegaard (1933) og Ib Ostfeldts disputats (1937) om J.Th. Lundbye, bør det nævnes, at allerede 1821 vakte klinikerens og fysiologen J.D.

1. Schioldann Nielsen: D.G. Monrad. En patografi. 1983: 4-5. Kort før disputatsens forsvar havde MEFA netop udsendt: »Patientbehandling år 2000« (redigeret af A. Harrestrup Andersen), hvor psykiaterne Claus Bræstrup og Rasmus Fog påviser nutidig forståelse for samspelet mellem psyken og hjernens klare neurotransmitterfunktion.

Herholdt (1764-1836) opsigt ved sin psykopatografiske skildring af Rachel Hertz' sygehistorie med udtagelsen af 273 synåle fra hendes krop. Og senere har psykiatere som Mog. Ellermann (1936, 1940) og Jørgen Ravn (1971, 1976, 1982, 1983) samt medicineren Torb. With (1983) publiceret arbejder om psykiske lidelsers betydning for forfatteres (Tegnèr, Strindberg, Selma Lagerløf) og kongelige personers (Georg III af England) skæbner.

Men det fremgår tydeligt i mange af disse publikationer, at forfatterne har interesseret sig ikke blot for de enkeltes stemningssvingninger og særlige konstitution, men også for de somatiske sygdomme, der som oftest har ligget til grund for den psykopatografiske skildring.

Der kunne her også henvises til Lucille Iremongers studie² (1970) over mange engelske ministres skæbne – fra Canning over Peel til Mac Donald og Neville Chamberlain – alle har de haft en Phaeton-skæbne ud fra ulykkelig arv og ungdom som også Monrad havde haft det. Phaeton prøver at overgå sin fader Zeus, der ender med at straffe den overmodige yngling. Ministre bliver iflg. Iremonger som oftest sjæleligt ulykkelige, tilsyneladende periodisk succesombruste ministre ganske som Monrad; alle bekæmper de en problemfyldt, som regel fortvivlende barndom. Og psykopatografisk vil sådanne skildringers forfattere fristes til at se de skildrede personers skæbne og virke som en følge af psykiske stemningslejer og konstitution, og ikke altid, hvad tidligere somatiske lidelser har udvirket hos den pågældende personlighed.

Det samme gælder også præses' skildring – eller tilsyneladende gengivelse – af de journaler fra Kgl. Frederiks Hospital, hvilke er ført under Monrads indlæggelser der 1832 og 1834. Monrad er bortset fra disse hospitalsindlæggelser og en »Nervefeber«, behandlet hjemme 1830, egentlig imponerende rask livet igennem. Trods en overmåde aktiv indsats indtil sine sidste leveår har Monrad ingen somatiske klager sit aktive liv igennem – bortset fra årene 1830, 1832 og 1834.

Jeg skal senere komme tilbage til årsagerne til Monrads død – her kun berøre det journalmateriale, præses har fremdraget fra Kgl. Frederiks Hospital. Det er med stor omhu og energi fundet frem under vanskelige forhold fra Rigsarkivet³. Men desværre er det gået med det som med de journaluddrag, der er dokumenteret for Monrads søstre Lene Sophie⁴ og

2. The Fiery Chariot. London.

3. Sygejournal nr. 1853/1832, og nr. 1753/1834, begge Kgl. Frederiks Hospital, Rigsarkivet.

4. Sygejournal nr. 1449/1833, Kgl. Frederiks Hospital, Rigsarkivet.

Hanna Ottilie⁵ – de er alle gengivet delvis transkriberet og med manglende medicinskhistorisk forståelse af en sikkert ellers udmærket latinlærer. I Lene Sophie's journaloversættelse har oversætteren ingen historisk-orienteret rimelig forståelse for ordet »hysteri« (livmodersygdom), hvorved han forleder præses til at opfatte søsterens »hysteri« som »manio-depressivt symptom« af betydning for patografisk arvelig vurdering af Monrads rubricering inden for den manio-depressive formkreds. Ved denne – misforstået transskriberede – journaludskrift, ligesom ved de om Monrad anførte fra 1832 og 1834 har oversætteren ledet præses på vildspor på grund af manglende videnskabshistorisk erfaring. Modsat journaluddragene angående faderens og søsteren Hanne Ottilies psykiske sygdom udgør de dels latinske, dels danske ordvalg (animi pathemata, insultus hystericus anfald, trykken for brystet) uigennemsigtige referater; det ville have været historieforskermæssigt langt bedre, om præses havde gengivet journalernes fulde latinske ordlyd – eventuelt med fordansket oversættelse – i stedet for forkortet sammenblanding af latin og »dansk«.

1880 har Monrad haft »heftig Nervefeber«, og præses ledsager her beskrivelsen af denne sygdom med reference til S.T. de Meza's medicinske Kompendium practicum »*De Febribus*« (1780). Det må erkendes, at slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet er karakteriseret ved forbavsende få danske studenterlærebøger; men den tids »Nervefeber« har i de årtier været udtryk for det, man i vor tid ville benævne febertilstande ved betændelser i mave-tarmkanalen: tyfoid feber⁶ – altså som præses erkender det et »ubesvarligt« sygdomstilfælde uden betydning for Monrads senere skæbne. Referencer kunne lige så godt have været gjort til oversigtsværker af professor i medicin Frederik Ludvig Bang (1747-1820)⁷ og Københavns stadsfysikus C.E. Mangor (1739-1801)⁸.

Men det springende punkt er imidlertid Monrads journal fra 1832⁹; historikeren Aage Friis (1870-1949) fik i 1915 – uden lægelig baggrund – lånt sygejournaler i Rigsarkivet – og postulerede efter drøftelse med

5. Sygejournal nr. 2141 og 2759, Kgl. Frederiks Hospital, Rigsarkivet.

6. Den norske medicinshistoriker, lektor dr. med. Øivind Larsen har i sin disputats: »Schiff und Seuche 1795-1799«, Oslo 1968 behandlet problemet.

7. »Auswahl aus den Tagebüchern des Königlichen Friedrichs Krankenhauses zu Copenhagen 1782-1787, I-II, Copenhagen und Leipzig. 1790, spec. afsnittene: »Fieber«.

8. Land = Apothek til Landmænds Nytte, 4. gjemmenseete Oplag med en Fortale af Professor Dr. Wendt«, 1826 – oversat efter J.A. Darelus' »Socken-apothek och några Hus-Curer«, Stockh. 1768.

9. Sygejournal 1853, Fredr. Hosp., Rigsarkivet.

neurologen Viggo Christiansen (1867-1937) (modsat udtalelser fra professor H.C. Gram og medicinalhistorikerne J.W.S. Johnsson og Kr. Carroe)¹⁰, at Monrad skulle have haft en kønssygdom (gonorrhoe) som årsag til indlæggelsen 27.6.-20.7, 1832. Monrad indlægges med »furibund delirium« efter at have været »ganske opslugt af vedholdende studier«. Under indlæggelsen begyndte »på 6. dag« hans venstre testikel (testiculus sinister) at svulme op. Selve testis (ipsa testis) virker ret tung og øm (ponderosa, dolorifica), men fremviser ikke nogen manifest fluktuation«¹¹.

Den uheldige gengivelse af journalen – ved partiel oversættelse af den latinske tekst og gentagne udeladelser, fordi oversætteren ikke kan tyde »den behandlende læges skrift«, har præses derefter forelagt udskriften for den fremstående dermato-venerolog professor, dr.med. Henning Schmidt, Odense, der 1977-78 konkluderer den hos Monrad iagttagne genitallidelse, der er journalens dominerende problem, som værende af »gonoroisk genese«¹². Schmidt baserer det bl.a. på, at Monrad ikke har haft en tuberkuløs, men en gonorrhøisk epididymitis (bitestikelbetændelse) ledsaget af lymfekirtelhævelse, smerter, fantasiforstyrret søvn og påskyndet puls; præses finder også, »at gonorré er den mest sandsynlige diagnose«¹³. Men – en sådan bitestikelbetændelse kan udmærket være uspecifik, kan også skyldes en betændelse, som intet har med gonorrhøisk kønssygdom at gøre. Dertil kommer, at sygejournalen intet oplyser om udflod (den nævnte oversættelse: »ikke nogen manifest fluktuation« kan også være udtryk for manglende udflod, som hører til gonorrhoe)¹⁴, ligesom en gonorrhøisk kønslidelse i datidens penicillinløse periode ville have medført ledbetændelser og stricturer (forsnævninger) af urinrøret. Monrad viser ikke senere tegn på følgesymptomer – ligesom han heller ikke lider under nogen syndserkendelse for en pådragen kønssygdom; omgang med scortae ville have givet sig til kende før eller senere hos et menneske, der både mundtligt og skriftligt udleverer sit liv så aktivt; der foreligger heller ikke noget om smitte af andre kvinder fra Monrads side.

Alt taler for, at Monrad helt må frikendes for den i 1915 fremsatte urimelige hypotese; med Monrads robuste konstitution indtil hans sidste år er der intet, der taler for, at han skal beskyldes for at have været

10. Disputats. Note 4. pg. 62-67.

11. *ibid.* pg. 60.

12. *ibid.* pg. 71.

13. *ibid.* pg. 71.

14. *ibid.* pg. 66, 67.

smittet af en kønssygdom. Men medvirkende til præses' formodning er den usikre transskription, journalen har været ude for. Professor H.C. Gram var 1915 inde på en mulig fåresyge (parotitis) som årsag til Monrads furibunde delirium og genitale lidelse; Monrads senere fertilitet taler dog væsentligt imod en sådan hypotese; men gonorrhoe er ikke bevist.

1834 er Monrad genindlagt i Kgl. Frederiks Hospital 4.-24. august¹⁵. Der er hovedpine, feber, diarrhoe og kvalme – og der gives, som præses anfører, »ingen egentlig diagnose«. Pulsen »lidet påskyndet, fyldig« – alt taler for en mavetarmkanalsbetændelse, som var hyppig på den tid, hvor hovedstadens vandforsyning og renovationsvæsen var yderst elendig¹⁶.

Intet taler for, at Monrad skulle have haft meningitis eller en syfilitisk infektion under de nævnte indlæggelser med senere generel parese, kombineret med storhedsvanvid; hans senere aktive livsforløb taler klart derimod.

Præses' psykopatografiske hypotese om maniodepressivt stemningsleje som baggrund for Monrads virke livet igennem lader sig efter de i disputatsen fremlagte rigelige citationer forklare tvangfrit uden skelen til de ovenfor nævnte somatiske lidelser. Det har været hændelige betændelseslidelser i et yderst smitsomt miljø som Københavns i 1800-tallet.

Et andet problem præses tager op i disputatsen er Monrads forhold til general Christian de Meza (1792-1865) i 1864, hvor Monrad først varmt støtter generalen for 26. februar i statsrådet at måtte »fælde den strængeste dom over ham«¹⁷.

Mange har gennem årene udtalt en lige så streng dom over Monrad for hans tilsyneladende tvetydighed over for de Meza. Præses synes tilsyneladende – ud fra psykopatografiske begrundelser – at vurdere affæren, men uden egentlig at give en konklusion¹⁸, noget der på adskillige punkter præger præses' disputats. Med citatrigdom – velbegrundet for at karakterisere Monrads ordrigdom og patos ved givne lejligheder – tager præses ikke stilling til Monrads anbreb på de Meza¹⁹, samtidig med at han på grundlag af psykiateren Ostenfelds vurdering²⁰, gengivet i Skovmand's skildring²¹, citerer: »Monrads handlemåde udsprang ikke blot af politisk

15. Sygejournal nr. 1753, Frederiks Hospital, Rigsarkivet.

16. Villads Christensen: »København 1840-1857«, 1912: 138-70.

17. Disputats. Note 1 pg. 299. 303, 310.

18. *ibid.* pg. 358, 360.

19. *ibid.* pg. 310-11.

20. *ibid.* pg. 358, men uden at referere til I. Ostenfelds artikler i Frederiksborg Amts Avis 19. og 20. februar 1980.

21. Politikens Danmarks historie, 1964: XI: 480 og personlig meddelelse fra Skovmand til præses 1975.

beregning. Hans (Monrads) farligste egenskab, den »alt eller intet«-holdning, som hang sammen med hans maniodepressive gemyt gjorde udslaget«.

Men hvorfor tager præses ikke fat om nælden? Monrad, der noget bombastisk tager sig af beskyttelsen af såvel dronningen²² som af kongen på en overmåde påtrængende vis – måske betænkende at begge fastholdt en vis kontakt »til fjenden«²³ – hvorfor ønsker Monrad »at bære ansvaret for, hvad der måtte flyde af begivenhederne«. Monrad »forlanger at kunne gøre det med uskadt samvittighed, at det ikke skal ske således, at jeg viger en tomme fra, hvad jeg måtte anse os statsretsligt forpligtede til«²⁴. Sådan udtaler Monrad sig 20. januar 1864, og en halv snes dage senere ønsker han i en skåltale: »at det gamle Dannevirke må stå sin prøve som værn for Danmarks rige«, ligesom han 3. februar – efter krigserklæringen 31. januar²⁵ – udtrykker »sin fulde tillid til overkommandoen, ligegyldigt hvilken beslutning den end måtte tage – kamp eller tilbagetrækning uden kamp«²⁶. Men præses skildrer på dette punkt begivenheder, som ikke har fundet sted, idet han omtaler Monrads samtale med de Meza om aftenen den 3. februar, mens Monrad følger kongen. Ifølge generalstabens studie (1938)²⁷ var de Meza gået i seng, hvorfor Monrad kontakter kongens adjutant, oberstløjtnant J. Dahl, der opfordrer Monrad til at kræve Dannevirkestillingen rømmet »ved en ordre fra kongen«²⁸, hvilket Monrad dog afslår, da kongens person ikke måtte indblandes. Næste formiddag forsikrer Monrad de Meza om sin fuldstændige tillid til, at overkommandoen vil handle »efter øjeblikkets sande tarv«. »Stol på os i lykke og ulykke, vi skulle være trofaste«²⁹. De følgende dage forsikrer Monrad stadig om regeringens fulde tillid, og efter tilbagetoget 5. februar som sin overbevisning, »at de kun have vejet for nødvendigheden«³⁰. Den 6. februar dikterer Monrad – iflg. Krieger³¹ »for

22. Disputats. Note 1 pg. 294, 304, 307.

23. Ibid. pg. 307.

24. Ibid. pg. 296.

25. Rockstroh, K.C.: »General de Meza's Krigs-Dagbøger (1849-1851). 1928: LV og Chr. Ellings charmerende: »Generalen i Slesvig« i: »Castagnetter og andre Essays«, 1975: 147-53.

26. Disputats. Note 1. pg. 298.

27. Generalstaben (edd.: J. Johansen & J. Nordentoft): »Hæren ved Danevirke 1864«, pg. 224.

28. Disputats. Note 4/pg. 298.

29. Kauffmann, W. »Tilbagetoget fra Dannevirke og dets hemmelige Historie«. 1865: 21 og Trap. I.P. (ed. Har. Jørgensen): »Fra fire Kongers Tid«, 1967: 3: 231ff.

30. »Dagbladet« 27/2 – 1865: »Ministeriet Monrad, et Tilbageblik«.

31. Krieger, A.F.: (edd.: E. Koppel et alii): »Dagbøger 1848-1880«, 1921: 3: 75.

at bestille noget« – den famøse kongelige proklamation til hæren³², som dog senere måtte korrigeres, om end de Meza intet havde at indvende.

Efter sin hjemkomst fra Slesvig til København den 7. februar udtaler Monrad over for krigsminister Lundbye, at han »antog det for rigtigt, at man havde opgivet (Dannevirke)-stillingen«, hvorefter Lundbye ønskede at forlade sin post, fordi de Meza ikke havde underrettet ham rettidigt³³. I folke- og landsting udtaler Monrad samme dag, at han »ser sig ikke i stand til at give en forklaring af, hvad der har bevæget krigsrådet til at beslutte opgivelsen af Dannevirkestillingen – ikke uden sværdslag; I en samtale med stabschefen oberst H.A.T. Kauffmann erklærede denne, at han var aldeles forberedt på, at man måtte slås og gøre alvorlig modstand.... instruksen var ham klar Jeg sagde til ham: » Regeringen vil være trofast og ikke regne Dem eller Deres general ulykken til last«³⁴.

Men på dette tidspunkt begynder Monrad – sit maniodepressive stemningstemperament tro – at svinge over, idet han »mangler forklaring« på generalkommandoens beslutning. Han fortsætter derfor sin tale med at støtte krigsminister Lundbye med, at han »derfor ikke andet end aldeles billige, at min højagtede kollega har besluttet at hidkalde den kommanderende general og stabschefen for at afæske dem en forklaring – Men lader os ikke dømmе overilet«³⁵.

De følgende dage er Monrad fortsat »Drivkraften i regeringens politik«³⁶, om end den synes at hvile på »tilfældige beregninger og luftige formodninger«³⁷.

Mens kongen loyalt fortsat støtter de Mezas forbliven som chef for overkommandoen, kæmper krigsministeriets folk (Lundbye, Ankjær) heftigt derimod. De Meza nægter under opholdet i København at møde i ministeriet, afgiver kun skriftlig tilkendegivelse, mens stabschefen Kauffmann – illoyalt over for sin foresatte – varmer sæde i krigsministeriet. Krigsministeren Lundbye stiller imidlertid kongen over for valget mellem de Mezas fjernelse eller hans egen tilbagetræden som minister. Kongen ønsker imidlertid kun at imødekomme Lundbyes ønske, såfremt regeringen gør det til et kabinetsspørgsmål.

Så er det Monrad 26. februar i statsrådet »må, i stedet for at beundre

32. Ibid., 7/2 – 1864 og Neergaard,: »Under Junigrundloven 1916: 2: 1065 samt Note 1 pg. 300, 306.

33. Om krigsrådets beslutning sml. Disputats note 32 pg. 239-44.

34. ibid. note 1 pg. 302-03.

35. Rigsdagstidende F. 63/64 sp. 952-58, L. 63/64 sp. 364-399.

36. Disputats note 1 pg 309.

37. Dotézac: Les Origines Diplomatiques de la guerre de 1870-71, 2: 19 ff.

general Meza, fælde den strengeste dom over ham. Det er general Mezas store fejl, *ikke* at han har besluttet at opgive Dannevirke-stillingen, *men* at han, med det kendskab til stillingen, som han havde eller ialtfald burde have, er gået ind i stillingen, har ladet som det var hans alvorlige hensigt, at modtage et angreb på den og så derefter pludselig derefter forandrer beslutning.... Og conseilpræsidenten [Monrad] anser det overordentligt vigtigt, at en kommanderende general veed, at han har nogen over sig; han kan ellers blive faretruende både for konge og forfatning.... Personerne er kun biting. Det kommer her ikke an på at vise retfærdighed. General de Meza har dog en stor brøde på sig, og hans ære lider aldeles ikke ved, at han ikke har en overkommando«.

Man har her bebrejdet Monrad hans skiftende vurdering af de Mezas handlemåde³⁸; som Krieger skriver i sin dagbog: »Monrad skifter idelig sind«³⁹. Men kongen accepterer de Mezas afskedigelse på grund af dens manglende redegørelse telegrafisk 5. februar til krigsministeren, men dog uden at der udtales nogen dom over tilbagetrækningen fra Dannevirke.

Præses har imidlertid ikke nærmere søgt til kilden, som kunne forklare Monrads skiftende stemningssvingninger, hans tilsyneladende svigten af de Meza. Foruden den politiske situation har præses ikke taget hensyn til Monrads daværende korrespondance med sønnen Viggo⁴⁰ og generalstabens studie (1938) om *Hæren ved Dannevirke 1864*⁴¹. Begge giver forståelse for Monrads politiske reaktion, uden at man behøver at forklare hans handlemåde psykopatografisk som betinget alene i et cyclotynt temperament.

Sønnen Viggo (1842-1923), en noget materielt selvoptaget person, føler sig nærmest knyttet til hærens menige mandskab, for hvilket hans beundring står i et ligefremt forhold til den ringeagt, stedvis foragt, han nærer for linjeofficererne, især stabsofficererne⁴²; han er dermed med til at præge den opfattelse, Monrad får af hæren, hvilket stabschefen, oberst Kauffmann, modsat de Meza⁴³, indpoder i ham⁴⁴. Kaufmann havde til-

38. Disputats note 1. pg. 311.

39. *ibid.* note 31. : 3: 90, 94 (i.g. 7 marts 1864).

40. Fabritius, Alb: »Breve fra Reserveløjtnanten til Conseilpræsidenten. Viggo Monrads Breve til Faderen D.G. Monrad 1863-64. 1964.

41. Disputats note 27. pg. 216 ff., 224, 238 ff. 244, og konklusionen pg. 248.

42. *ibid.* note 40 pg. 5.

43. *ibid.* note 27, pg. 244.

44. *ibid.* pg. 238.

med ikke holdt de Meza à jour med begivenhedernes gang⁴⁵ og optræder tvetydigt under krigsrådet 4. februar⁴⁶. Sønnen Viggo skubber også til faderens forestillinger om hærens kampkraft og mandskab, specielt officerskorpset, som tilmed ved krigsministeriets foranstaltninger ikke er placeret ved de afdelinger, hvor de før krigen har gjort tjeneste⁴⁷, hvorfor det menige mandskab ofte føler sig svigtet, ligesom de var det af slet bivuakering og endnu slettere kostforplejning. Som Viggo skriver 14. februar til hjemmet: »Hvorfor fik Meza så frie hænder, når rømningen dog, som fader siger, har politisk betydning?«⁴⁸ Som statsmand og politiker med et stort ansvar for krigens dårlige forløb og landets fremtid og på et tidspunkt, hvor ikke blot »Monrads stjerne blegner aldeles hos kongen.... (og) kongens stjerne blegner ikke mindre hos Monrad«⁴⁹ må Monrad acceptere politisk, at »de Mezas fejl ingenlunde var beslutningen om tilbagetog, men hans fuldkomne mangel på initiativ og hans unndladelse af at udnytte Dannevirkestillingen til ihærdig, offensiv kamp i forter-rænet.... Der måtte kæmpes og bringes ofre, om udlandet, hvis sympati ville være for sidste redning, og det danske folk selv skulle forstå, at der stod alvor bag vor vilje til at forsvare grænsen og den stilling, vi så længe havde forberedt. General de Meza havde ikke løst sin opgave⁵⁰.

Og derfor må Monrad handle, som han gjorde, selv om han med sin cyclotyme konstitution naturligt måtte svinge stemningsmæssigt som resten af Danmarks befolkning.

Til slut må tilføjes en somatisk vurdering af Monrads sidste levetid. Præsens antager, at hans død »sandsynligvis« skyldes en blodprop i hjertet⁵¹. De somatiske oplysninger fra hans sidste år kunne tyde på almen åreforkalkning (eventuelt med et forhøjet blodtryk) og kransåreforkalkning (angina pectoris)⁵²; og kort før døden indtræder der tilsyneladende en hjerneblødning med lammelse og krampe af en nedhængende hånd⁵³.

Præsens har ydet en kæmpeindsats med sit murstensværk af en disputats og har givet en glimrende psykopatografisk skildring af en historisk stor

45. Ibid. pg. 216-238.

46. Ibid. pg. 239-45.

47. Ibid. note 32 pg. 248.

48. Ibid. pg. 84.

49. Ibid. note 31:3:89 (28. februar 1864).

50. Ibid. note 27 pg. 248.

51. Ibid. note 1 pg. 506.

52. Ibid. pg. 500, 505, 521.

53. Ibid. pg. 52.

dansk skikkelse. Det er med rette, han opnår doktorgraden for sin dygtige indsats.

Medicinhistorisk har det også været berettiget at fjerne den unødige og urimelige beskyldning om kønssygdom hos den skildrede personlighed, ligesom det kan være rimeligt at vurdere forholdet Monrad/de Meza end en gang ud fra de nyeste foreliggende kildematerialer.

Som præses definerer patografi i sin indledning, kræver en sådan vurdering af et menneskes liv og virke uddybning af begreberne psyche såvel som soma; og på de områder har præses fremlagt et citatmæssigt overmåde stort materiale, som Monradforskere af alle observanser kan være taknemmelige for. Og præses' konklusion om Monrads maniodepressive konstitution vil forblive uanfægtet fremover.

Svar fra Johan Schioldann Nielsen med en replik fra Henning Schmidt

I anledning af professor T. Kaarsteds og professor E. Snorrasons nu trykte oppositionsindlæg er der blevet givet mig spaltepads til at kunne fremkomme med nogle kommentarer og nødvendige korrektioner:

Det er ganske rigtigt lykkedes professor Kaarsted at formulere sig noget provokerende, når han benævner min fremstilling af Monrad som præget af klinikerens nøgterne og næsten »kølige« beskrivelse og vurdering. Dette må jeg tage afstand fra. Jeg skal i så henseende henvise til et interview i Berlingske Tidende 27. november 1983 ved Helle Bygum: »Den store statsmands svingninger« samt til mit indledende indlæg ved forsvarshandlingen¹, hvor jeg blandt andet gjorde gældende, at »uden en underliggende sympati for den undersøgte kommer patografen sjældent til holdbare resultater«. Jeg har først og fremmest lagt vægt på at skrive en *forsigtig* patografi. I øvrigt ville en mere subjektiv fremstilling efter min mening sikkert have afsvækket den patografiske dokumentations værdi.

Professor Kaarsted har i sit indlæg, når bortses fra hans bemærkninger til mine patografiske vurderinger, her og der selv beskrevet Monrad så godt, at patografen umiddelbart ville tænke, at Monrad da sikkert har været af manio-depressiv konstitution. Illustrerende det samme skal jeg fremdrage et andet eksempel. Da jeg således i sin tid læste Kaarsteds Rode-biografi, kom jeg til det foreløbige resultat, at Rode udmærket kan have været cyklotym.

Hos cyklotyme konstitutioner omfattet af den manio-depressive formkreds (min afhandling, pp. 370 f., 523-531) (mange af dem bliver *aldrig* hverken indlagte eller søger psykiater) er det afgørende for forståelsen af dem, at der er tale om en *altid tilstedeværende reaktionsform*. Man kan beskrive den som et kontinuitetsfænomen (og *ikke* en slags »afbryder« fænomen, der viser enten tændt eller slukket) med vekslende styrke, op eller ned. Dette er et sine qua non, hvad enten psykiateren arbejder klinisk eller patografisk.

Hos den *maniske* eller *melankolske* patient vil man finde et patologisk ytringsindhold, for eksempel i form af ekspansive eller depressive vrangforestillinger. For både den fuldt udviklede mani og den dybe melankoli gælder det, at handle- og dømmekraft er kompromitteret. Derimod fin-

1. Schioldann Nielsen, J.: Den patografiske tradition og metode (vil blive publiceret i Dansk Medicinhistorisk Årbog).

der man hos cyklotymikeren *uden for* manifeste psykotiske stemningsfaser (der vil ofte være tale om glidende overgange i det hele taget) »normalt« ytringsindhold. Men det cyklotyme lægger ofte et plus til, ligesom den pågældende ikke sjældent, for eksempel når let opløftet og *selvfølede*, vil være mere slagfærdig, spydig, polemisk, agiterende og aktiv (som også enhver anden (normal) og ikke cyklotym godt tilpas person kan være det). Handle- og dømmekraft vil i disse tilfælde som regel ikke være kompromitteret. Det, der er mest konstant hos cyklotymikeren, er hans inkonstans, som kan gøre ham mere eller mindre uberegnelig.

Det patografisk afgørende i skildringen af den cyklotyme personlighed er herefter påvisningen af den *altid* (for) stemningsstyrede ytringsform. Til dette formål kræves ideelt et meget detaljeret helhedsbillede, som kun vil træde frem gennem *rigelig* citering af den undersøgte selv.

»Den sunde Monrad« var cyklotym og »hyperbegavet«. Man kan naturligtvis diskutere, om man skal betegne en cyklotym manio-depressiv konstitution som værende »latent psykotisk hele livet«. Klinisk psykiatrisk kan det komme ud på et.

Jeg vil også kunne påpege gode grunde til anvendelse af *rigelig* citering, når det gælder andre end undersøgelsens hovedperson. En væsentlig fejlkilde (foruden af Monrads ytringsform) udgøres som nævnt i min afhandling (p. 5) af pålideligheds- og gyldighedsgraden af samtidens karakteristikker og bedømmelser af ham. Man kan i den forbindelse tale om *udsagnenes psykologi* (jævnfør i det hele taget »Psychologie der Aussage«). De enkelte udsagn kan være tillempet eller suppleret ud fra mange både bevidste og ubevidste bevæggrunde, som alle ville kunne være vanskelige at anskueliggøre eller kontrollere. Udsagnene kan være forsætligt falske eller fremsat ud fra forudfattede meninger. De kan være *for* subjektive, præget af antipati eller sympati. Endvidere kan det være vanskeligt at danne sig et ordentligt indtryk af den pågældende iagttagers psykiske egenart eller følelsesbetoning i situationen for kildens ophav eller nedskrivning, og hvordan skal man tage tilstrækkeligt hensyn til eventuelle opfattelses-, opmærksomheds- eller huskefejl, der i mere konkluderende udsagn ville kunne bidrage til fejlslutninger eventuelt farvet af iagttagerens større eller mindre tilbøjelighed til at slutte ud fra sig selv.

Ved derfor at anvende *rigelig* citering foruden af, men også om Monrad (i form af den i afhandlingens p. 5 nævnte »indre kildekritik«) har jeg fundet det muligt at øge kontrolmulighederne af de forskellige udsagn, uden at man derved ledes til at se for meget bort fra editeringsprincipperne.

Det er gennem anvendelse af *rigelig* citering, at det har været mig

muligt patografisk at belyse Monrads – naturligvis medtagende hans meget høje begavelse – forskelligartede ytringsform som især udslag af hans altid tilstedeværende reaktionsform, den manio-depressive, cyklotyme konstitution. Heri findes efter min mening nøglen til hans ellers gådefulde væsen.

I det hele taget føler jeg mig som patograf overbevist om, at undersøgelser af »intimsfæren« *fordrer* det omtalte rigelige citeringsprincip.

Professor Snorrasons foreliggende indlæg som opponert ex auditorio er ikke uden misforståelser og fejltagelser, som jeg nødvendigvis må korrigere:

Snorrason henregner professor J.D. Herholdts afhandling om *Synålejomfruen* til psykopatografi. Herholdt var over en temmelig lang årrække ganske blevet ført bag lyset af en patient gennem af hende selv påførte, særdeles kuriøse og hidtil »ukendte« symptomer og lidelser, der skulle medføre et utal af diverse indgreb herunder kirurgiske. Fra 1822 til 1825 var hun indlagt i Frederiks Hospital under Herholdt, hvor hun med sine »mærkværdige« symptomer ligefrem skulle blive en europæisk seværdighed. Samtidig diskuteredes hun seriøst i inden- og udenlandske medicinske tidsskrifter. Endelig i 1826 – efter udskrivningen fra Frederiks Hospital – blev hun afsløret af sine værtsfolk. Herholdts beskæmmelse til trods var det ham meget magtpåliggende *selv*, åbent og redeligt, at meddele den utrolige sygehistorie, der havde ført ikke så få læger bag lyset, til eftertidens læger². Mange af symptomerne skyldtes ingestion af synåle. Professor Herholdts afhandling er en enestående kasuistik, men det er en misforståelse at benævne den som en psykopatografi (jævnfør definitionen af patografi i min afhandling (p. 4 f.))³.

Snorrason hævder noget flot, at oversætteren (Rolf Hesse) af de latinske journaler fra Frederiks Hospital (ikke mindst Lene Sophies fra 1833 og Monrads to fra 1832 og 1834) har »ledet præses på vildspor på grund af manglende videnskabshistorisk erfaring«, ligesom der er fremlagt en »uheldig gengivelse« og »usikker transskription«. Snorrason fremkommer ikke med noget konkret, der kan underbygge disse påstande.

-
2. Herholdt, J.D.: Udtog af Prof. Herholdts Dagbøger over Rachel Hertz's Sygdomme i Aarene 1807-1826; med tilføjede Bemærkninger. 1826. Cf. Faber, K.: Johan Daniel Herholdt. 1942. Gotfredsen, E.: Synålejomfruen. Medicinsk Forum, 1957, 10, 164-176. Schioldann Nielsen, J. & Sørensen, K.: »Synålejomfruen« – et celeberrt tilfælde. Upubliceret manuskript (i anledning af Albertsen, K.: En Hospitalsrotte. Ugeskrift for Læger, 1983, 145, 1794).
 3. Vedr. kasuistik og patografi, cf. mit indledende indlæg: Den patografiske tradition og metode (ref. 1).

Da jeg i 1976 stod for at skulle have oversat hele det latinske sygejournalmateriale vedrørende Monrad og hans familie, henvendte jeg mig til professor, dr.phil. Gerhard Bendz, der imidlertid på grund af sygdom henviste mig til professor, dr.phil. Povl Johannes Jensen. Denne opfordrede mig til at kontakte lektor i klassisk filologi Rolf Hesse, som professor Jensen da over for mig skriftligt betegnede som »vor bedste danske specialist på området«⁴. Rolf Hesse er forfatter til en lærebog i latin for medicinere: *Mens Docta in Corpore Doctoris*, der efterhånden er kommet i flere udgaver⁵. Hesses bog gennemgår centrale dele af den lægevidenskabelige terminologis ordforråd og grammatik samtidig med, at den gennem de fremlagte sammenhængende tekster giver et indblik i lægekunstens historie fra Hippokrates til moderne diagnoselister. Specielt skal det anføres, at bogen som illustrationsmateriale bringer en latinsk transskription af en journal fra Frederiks Hospital fra 1796.

Fra Lene Sophies sygejournal har jeg fremdraget og diskuteret »hysteri« (habituel) og »melankoli«. Læser man siderne i min afhandling, hvor dette behandles (pp. 17-19, 21, 535), må man konstatere, at jeg i min fortolkning heraf *fortrinsvis* har lagt vægt på henholdsvis Westengaards og Monrads udsagn fra de fremlagte breve, og at det i sig selv på den baggrund er plausibelt at opfatte hysteri som udtryk for mere eller mindre udtalte (og forskelligartede) psykiske symptomer. I denne udlægning fra min side har Hesse absolut hverken ansvar eller andel.

Ved læsningen af professor Snorrasons indlæg får man umiddelbart det indtryk, at han ligesom sætter lighedstegn mellem hysteri og livmodersygdom.

Etymologisk og rent begrebsmæssigt i nosologisk henseende er hysteri vanskelig at holde rede på. Men om ikke andet har blandt andre Sydenham⁶ og Piso⁷ klart lagt grundlaget for vore dages opfattelse af hysteri som en »nervøs« lidelse. At man også herhjemme i de første årtier af attenhundredetallet må have opfattet hysteri i denne betydning, kan man udlede af den i øvrigt af Snorrason i anden anledning anbefalede bog, C.E. Mangors autoritative og blandt læger dengang meget udbredte⁸:

4. Personlig meddelelse 11.10. 1976.

5. Hesse, R.: *Mens Docta in Corpore Doctoris*. Adademisk Forlag, 4. udgave, 1974.

6. Alexander, F.G. & Selesnick, S.: *The Era of Reason and Observation. The History of Psychiatry*. Mentor, 1968, 130 f.

7. Henschen, F.: *Sygdommenes Historie*. På dansk ved V. Møller-Christensen. Fremad. 1965, 254.

8. C.E. Mangors, Dr. Med. og kongelig Stadsphysici Land-Apothek til Landmænds Nytte.

Land-Apothek (ibid., pp. 366, 371 ff. (§ 201, Modersyge), 382, 451). Således hedder det heri (ibid., p. 372): »Fordi disse fruentimmertilfælde meget føles i underlivet, så troede man det i gamle dage overalt, og man har endnu megen umage, med at afprøve endog fornuftige det«.

Af de anførte grunde skal læseren således se bort fra Snorrasons pasus: »I Lene Sophies journaloversættelse har oversætteren [R. Hesse] ingen historisk rimelig forståelse for ordet »hysteri« (livmodersygdome), hvorved han forleder præses til at opfatte søsterens »hysteri« som »manio-depressivt symptom« af betydning for patografisk arvelig betydning for Monrads rubricering inden for den manio-depressive formkreds«.

Jeg er enig med Snorrason i, at det springende punkt er Monrads journal fra 1832. Jeg skal gøre Snorrason opmærksom på, at Aage Friis aldrig postulerede, at Monrad havde haft gonorrhé, tværtimod følte han sig langt fra overbevist om en sådan antagelses rigtighed⁹.

Viggo Christiansen havde fortolket ud fra en latinsk transskription, foretaget af daværende registrator ved rigsarkivet, historikeren Eiler Nystrøm, og farmakologen, professor, dr.med. Johannes Bock, og som indeholdes i den i afhandlingen nævnte Friis-korrespondance¹⁰.

Snorrason fremfører i sit indlæg, at dermato-venerologen, professor, dr. med. Henning Schmidt har foretaget den i min afhandling fremlagte vurdering efter den af mig for ham i sin tid forelagte (og ifølge Snorrason uheldigt gengivne og usikkert transskriberede) sygejournal.

Hertil skal det supplerende anføres, at Snorrason naturligvis ikke kan vide, at professor Schmidt som vurderingsgrundlag også har haft en kopi af den originale latinske sygejournal og Eiler Nystrøms og Bocks transskription. Der har så vidt mig bekendt ikke tidligere foreligget en oversættelse til dansk. Desforuden har Schmidt haft Hesses oversættelse til dansk til sin rådighed. Parentetisk skal det anføres, at Hesses latinske transskription stort set er identisk med Nystrøms. Hesse har søgt sagkyndig bistand hos cand.pharm. U. Brønnum og dr.pharm. K. Bærentsen (min afhandling, p. 77, note 4). Derimod burde jeg i min afhandling retfærdigvis have nævnt, at jeg i maj 1976 havde et møde med professor Snorrason, hvor jeg forelagde ham henholdsvis Viggo Christiansens og Henning Schmidts dengang – i 1976 – præliminære fortolkning baseret

Med de det tredje Oplag tilføjede Tillæg og Forbedringer af Professor Dr. Med. Joh. Clem. Tode [† 1806] samt en Fortale af Professor Dr. Wendt, Syvende Oplag. – Cf. Aaberg, C.: C.E. Mangors Land-Apothek. Medicinsk Forum, 1981, 34, 111-122.

9. Aa. Friis til overlæge, dr.med. H.I. Schou 3. og 26.4. 1944 (breve i Friis-korrespondancen).

10. Beror hos professor, dr. phil. P. Bagge.

alene på den latinske original og Nystrøms latinske transskription. Snorrason udtrykte allerede dengang, at han ikke kunne gå længere end at udlægge Monrads genitallidelse til epididymitis (bitestikelbetændelse). Denne opfattelse meddelte jeg herefter til Schmidt¹¹, som endeligt udtalte sig, da Hesses oversættelse af den latinske journal til dansk forelå i 1977 (min afhandling, p. 69 ff.).

Den diagnostiske rubricering af Monrads genitallidelse har således været og er fortsat kontroversiel. Selv har jeg fundet, at gonorré er den mest sandsynlige diagnose, men jeg har derimod ikke sagt, at diagnosen er bevist. Det er, som H. Schmidt udtrykker det, en hypotese, som aldrig vil kunne konfirmeres (min afhandling, p. 71). Men når Snorrason finder, at gonorré er en »unødige og urimelig beskyldning«, har han for mig at se bevæget sig bort fra det videnskabelige til fordomme. I øvrigt giver det mig her anledning til igen at understrege, som jeg gjorde det i mit indledende indlæg til forsvaret, at uden underliggende sympati for den undersøgte person kommer man ikke til patografisk holdbare resultater.

Jeg må afvise Snorrasons påstande, men jeg har naturligvis atter forelagt 1832-sygejournalmaterialet for professor Henning Schmidt, der har udarbejdet et nyt responsum, som han venligst har tilladt mig at fremlægge her in extenso¹²:

»Jeg havde, længe før forsvarshandlingen skulle finde sted, besluttet mig til at deltage i et møde i Chicago netop på det tidspunkt, hvor disputatsforsvaret blev henlagt. Professor Snorrason havde venligt informeret mig om, at han ville opponere ex auditorio, og at han herunder blandt andet ville gøre mit responsum vedrørende D.G. Monrads genitallidelse til genstand for modsigelse.

Efter at være vendt tilbage fra USA har jeg modtaget Snorrasons indlæg, og da det ikke lykkedes mig af ovennævnte grunde at diskutere indlægget i forbindelse med forsvarshandlingen, er jeg taknemmelig for at være blevet konfronteret med oppositionen i trykt form, således at der også levnes plads for mig til at kommentere ex auditorio opponens bemærkninger om Monrads genitallidelse under indlæggelse på Frederiks Hospital.

Jeg må atter engang fastslå, at sygdomsbilledet er mangelfuldt beskrevet, hvad jeg helt markant har redegjort for i min in extenso aftrykte

11. 18.5.1976. – J. Schioldann til H. Schmidt 19.5. 1976.

12. Personlig meddelelse 5.1. 1984.

votering i Schioldanns afhandling. Vi står altså hver og en kun med gisninger, og mine gjorde det ikke usandsynligt, at Monrad kunne have haft en gonorroisk komplikation – alt dette er gennemgået i mit indlæg og skal derfor ikke kommenteres yderligere.

Hvad jeg derimod må gå stærkt imod i Snorrasons opposition, er ukendskabet til den gonorroiske lidelses forløbsform. Snorrason mener således at kunne afvise, at Monrads lidelse var gonorroisk, baseret på at der ikke senere kom uretralstrikturer eller ledbetændelse. Mest subsidiært at Monrad ikke var angergiven (sic!), og her må dermatovenerologen belære reumatologen om, at uretralstrikturer efter gonorré, som forekom tidligere, langt snarere skyldtes den stærkt traumatiserende behandling med lapiinstillationer end selve den bakterielle infektion, og mangel på senere uretrale klager hos Monrad er intet holdepunkt for, at lidelsen ikke var gonorroisk.

Med hensyn til ledkomplikationer, som tidligere sås langt hyppigere på grund af den mindre effektive behandling, skal det dog understreges, at denne komplikation aldeles ikke ramte alle gonorroisk inficerede personer – jeg har intet tal herfor, men kan kun oplyse, at arthritter altid har været betragtet som en ikke særlig hyppig komplikation til gonorré.

Disse to argumenter fra professor Snorrason er derfor kun af yderst dubiøs værdi, men for venerologen at se er det mest beklagelige i Snorrasons opposition den attitude, som han udviser over for patienter med veneriske infektioner, og her må jeg som læge for en stor del af dette klientel tillade mig at protestere mod den i bedste fald viktorianske holdning, for ikke at sige foragt over for en venerisk infektion eo ipso. Det fremgår således yderligere af følgende passus: »at Monrad helt må frikendes«, »han skal beskyldes for at være smittet af en kønssygdom« og endelig i oppositionens næstsidsste paragraf: »Medicinhistorisk har det også været berettiget at fjerne den unødige og urimelige beskyldning om kønssygdom hos den skildrede personlighed...«.

Medicinhistorie må som al anden videnskab søge sandheden – så vidt det overhovedet er muligt, og i Snorrasons passus ligger der jo netop i udtrykket »unødige og urimelige« en *beskyldning* – udhævelsen er nærværende forfatters – et udtryk for en umådelig dégoût over for patienter, der har erhvervet en venerisk infektion – muligvis erhvervet i samme glædeshus, hvor en tuberkulose kunne have ramt den besøgende, uden at man derfor ville tage afstand fra denne lidelses optræden.

For mig er Monrad som karakter og personlighed lige så interessant og storladet, hvad enten han har haft en gonorré eller ej, og jeg vil også tro,

at hans intellekt var af sådan volumen, at en muligt erhvervet gonorré i en sprudlende ungdomsfase næppe ville behøve at kaste lange skygger af syndserkendelse over resten af et virksomt liv« (signeret H. Schmidt).

Ovennævnte responsum af professor Schmidt taler for sig selv og kræver således ikke yderligere kommentarer fra min side; men inden jeg forlader den somatiske side af sagen, skal jeg dog for god ordens skyld nok så kraftigt understrege, at jeg intetsteds i afhandlingen har overvejet diagnosen syfilis. Derfor er professor Snorrasons formulering i omtalen af, hvorvidt Monrad har haft syfilis eller ej, vildledende! Jeg har derimod i afhandlingen anført, at Monrad bevarede sine åndsevner tilsyneladende intakte til det sidste (p. 511), hvilket jo netop – i fuld overensstemmelse med Snorrason – afgørende taler imod, at der kunne have været tale om sensyfilittisk lidelse i form af dementia paralytica.

Professor Snorrason anfører, at der ikke har fundet noget møde sted mellem Monrad og de Meza den 3. februar 1864. Min fremstilling af disse begivenheder (p. 298) bygger på Nyholms disputats side 251 f.¹³ med dertil hørende kildereference, Generalstabsværket¹⁴. Denne kilde havde jeg selv for hånden, da jeg i sin tid skrev mit manuskript til afhandlingen. I anledning af Snorrasons afvisning har jeg atter konfereret med Nyholms bog og Generalstabsværket og har igen læst mig til det samme resultat.

Snorrason finder dernæst, at jeg ikke har konkluderet tilstrækkeligt omkring de Meza-affæren (pp. 309 ff., 359 f.). – »Men hvorfor tager præses ikke fat om nælden?«! – – Jeg skal svare Snorrason, at jeg *som patograf* ikke tør involvere mig yderligere i det spørgsmål, end hvad jeg har gjort i min afhandling. Men i øvrigt erindrer jeg fra forsvarshandlingen, at Snorrason fremsatte formodning om, at Monrad i februar 1864 (e.g. med sine breve til kongen) har været »megaloman«. I det nu trykte indlæg skriver Snorrason blandt andet, at Monrad begyndte »sit manio-depressive stemningstemperament tro – at svinge over«. – »Begge [Monrads korrespondance med sønnen Viggo og Generalstabens studie (1938)] giver forståelse for Monrads politiske reaktion uden, at man behøver at forklare hans handlemåde psykopatografisk som betinget alene i et cyklotymt temperament«. – »Og derfor må Monrad handle, som han gjorde – selv om han med sin cyklotyme konstitution naturligt måtte svinge stemningsmæssigt som resten af Danmarks befolkning«. – Disse

13. Nyholm, A.: Religion og Politik. En Monrad Studie. Disp. 1947.

14. Generalstaben: Den dansk-tydske Krig 1864, I-III, 1890-92, vol. I, 1890, 249-250.

Snorrasons udsagn, alle sammenholdt, giver for mig at se ingen mening, slet ikke set ud fra en patografisk synsvinkel.

Jeg har nu svaret på Snorrasons indlæg, hvormed han øjensynligt selv har forsøgt at fatte om nælden; han har dog herved efter min mening her og der brændt fingrene.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved adjunkt, *cand.mag.* Ole Bay, *universitetslektor, dr.phil.* Per Boje, *universitetslektor, cand.mag.* Gerda Bonderup, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *arkivar, dr.phil.* Ole Degn, *adjunkt, cand.mag.* Tove Elklit, *professor, dr.phil.* David Favrholdt, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *arkivar, cand.mag.* Erik Gøbel, *lektorvikar, cand.mag.* Ove Johansen, *universitetslektor, cand.mag.* P.C. Willemoes Jørgensen, *lektor, cand.art.* Aage Jørgensen, *museumsinspektør, cand.mag.* Birgitte Kjær, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *universitetslektor, cand.mag.* Jens Chr. Manniche, *professor, dr.jur.* Poul Meyer, *mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *museumsleder* Holger Garner Nielsen, *universitetslektor, cand.mag.* Johan Peter Noack, *dr.phil.* Jens E. Olesen, *universitetslektor, cand.mag.* Nikolaj Petersen, *universitetslektor, cand.mag.* Helmut Schledermann, *mag.art.* Sigvard Skov, *dr.phil.* Helge Søndergaard, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *undervisningsassistent, cand.phil.* Peter Sørensen og *arkivar, cand.mag.* Paul G. Ørberg.

Jens Engberg: *Danskernes historie.*
(Dansk Historielærerforening, 1982.
128 s., 95,- kr.

Der bejles fra alle sider til det store skolebogsmarked. Forfattere med vidt forskellige forudsætninger prøver at få adgang til det. Resultatet er da også et rigt udbud af undervisningsmaterialer.

Det er dette skolebogsmarked, professor Jens Engberg med denne bog forsøger at få en bid af, og allerede fra starten synes han at have fået medvind. Den udgives nemlig af Dansk Historielærerforening, der på denne måde på det nærmeste giver bogen sit officielle stempel. Hertil kommer yderligere, at bogens indhold i store træk allerede er mange bekendt, da den har været bragt som føljeton i brugsforeningsbladet Samvirke.

Bogen er naturligvis rigt illustreret, ja, den er næsten proppet med billeder, både i sort/hvid og i farve. På bin-

det gengives et par af de klassiske billeder fra skolernes anskuelsesundervisningstavler fra århundredskiftet. Forsiden er den danske vogterdreng med madkassen. Han er bl.a. valgt, siger forfatteren, fordi han tillige er et billede på historisk materialisme. Bagsidebilledet viser nemlig herremanden til hest sammen med sin søn med slottet i baggrunden. Klassemodsatningerne må derfor nødvendigvis blive et hovedtema for forfatteren, og bogen er da også marxistisk i sit grundsyn. Engberg fortsætter sit stærke billedvalg, før læseren når frem til selve teksten. Det er bl.a. de velkendte illustrationer på bindets indersider fra Illustreret Tidende. Damplokomotivet er kørt fast i sneen, og kvinderne kæmper sig gennem sne-driverne for at finde husly. Det er i øvrigt historiens lokomotiv, der her er kørt fast, siger forfatteren. Det andet billede i bindets inderside er et DFDS dampskib i havn, fuldt oplyst.

Undtagelsesvis er også titelbladet blevet til en illustration, og det er et moderne anskuelsesbillede, Engberg har fundet. Det er en slagter, der kløver en okse lige igennem med sin økse. Det er et voldsomt og brutalt billede, men et dejligt arbejdsbillede, siger han. Men der ligger nok mere i det billede. Mon ikke det symboliserer, at forfatteren vil hugge igennem al historisk diskussion og fremlægge et helhedssyn for folkeskolen – og det gør han så.

Bogen er opbygget omkring 12 hovedkapitler, der er ret traditionelt kronologisk bundet. Der sluttes af med historiske tidstavler og en ordforklaring, og det hele hænger naturligvis sammen. Ordlisten hviler på marxistiske definitioner, og der er derfor foruden de traditionelle tidstavler også en, der hviler på den marxistiske inddeling efter produktionsformer. Der er sikkert mange opslag i denne ordliste, der vil få det til at »gibbe« i forældre, der læser med. Engberg siger således her, at statens første opgave er at sikre den herskende klasse i dens rettigheder og besiddelser. Arbejdsgiveren præsenteres som en, der køber andres arbejdskraft, og som tilegner sig en del af den værdi, de producerer.

De enkelte kapitler indledes med såkaldte tidstavler, og det er en god idé, for derved sættes danske begivenheder i forbindelse med den omgivende verden, hvilket viser eleverne, at der var og er noget uden for Danmark. En nærlæsning af de 12 tidstavler efterlader imidlertid et noget ujævnt indtryk. Politiske begivenheder, miljøbegivenheder og rene mediebegivenheder sættes op side om side – og det er måske også en god idé – men desværre er det mere påfaldende, hvad der så ikke bringes i tidstavlen. Man ser, at russerne sender Sputnik af sted i oktober 1957, men ikke hvornår USA gør det

samme. Man hører om NATO-atomraketterne i Europa, men ikke om, hvornår russerne opstiller tilsvarende. Man kan derfor nok frygte, at der også ligger en politisk tanke i opstillingen af disse tavler. Og det er vel nok det farlige, for man kan netop frygte, at tidstavlerne bliver det skelet, hele fremstillingen bliver hængt op på – og er det tilfældet, så burde der have været anvendt en objektiv, mere systematisk metode til opbygning af tidstavlerne.

Det er naturligvis ikke muligt at behandle de mange aspekter i Engbergs bog, for overalt er der elementer, der vækker til modsigelse. Her skal blot påpeges et par eksempler fra hans afsnit 1850-1914 En ny slags tilværelse.

Som et af de karakteristiske træk fra perioden fremføres den stærke indvandring fra landet til byerne. »Samfundet deltes i to hovedklasser i evig krig«; det er trods alt en voldsom påstand at lade nutidens skolebørn løbe rundt med om deres tipoldeforældres tid. Siden fortsætter forfatteren med at beskrive næringslovreformen, laugenes ophævelse og det liberale samfunds indtog. Den enkelte arbejder måtte nu stå alene over for sin arbejdsgiver. Og så det er en vel stærk påstand, når det er velkendt, at der kun gik ganske få år, før der var skabt en helt ny organisationsdannelse på arbejdsmarkedet – vor egen tids magtfulde erhvervs- og arbejdsmarkedsorganisationer.

Videre fortsætter Engberg med at beskrive proletariatet så bredt, at læserne får det indtryk, at alle børn mellem 8-10 år arbejdede på fabrik, når kendsgerningerne trods alt er ganske anderledes, og begrebet arbejde end ikke defineres.

Der kan overalt trækkes tilsvarende eksempler frem, og det gør, at bogen kan være vanskelig/farlig at benytte ureflekteret i folkeskolen. Den giver et billede af danskernes historie: Jens

Engbergs, og derfor burde bogen vel nok snarere have heddet Jens Engbergs Danmarkshistorie.

Når det er sagt, så skal det naturligvis også siges, at den kan være forfriskende at læse, der hugges lige igennem – sådan som slagteren på titelbladet – en lang række dogmer og svært forståelige sammenhænge. Engberg fører selv øksen på marxistisk grundlag. Det farlige er imidlertid, som allerede nævnt, at børn i folkeskolen næppe har de faglige forudsætninger for at se, hvor kendsgerningerne hører op, og hvor Engberg fører øksen, for at lægge sit eget historiesyn frem. Det er næppe en bog, der kan eller bør stå alene – og den kan slet ikke formidles af en tilfældig underviser, for det kræver ret store forudsætninger at arbejde med den og få det fulde udbytte af teksten. Derfor er det da også lykkeligt, at mange forfattere melder sig på skolebogsmarkedet, samt at forældrene gennem skolenævnene skal godkende undervisningsmidlerne.

Henrik Fode

Ole Fenger: *Gammeldansk ret. Dansk retshistorie i oldtid og middelalder.* (Centrum, 1983). 156 s.

Gammeldansk ret lyder meget nationalt, men Ole Fenger gør det til sin hovedopgave at demonstrere, hvor vigtig den europæiske kulturkreds er som baggrund for dansk lovgivning i oldtid og middelalder. Samtidig vil han formidle resultater fra den nyeste internationale forskning blandt retshistorikerne. Man erkender nu, at disse, som primært var jurister, traditionelt har set middelalderens retsliv i lyset af deres samtids retssystem og rettighedsbegreber. Begrebet »den private ejendomsret« er ganske fremmed for mid-

delalderen. »Staten« og dens magtapparat er højest 300 år gammel.

Det er ingen let opgave, Ole Fenger har påtaget sig. Han skal først ved hjælp af nabadisciplinerne arkæologi, sociologi og etnografi gøre rede for metoder og forklaringsmodeller for den danske ret i forhistorisk tid og derefter forklare retssystemet i historisk tid, når vi gennem de skriftlige kilder kan se konturerne af en samfundsstruktur med kirke, kongemagt og en fremvoksende specialisering. Alt dette gør han grundigt og metodisk på et letlæst og levende sprog, utraditionelt og engageret. Han udreder begreber som den hypotetisk-deduktive metode, evolutionsteorien og den komparative metode, hvorefter han ud fra Jørgen Jensens *Oldtidens samfund* (Da. soc. hist.I) gør status over rettens vilkår og retsudøvelsen i det primitive forhistoriske samfund: egentlig lovgivning forekommer ikke har retsetnograferne konstateret bl.a. ved studier af nuværende agrarsamfund. Autoriteten bag retshåndhævelsen var en magtudøvelse, som var en kombination af religion, og hvad offentlig mening foreskriver. Begrebet »slavesamfund« er risikabelt og vildledende. Fenger foretrækker betegnelsen »slægtsamfund« som term for den forhistoriske samfundstype.

Vikingetidens retssystem skildrer forfatteren som relativt statisk: generation efter generation lever efter samme regler, som kristendommens indførelse ikke rækker ved. Fenger understreger også, at man må erkende den manglende mulighed for tilbageslutning fra kendte retsforhold i koloniområder som Danelagen og Normandiet til ukendte retsforhold i hjemlandet – islandske ret indtager også en så selvstændig stilling over for den norske, at man kan tvivle på en fælles oprindelse. I kapitlet »Dansk ret i middelalderen« gør Fenger grundigt rede for kildemateria-

let, og han har indgående kommentarer til middelalderens livsanskuelse, som den er udtrykt i Bibelen og hos kirkefædrene, især Augustins »De civitate dei«; derefter gennemgår han kilderne: landskabslove, kongelige forordninger, Anders Sunesens parafrase over Skånske Lov; sidstnævnte får en fortrinlig karakteristik, ligesom Fenger sørger for, at indholdet i hvert kapitel i Jyske Lov bliver præsenteret.

Med rette konstaterer forfatteren, at det er forbløffende, at historikerne har isoleret Valdemarstidens historie fra den europæiske situation. De har ikke set, at Jyske Lov er et produkt af den ny lovgivningsideologi, der får sit gennembrud med kejser Frederik II's lovværk *Liber Extra* fra 1234 – fortalen til Jyske Lov er fra begyndelsen til enden helt i harmoni med den officielle kirkeret.

»Med lov skal man land bygge« står der i indledningen til Jyske Lov. Dansk historisk forskning har tidligere hævdet, at det var kongen, der var bygmester. Fenger polemiserer mod Aksel E. Christensen og andre historikere, som har tolket fortalen som et udtryk for en stærk kongemagt med kongen som fuldbyrder af Guds vilje og lov. Han mener også, at Christensens analyse af kongens rolle som mægler mellem biskop Ivar og fynboerne i 1228 og fremstillingen af kongen som øverste dommer i gejstlige sager er helt uholdbar. Det er rigtigt, at Aksel E. Christensen i 1945 skriver dette, men Fenger burde have gjort opmærksom på, at Christensen senere udtrykker sig med langt større forsigtighed (Gyldendals Danmarkshistorie, 1, 1977). Fenger opsummerer, at kongen hverken er arkitekt eller bygmester ved opbygningen af det danske samfund i middelalderen; men dette turde dog ikke få stå helt uimodsagt fra historikernes side.

Som helhed er bogen altså en ud-

mærket populærvidenskabelig introduktion til emnet, men man kunne engang imellem have ønsket sig, at forfatteren havde præsenteret de forholdsvist ukendte navne, som er med i fremstillingen.

Michael Linton

Hans Neumann: *Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie* (Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 1, Haderslev Museum, 1982). 158 s. 13 plancher, 4°.

Få uger før sin død afsluttede fhv. museumsinspektør ved Haderslev Museum, Hans Neumann, sit manuskript til bogen om »Olgerdiget« eller »Ollermersvolden«. Volden er kendt på forskellige punkter af strækningen mellem Tinglev og Aabenraa. Den blev arkæologisk undersøgt omkring 1930 og 1957-72. Foruden Neumann var også Vilh. la Cour udgravningsleder.

Voltaire sagde engang, at »man skylder de levende hensyn, de døde skylder man kun sandheden«. Så vidt jeg kan skønne, er sandheden den, at Olgerdiget er en langvold fra perioden ca. 60f.Kr.-200 e.Kr. med flere byggefaser, hvis indbyrdes forhold er uklart. Dens forløb er sydvest-nordøst, og det synes usikkert, om den har været vendt mod en fjende fra nord eller fra syd, eller måske i én periode det ene og i en anden periode det andet. De gennemførte udgravninger var yderst beskedne, og fortolkningerne er usikre.

Men over disse beskedne resultater har Neumann skrevet et værk, som i omfang og udstyr nærmer sig de monografier, der er skrevet om så imponerende anlæg som Danevirke, Trelleborg og Fyrkat. Han omvurderer henimod tusind års Danmarkshistorie, idet han opererer med et stor-angelsk rige,

som blev overtaget af danerne og først forsvandt med Harald Blåtand i 900-tallet. For at komme så vidt må han bruge tvivlsomme oplysninger fra Tacitus, Prokop, Beda, Beowulf, Widsith og islandske sagaer. Metoden består i at fortolke og kombinere disse kilder, så de passer ind i hans teori om en slags Stor-Sønderjylland. Det er en form for historieforskning, som man troede, det var lykkedes Lauritz og Curt Weibull at tage livet af for ca. 70 år siden. I dag kritiseres Weibull'erne i stigende grad, men det er ikke det samme som at gå tilbage til metoder fra før år 1900.

Spørgsmålet er, om man overhovedet kan skrive historie om denne tidlige tid, og hvornår en sådan historie kan gøre krav på en eller anden form for »videnskabelighed«. Tænkte man sig, at vi var i stand til at se direkte ind i fortiden, ville den sikkert være utrolig – måske mere tilgængelig for digtere end for forskere. For at trække et skel mellem videnskab og dilettanteri kan vi tage et parallelt og »rent« eksempel fra Danevirkes udforskning. I 1964 blev den idé fremsat, at det ældste Danevirke godt kunne være ældre end fra 808, som det er overleveret i kilderne. Som begrundelse blev der bl.a. henvist til Olgerdiget (Offa, 21/22, 1964/65, s. 112). Dette havde ingen tænkt på, og de ældre forskere anså det for usandsynligt. Ca. 10 år efter blev det påvist, at Danevirke faktisk var ældre end 808 (H. Andersen m.fl.: Danevirke I-II, 1976). Var det da uvidenskabeligt i året 1964 at operere med muligheden af et ældre Danevirke, men videnskabeligt i 1976? Kan sandheden være uvidenskabelig, fordi ingen tror på den?

Svaret på det sidste spørgsmål afhænger af, om man betragter »videnskab« som et socialt system af bestemte forskere og institutioner (og så er svaret ja), eller man betragter »videnskab« som erkendelse (og så er svaret

nej). Heri ligger naturligvis et alvorligt teoretisk problem. Men i praksis kan man prøve at komme uden om det ved at led-dele sine argumenter, diskutere andres og egne opfattelser kritisk – og klart tilkendegive, hvad der synes sikkert, og hvad der beror på fantasi.

Det er måske mere sådanne diskussioner, der karakteriserer »videnskab«, end det er bestemte »skoler« eller akademiske titler. Hans Neumann nøjes med at fremføre sine uforgribelige meninger og forsyner dem med et hav af noter og citater (endog på græsk). Derved bliver resultatet dilettanteri, tilmed kvalificeret dilettanteri eller »lærd dilettanteri«.

Det lykkedes ham at få bogen ud i Sønderjylland, og det med støtte fra mange sider, bl.a. fra Statens Humanistiske Forskningsråd. Dette er der ingen grund til at kritisere, forudsat at støtten er givet for at opmuntre lokal aktivitet – og ikke på grund af svigten-de indsigt.

Helmuth Schledermann

Mogens Bencard og Svend Tougaard:
Ribe i tusind år. (Bygd, 1978). 72 s.

Da Mogens Bencard nærmede sig afslutningen på 25 års frugtbar virke som antikvar ved Den antikvariske Samling i Ribe, rundede han af med udsendelse af en bog, hvor borgerne kan læse om, hvad undersøgelserne ikke mindst i 1970'erne har givet af oplysninger om byens grundlæggelse og udvikling. Det er blevet en usædvanlig smuk publikation med meget smukke fotos, ikke mindst luftfotos, af Svend Tougaard, og en spændende, velskrevet tekst af Mogens Bencard.

Her finder man den første samlede fremstilling af byens komplicerede udvikling, således som denne synes at være forløbet ifølge resultaterne af de ud-

gravninger, der i 1970'erne afdækkede den ældste bebyggelse fra 700'årene. Instruktive tegninger støtter Bencards velskrevne fremlægning af teorierne om udviklingen, fra den første bosættelse nord for åen i jernalderens slutning i 700'årene over handelsplads og bispeby til dobbeltbyen i 1100'årene, med bebyggelse både nord og syd for åen, og storhedstidens by i den yngre middelalder. Naturligt nok er netop perioden indtil middelalderens slutning behandlet mest indgående, omfattende mere end halvdelen af bogen. Man finder her mere detaljerede behandlinger af forskellige håndværk, af handel og af domkirken, klostre og huse. Kilderne er her netop de mange genstande, der er fundet under udgravningerne, og bygninger, som endnu står. Tiden derefter behandles mere summarisk, indtil 1660 dog endnu lidt mere indgående; det var ind i 1600'årene endnu en storhedstid for Ribe med handel og skibsfart og midler til opførelse af de prægtige renæssancehuse, der endnu i så høj grad præger byen. Tiden efter enevældens indførelse var nedgang og forfald, og Mogens Bencard når over nogle få sider frem til industrialiseringens tid, 1850-1950, og tiden derefter, hvor byen fik en mere udpræget vækstperiode med dannelse af bykvarterer langt uden for den gamle middelalderlige bykerne.

Mogens Bencard kender sit Ribe og giver en levende oversigt over udviklingen i de lange linjer. Støttet af de smukke, velvalgte billeder og de illustrative skitser får man et meget anskueligt billede af byens udviklingshistorie. Blot et par steder studser man undervejs. Johannes Mejers kort fra 1651 er næppe helt så unøjagtigt, som det gøres til (s. 43); der er vel en gade og et åløb for meget, men ellers er mange træk gengivet ganske godt på dette det ældste kort over byen. Og når det hed-

der, at Klostergade efter al sandsynlighed er anlagt efter den store bybrand i 1580 (s. 45), så må det nævnes, at gaden optræder i hvert fald allerede 1571 i byens tingbog (s. 37b).

Ole Degn

Mogens Bencard (udg.): *Ribe excavations 1970-76*. Volume 1. (Sydjysk Universitetsforlag, 1981). 103 s.

Med dette første bind er startet en serie, der skal fremlægge resultaterne af de omfattende, meget spændende udgravninger, som i årene 1970-76 foretoges i Ribe. Serien redigeres af Mogens Bencard, Antikvarisk Samlings leder i årene 1955-80. Ved publiceringen af materialet får han hjælp af en lang række fagfolk fra forskellige discipliner (genstandsspecialer, zoologi, botanik osv.).

Første bind indeholder foruden Mogens Bencards indledning med redegørelse for projektet og et par overskuelige kort over udgravningerne og søgegrøfterne Inge Skovgaard-Petersens fremlæggelse af en tekstsamling indeholdende de skrevne kilder til Ribes ældste historie, indtil ca. 1200, og Kirsten Bendixens fremlæggelse af en katalog over fundene af sceattas og andre mønter.

Tekstsamlingen omfatter 59 tekster, der er gengivet på originalsproget latin, i et enkelt tilfælde dog tysk, og i dansk oversættelse og forsynet med kortfattede kommentarer.

Møntafsnittet behandler de 32 små sølv mønter, sceattas, der blev fundet ved udgravningerne, fra 700'årene og formentlig alle slået i Frisland, samt de øvrige, nyere mønter, der blev fundet, og denier- og sceatta-fundene fra udgravningerne ved Dankirke, ca. 5 km sydvest for Ribe. I katalogen afbildes og beskrives mønterne fra oldtiden

indgående med henvisninger til sammenligningsmateriale i museer i Nederlandene, England, Frankrig og Tyskland.

Ribe-udgravningsseriens første bind lover godt for de følgende, der vil udkomme i den orden, de er færdige til.

Ole Degn

Hans Bekker-Nielsen og Hans Frede Nielsen (udg.): *Nordboer i Danelagen. Den skandinaviske bosættelsestæthed i Danelagen med udgangspunkt i de sproglige vidnesbyrd. Første tværfaglige vikingesymposium.* (Engelsk Institut, Odense Universitet, 1982). 66 s., 16,50 kr.

Den for tiden florissante forskning i vikingetidens historie har naturligvis også inspireret til et tværvideenskabeligt samarbejde, især mellem filologer og historikere. Det første danske vikingesymposium blev afholdt i Odense den 27. april 1982, det andet på Moesgård i maj 1983. Dette vil man gøre til en årligt tilbagevendende aktivitet – et udmærket initiativ. I dette hefte foreligger de tre forelæsninger fra det første vikingetraf, hvilke alle behandler et emne, som har været livligt debatteret i de sidste tyve år. Navneforskeren Gillian Fellows Jensen behandler i diskussionsoplægget »Scandinavian Settlement in England: The Placename Evidence« problemerne vedrørende stednavnenes udsagnskraft om den nordiske indvandring. I en kortfattet forskningsoversigt karakteriserer han sine forgængere H. Smith, E. Ekwall, F. Stenton, P. Sawyer, K. Cameron, og G. Jones med særligt henblik på deres tolkninger af stednavne på *-by* og *-thorp*. Hovedproblemet for Fellows Jensen er, om det overhovedet er muligt at afgøre, om de »nordiske« sted-

navne faktisk blev udmyntet af skandinaviske vikinger, og hvornår stednavnet opstod, hvilket kompliceres af det faktum, at de engelske og nordiske sprog i høj grad ligner hinanden, hvad enten man har at gøre med »prævikingetid«, tidlig eller sen vikingetid. Som arbejdhypotese opstiller forfatteren den teori, at man som følge af vikingebosættelsen begyndte at sælge og købe mindre jordenheder i landet, hvilket skulle have resulteret i et behov for at navngive eller fastslå ældre navne, noget som til dels bekræftes af samtidige dokumenter. En interessant tese, som forfatteren bør gå videre med. Lektor Niels Lund fastslår derefter i et friskt og veloplagt indlæg »Vikinger og stednavne«, at historikerne så sandelig ikke bare skal bøje sig for filologernes tolkninger – de bør selv aktivt gå ind i den filologiske diskussion, da sprogforskerne så tit bruger og misbruger en historisk metode. Lund diskuterer især *-thorp*-navnene og kommer til det resultat, at man må være yderst forsigtig i brugen af de sproglige kriterier, hvis man skal diskutere spørgsmålet om en massiv indvandring til England og en omfattende skandinavisk indflydelse på det engelske sprog. Lektor Torben Kisbye, Århus universitet, foretager til sidst i forelæsningsen »Danelagen – sprogstruktur, befolkningsstruktur« en analyse af de sproglige levn, som man genfinder dem på runesten, i de islandske sagaer og andre skriftlige kilder og prøver på at finde holdepunkter for opfattelsen, at det nordiske sprog har bidraget til at forandre strukturen i engelsk i vikingetiden. Han afviser dog tanken om, at nordisk skulle have været et overklassesprog i England. De sproglige levn fra nordisk kan kun forklares gennem antagelsen af en omfattende sekundær immigration gennem hele 900-tallet, hævder han. Dette er naturligvis en tese, som man ikke har

mulighed for at få bekræftet i kildematerialet.

Som helhed altså et stimulerende bidrag til den videnskabelige debat i emnet. Dog savner man i høj grad et referat af den efterfølgende diskussion, for det er jo her den virkeligt tværfaglige debat kommer til udtryk. Man kunne også have ønsket sig en litteraturliste samt en lidt bedre introduktion til emnet for udenforstående end det yderst korte forord, der forresten godt kunne have været skrevet på et bedre dansk.

Michael Linton

Torben Kisbye: *Vikingerne i England – sproglige spor*. (Akademisk Forlag, 1982), 160 s., 98,- kr.

»Som klinte blandt hveden« var vikingerne begyndt at føre sig frem i det engelske rige, klager kong Æthelred i et diplom fra 1004, to år efter at man havde gjort et desperat forsøg på at udrydde indvandererne i en slags Bartolomæusnat. Mellem ofrene var Svend Tveskægs søster Gunhild. Enhver militær overlegenhed blev udmyntet i penge – danegæld. Kong Svend erobrede senere hele England, og hans søn Knud den Store herskede over et nord-søimperium. I 1066 vandt Vilhelm af Normandiet riget, og nogle år senere begyndte han at skrive hele landet i mandtal i den store jorde- og skattebog *Domesday Book*, som indeholder så mange nordiske personnavne, at ca. 70 end ikke er kendt i vore hjemlige kilder. Lektor Torben Kisbye, Engelsk Institut, Århus Universitet, har forfattet den første afhandling på dansk om de sproglige spor efter vikingerne – i visse dele af Storbritannien er stednavnegivningen næsten rent nordisk. Bogen er et indlæg i den videnskabelige debat om indvandringens omfang, hvor to retninger præger forskningen.

De fleste forskere mener, som allerede *Johs. Steenstrup* for 100 år siden, at der har været en vældig nordisk indvandring. Andre hævder, som f.eks. for nylig den engelske forsker *P.H. Sawyer*, at der kun har været tale om en ubetydelig bosættelse. Hvem har ret?

Kisbye indleder med en stort anlagt gennemgang af vikingernes hele ekspansion fra Rusland i øst til Spanien i vest. Derefter behandler han vikingetogterne til England, som de kan udlæses af de skriftlige kilder, og han har her en tendens til at fastslå facts, hvor en historiker nok ville udtrykke sig med lidt større forsigtighed. Udmærket er at han betoner Irlands rolle som basis for indvandringen til England fra vest.

Forfatteren gennemgår derefter med udgangspunkt i faglitteraturen de sproglige levn i samtlige skriftlige kilder og påviser, at der er en mængde nordiske personnavne, slægtsnavne og stednavne (f.eks. med endelsen -thorp, -toft, -thwaite, -garth, -beck, -dale, -holm, -scough, -lith, -keld, -gate) og marknavne, samt at der sågar er spor af nordiske sprogformer i den engelske grammatik. Forfatteren kan også bidrage med synspunkter på administration, udmøntning, lov og ret og de sociale klasser.

I det sidste kapitel »*Danelagens byggeshistorie*« opsummerer Kisbye sine resultater. Hans arbejdshypotese er, at han må regne med en omfattende indvandring i form af fredelig immigration i tiden efter Regnar Lodbrogs store vikingehær i 865. Der må have været kontakt mellem Danelagen og hjemlandet op gennem 900-årene, og der må også have været et tilskud af kvinder fra Norden »uden hvilke den sproglige overlevelse frem til ca. 1100 straks bliver vanskeligere at sandsynliggøre. Teorien om sekundære immigrationer er da også noget, der støttes

af de fleste historikere og stednavneforskere i dag«. Dog skal man være klar over, at dette er en teori, som man ikke finder støtte for i det bevarede skriftlige kildemateriale, men muligvis kan arkæologiske udgravninger – især af landsbyer, som man stadigvæk savner – kaste lys over sekundære immigrationer.

Torben Kisbye kan virkelig popularisere sit stof og har med sin afhandling skabt et meget stimulerende bidrag til forskningen.

Michael Linton

Kvinder i middelalderen. Symposieforedrag ved Københavns Universitet. (Den danske historiske forening, København, 1982). 78 s., 50,- kr.

»Dansk kvindeforskning er så ung, at man bør se på, hvilke konkrete oplysninger, der kan trækkes ud af det skriftlige kildemateriale, før man kaster sig ud i omfattende teoridannelser«, konstaterer Thelma Jexlev i sit oplæg om kvinders arbejde og del i produktionen i begyndelsen af nyere tid. Arkivstudier og nye studier af hele det bevarede kildemateriale er også nødvendige for at give de resultater, som kvindeforskningen af i dag søger efter. Nærværende lille hæfte med resumeer af foredrag og skitser til artikler (med udmærkede bibliografier til glæde for kommende forskning) fra et kvindeforskersymposium i København i 1982 er mest at betegne som en inventering af indfaldsvinkler og forskningsprojekter i fremtiden. Eva Trein Nielsen behandler kvindearbejdets art, vilkår og muligheder i perioden 1300-1650. For byernes vedkommende kan hun fastslå, at kvinder grupperer sig omkring de mindre privilegerede er-

hverv, på landet synes kvinderne almindeligvis at have haft de ringeste lejemål, men her var der dog større chance for, at kvindens arbejde skabte en vis respekt. Af 1409 navngivne bønder var kun 15 kvinder, fremgår det af forfatterens analyse af Roskilde Kapitels Jordebog 1568. Ingeborg Andersen skriver om kvindens arbejde i vikingetiden og konstaterer, at kvinden havde arve- og ejendomsret, og at hendes arbejde i hjemmet må have givet en vis status, men kildematerialet er meget spinkelt. Inger Alstedt-Yrild analyserer billeder af kvinder i højmiddelalderens kirkemaleri, Thelma Jexlev konkluderer i ovenfor citerede artikel, at kvinderne både med hensyn til lønninger og deres indehavende gårdes beskaffenhed har været »nogenlunde ligestillede med mændene«. Antropologen Susan Reynolds Whyte analyserer, hvordan kvindens arbejde påvirker hendes samfundsposition, arbejdsdelingen mellem kønnene og seksualfunktionen, samt fremhæver, hvor vigtigt det er at forstå hver epokes sociale, kulturelle og historiske kontekst. Lise Præstgaard Andersen præsenterer sin bog: »Skjoldmøer – en kvindemyte« og fremlægger den hypotese, at skjoldmøtypen forandrer sig middelalderen igennem, og opfordrer historikerne til at gå ind i debatten om årsagerne til dette. Inger Margrethe Jensen behandler landskabslovene som kilde til kvindens stilling, en undersøgelse man må håbe på, at hun går videre med. Dette gælder også Lone Fatums engagerede indlæg om kvinden i 1500-tallet, som på inciterende måde og med virkelig indlevelse i datidens forhold lægger op til en undersøgelse af kvindens sociale vilkår. Som helhed er oplæggene et godt udtryk for dagens kvindeforskning, og man ønsker, at forfatterne med disse kan inspirere og inspireres til fortsat forskning. Men hvorfor får

man ikke en eneste linie om debatten på symposiet?

Michael Linton

Jørgen Würtz Sørensen: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejsningernes sociale og politiske baggrund.* (Landbohistorisk Selskab, 1983). 159 s.

Studiet af middelalderlige bondeoprør og sociale bevægelser har vundet kraftigt frem i den internationale forskning, men fra dansk side er det hidtil blevet ved flere mindre bidrag. Først med Jørgen W. Sørensens (JWS) bog foreligger den første samlede fremstilling om oprørene i Erik af Pommerns sidste år og begyndelsen af Kristoffer af Bayerns regeringstid. Bogen er en udvidelse af et hovedfagsspeciale i historie fra 1974, idet forfatteren har ønsket dels at tage stilling til nyere forskning, dels er nået til ny erkendelse på enkelte områder og kombinerer teoretiske synspunkter med de datidige danske oprør.

Bogen henvender sig til en bred læserkreds og består af et problempræsenterende indledningskapitel, kapitler om den sociale og politiske baggrund, oprørene under rigsrådsstyret 1439-40 og det nordjyske oprør i 1441. Herefter følger et kapitel om rejsningernes sociale aspekter, en samlet konklusion samt en forskningsoversigt og en kildepræsentation.

Placeringen af forskning og kildeproblemer i bogens sidste del er affødt af forfatterens intention om at skildre et betydeligt socialt oprør og dets årsager. Udgangspunktet har været at belyse oprørene på baggrund af den økonomiske og sociale udvikling, men tillige at forståelsen af bondeoprørens karakter ville blive mangelfuld, hvis de ikke blev behandlet i sammenhæng

med de politiske begivenheder. Af den teoretiske litteratur er i særdeleshed benyttet Rodney Hiltons studier over middelalderoprørs klassestruktur, ideologi og spørgsmålet om ledelse og organisation. Disse synspunkter er anvendt som baggrund ved rekonstruktionen af begivenhedsforløbet med henblik på at se nye sammenhænge, hvor ældre forskning hovedsagelig alene havde blik for de faktiske hændelser. Indledningsgennemgangen afsluttes med den ikke uventede konklusion, at kildematerialets karakter er af afgørende betydning for de spørgsmål, som kan stilles i forbindelse med et konkret oprør. Kildeproblemer og forskningsstandpunkter kunne måske derfor have været placeret efter indledningens oversigt over danske bønders praksis ved oprør før 1438 uden at svække bogens hovedsigte.

Kapitlet om den sociale og politiske baggrund skitserer kort de store ændringer, som fremkaldtes af den semiddelalderlige landbrugskrise med dens ændrede godsstruktur til følge. Lokale forskelle og ødegårdenes antal inddrages ikke; men vægten er lagt på betoningen af årene ved 1440 som en generel anerkendt stabiliseringsfase med pres på almuen fra jordejerner for at få kompensation for indtægtstab. Det europæiske perspektiv med en række dårlige høstår i 1430'erne er ikke tabt af syne, og de norske og svenske oprør 1434-38 og unionskrisen er kort medtaget som baggrund for forståelsen af det voksende modsætningsforhold mellem Erik af Pommern og det danske rigsråd.

Den første opstand på Sjælland i sommeren 1438 kort efter kong Eriks afrejse er af tidligere forskere almindeligvis opfattet som et lyn fra en klar himmel, hvilket har afstedkommet formodninger om, at bønderne stod i nær forbindelse med Erik af Pommern.

JWS viser, at der allerede i 1433 var problemer mellem bønderne og høvedsmanden i Nyborg len, som blev beskyldt for uretfærdighed og ulovlig beskatning. Kendskabet til det sjællandske oprør 1438 hviler på breve fra rigsrådet, som over for hertug Kristoffer havde interesse i at overdrive oprørens omfang. Den politiske historie er kendt fra flere forskningsbidrag; nævnes skal her alene »bondebestemmelserne« i rådets overenskomst med hertug Adolf 1439 2/7 om ophør af ulovlig fagedpraksis i nærmere bestemte jyske len samt konstateringen af Ribe stift som oprørscentrum i foråret 1439. Erik af Pommern spillede som vist ikke nogen rolle for udviklingen af dette jyske oprør.

Fra tidsrummet juli 1439 til hertug Kristoffers valg til konge i april 1440 eksisterer ingen kilder som direkte viser, at der var alvorligere uroligheder blandt bønderne. Først i foråret 1440 antog rejsningerne atter en truende karakter på Sjælland. Der savnes, som det påpeges i bogen, oplysninger om, hvorvidt opstanden nyligt var brudt ud eller havde varet fra årene forud. Sandsynligheden taler dog for det første. Udsagn fra ærkebisp Hans Laxmand underbygger opfattelsen af, at oprøret, som ikke lader sig nøjere lokalisere, havde et betydeligt omfang.

For kendskab til de fynske uroligheder i 1440 indtager den såkaldte »Vendsherreds-erklæring« af 1440 31/10 en central stilling. Erklæringen er skildret som et juridisk ensidigt løfte fra alle bønder i herredet til høvedsmanden på Hindsgavl om at betale kong Kristoffer skat og afstå fra al oprørsrsk uorden m.m. Den ny skat tyder rigtignok på, at uroen relativt hurtigt er blevet bragt til standsning. I spøragsmålet om lavadelsmænds deltagelse i de fynske oprør synes dokumentet dog mindre brugbart, end det er udtrykt i

bogen. Der er udvist forsigtighed vedrørende lavadelsmænds deltagelse, idet kilderne ikke tillader sikre udsagn om forholdene på Fyn.

Det store nordjyske oprør i foråret 1441 har forståeligt fået en udførlig omtale. Der tages med rette afstand i bogen fra en fra svensk side fremsat tolkning om en forbindelse mellem tilstedeværelsen af en hollandsk flåde i Kattegat og bondeoprøret som udtryk for koordinerede aktioner. K. Fabricius' opfattelse af, at Erik af Pommern stod i forbindelse med oprørets hovedmænd afvises ligeledes og med god grund. Det var først på et sent tidspunkt, at ekskongen fik kendskab til opstanden. Endelig påvises i modsætning til Fabricius de såkaldte »Bondekrigsnotitser« selvstændige kildeværdi.

Undersøgelserne former sig som et opgør med den behandling af oprøret, som K. Fabricius imod den ældre »Huitfeldtske behandling« leverede i Historisk Tidsskrift 1899-1900. Det vises, at tesen om en første træfning i maj 1441 ved Nørresundby er fejlagtig, og ligeledes at Henrik Tagesen af slægten Reventlow skulle have stået i forbindelse med kong Erik på Gotland. En gennemgang af dokumentmaterialet vedrørende Gyldenstjerneslægtens besiddelser i Nordjylland samt konstateringen af Henrik Tagesen som lokal godsbesidder gør det muligt, at interessekonflikter snarere kan have spillet en rolle for hans tilslutning til bønderne. Den umiddelbare anledning til oprøret lader sig ikke afgøre, hvorimod rejsningen som en reaktion mod en mere aggressiv godspolitik fra Gyldenstjernesnes med fleres side finder støtte i flere kilder.

Kapitlet om bondeoprørens sociale aspekter er blandt de bedste i bogen. På grundlag af kong Kristoffers landefredsforordning fra 1442 træder det

klart frem, at samtiden opfattede urolighederne som en konflikt mellem kronen, adelen og gejstlighedens præstationskrav på den ene side og landbefolkningens manglende villighed på den anden side til at honorere disse krav. Stabiliseringsfasen omkring 1440 er væsentlig for at forstå disse års sociale uro. Forsøg på forhøjelse af landgilden og ulovligt gæsteri har givet været vigtige årsager til oprørene. Landgilden holdt sig stort set uforandret til dels som en konsekvens af opstandene; til gengæld spores tydeligt en tendens til flere småafgifter, som almindeligvis fungerede som en række nye herlighedsafgifter, til godsejeren. Eksempler på øget gæsteri hos bønderne i det 15. århundrede og indførelsen af bispetende i 1443 er medtaget som udtryk for, at afgiftsniveauet fra ca. 1440 betegner starten på en jævn forhøjelse af den samlede byrde for almuen. Man kan derfor ikke være uenig med forfatteren i, at disse års danske oprør fremstår som almuenes reaktion mod et økonomisk pres fra de store godsbesiddere, og at urolighedernes voldsomhed forstærkedes af den politiske situation under rigsrådsstyret.

Mens bogen har sin styrke ved at anskue oprørene i deres sociale og økonomiske sammenhæng, kan der rejses spørgsmål vedrørende udstrækningen af bøndernes hærgen i 1441. En oplysning om Lundenæs slots belejring går tilbage til Hans Svaning, som sammenblander disse års rejsninger til et enkelt oprør. JWS argumenterer for, at Svaning har haft en optegnelse om et angreb på Lundenæs, og at hans omtale af et afgørende slag ved Bistrup ved Gudenåen sandsynligvis er fejl for Bejstrup tæt ved Sct. Jørgensbjerg. Der kan ikke være tvivl om, at Svaning trods sin i øvrigt upålidelige skildring har benyttet andet materiale, men hvorvidt dette har omhandlet oprøret i

1441 er tvivlsomt. Snarere kan der være grund til at formode, at Svaning har kombineret med forlæg og viden fra sin samtid, hvor skipper Klement og bønderne netop huserede ned til Gudenåen (se Historie XIV,1 1981 s. 12-15). Om accepten af den danske Rimkrønike og Christiern Pedersens brug af en nu tabt årbog skal endelig nævnes, at der egentlig ikke er belæg for at hævde en fælles kilde bag disse beretninger.

De anførte bemærkninger samt bogens manglende benyttelse af enkelte nyere forskningsbidrag (f.eks. af E. Österberg) og savnet af en afklaring af begrebet bonde skal ikke skjule, at arbejdets konklusioner generelt ikke lader sig rokke. I sin velskrevne form vil bogen utvivlsomt blive læst af mange med interesse for senmiddelalderlige forhold.

Jens E. Olesen

Per Sloth Carlsen: *Mariager kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien*. (Randers amts historiske Samfund, 1983). 128 s., ill., 89,- kr.

Blandt de tolv klosterordener, der i middelalderen etablerede sig i Danmark, skulle *Birgittinerordenen*, skønt den kun fik oprettet to klostre i landet, blive en af de betydeligste. Ordenen er den eneste klosterorden, der er opstået i Norden, og den er yderligere bemærkelsesværdig ved sin absolutte kvindedominans, skønt den omfatter såvel munke som nonner.

Per Sloth Carlsen, der i en årrække har været tilknyttet Mariager Museum, har på forlaget for Randers Amts Historiske Samfund udsendt en meget velkommen bog om Mariager Kloster og Birgittinerordenen.

I de første afsnit af bogen fortælles veloplagt om fund af kilder til Ma-

riager Klosters historie og videre om ordenens stifter, den højættede, svenske fru Birgitta. Birgitta levede gennem 28 år i et øjensynligt lykkeligt ægteskab med adelsmanden Ulf Gudmundson, et ægteskab, som blev frugtbargjort med otte børn. Først efter ægtemandens død i 1344 fik Birgitta sine berømte, religiøse visioner. Ud fra en række åbenbaringer udformede hun, vistnok stærkt ledet af cistercienseren magister Petrus fra Alvastra Kloster, en detaljeret regel for en ny klosterorden, som hun kaldte Den Hellige Frelserens Orden, senere kendt som Birgittinerordenen. Magister Petrus formenes at have besørget den mere konkrete og jordnære udmøntning af den meget sværmeriske Birgittas ideer.

Da Birgitta af det svenske kongepar fik stillet kongsgården Vadstena til rådighed for en klosterstiftelse, og da hun i løbet af sit senere fireogtyveårige ophold i Rom fik pavelig anerkendelse af sin ordensregel, var den nye orden en realitet. Vadstenas første datterkloster oprettedes i Italien, men i øvrigt virkede birgittinerne hovedsagelig i Østersølandene, England, Nederlandene og Sydtyskland. Før år 1500 talte ordenen mere end 35 klostre.

Mariager Kloster oprettedes i løbet af 1440-erne på en økonomisk baggrund bestående af to nedlagte klostre, nemlig Glenstrup Kloster og Vor Frues Nonnekloster i Randers. Mariager stiftedes som datterkloster af Maribo, og en af dets vigtigste stiftere var rigshovmester Erik Ottesen Rosenkrantz.

Per Sloth Carlsen gør omhyggeligt rede for birgittinerens ejendommelige organisation, hvor hvert enkelt kloster er et dobbeltkloster bestående af et stort, dominerende nonnekloster og et gennem arkitekturen derfra skarpt adskilt, mindre munkekloster. Abbedissen er dobbeltklostrets egentlige overhoved. Han beretter om ordensmed-

lemmernes hverdag, riterne med den megen symbolik, og Mariager Klosters opblomstring i senmiddelalderen samt klostrets tilbagegang og dets bygnings dybe forfald efter reformationen. I dag står tilbage kun en torso af den oprindelige, mægtige klosterkirke samt nordfløjen af munkeklostret, der bl.a. synes at have rummet brødrenes refektorium (spisesal). I dag benyttes bygningen som dommerkontor.

På baggrund af et stort og vidtspredt materiale: litterære og arkæologiske kilder, de bevarede dele af litterære komplekset og ældre billedmateriale føres læseren i bogens sidste halvfjerds sider gennem klostret, bygning for bygning og, hvor det er muligt, rum efter rum. Samtidig fortælles om bygningernes anvendelse og det klosterliv, som levedes her i et af landets største og rigeste herreklostre.

Bag bogens skildringer ligger et stort og fortjenstfuldt arbejde med studier og iagttagelser, som læseren delagtiggøres i. Når beretningen om Mariager Kloster, som næsten al dansk klosterhistorie, består af en sammenstykning af hundreder af brudstykker, kan det næppe undgås, at der slipper et par »fregner« med ind i teksten. Således reduceres etsteds de danske Skånelande til »-- de danskdominerede områder i Sydsverige«. Her er dog tale om selve det danske ærkestift, keredansk land indtil 1658. Et våbenskjold på et træsnit af den Hellige Birgitta nævnes som tilhørende kongen af Neapel. De fire bogstaver S P Q R, der som en skræbjælke ligger over våbnet, må dog vistnok stå for Senatus Populusque Romanus. Et lille sagn om nogle usædelige klosterjomfruer, angiveligt fra Mariager Kloster, har nu nok snarere sit udspring hos Boccaccio.

Dette er dog mindre væsentlige småting. Og *Mariager Kloster* er et arbejde, der gør et spændende, men hidtil

ret uoverskueligt emne tilgængeligt for enhver. Bogen giver oplevelser og god indsigt. Man lærer ikke så lidt om den svenskfødte birgittinerorden i almindelighed og Mariager Kloster i særdeleshed. Udrustet med denne bog får man det fulde udbytte af et besøg ved de trods alt prægtige monumenter, der er tilbage af Mariager Kloster. Glemmes skal det heller ikke, at det indsamlede stof tillige er anvendt højst seværdigt i en permanent udstilling på Mariager Museum.

Per Sloth Carlsens bog anbefales varmt til alle med interesse for middelalder- og klosterhistorie, så meget mere som bogladeprisen på kr. 89,-, det smukke udstyr og tryk taget i betragtning, er særdeles rimelig.

H. Garner Nielsen

Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600. Udgivet ved Ingrid Nielsen. Under tilsyn af Thelma Jexlev. (Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 1979). 111 s.

Ribe bys jordebog, udgivet af Ingrid Nielsen, er ikke en farvestrålende publikation. Men udgaven giver med sin tekst og nøglen til denne i Ingrid Niensens kyndige indledning et spændende kig ind i den topografiske struktur i en by så langt tilbage, som det for de færreste danske byer kan gøres. Man har her et omfattende og solidt materiale til forståelse også af byens senere struktur, så meget mere som hovedtrækkene af den middelalderlige byplan stadig er bevaret i den eksisterende gamle bydel.

I indledningen skildrer Ingrid Nielsen først jordebogens historie og ydre, dens skrivere og dateringen af de forskellige hænder; dernæst ordningen af stoffet, med indførslernes topografi-

ske placering ved byens gader og jorder; og endelig indholdet af en række dokumenter (trykt som bilag II) vedrørende erhvervelse, afståelse og udlejning af byens jorder, til supplering af jordebogen. I et afsluttende afsnit belyses jordebogens oprindelsessituation og funktion. I yderligere et par bilag gives der i skematisk form en redegørelse for de forskellige skrivers indførsler i jordebogen og for de forskellige møntsorters optræden i afgiftsangivelserne under de forskellige grundstykker. Det sker ud fra en fin forståelse af, at man på så mange felter som muligt må have afdækket jordebogens struktur for at kunne bruge den, herunder så godt som muligt få tidsfæstet de forskellige indførsler i et kompliceret håndskrift, der er blevet til over et langt tidsrum og indeholder meget få dateringer.

Som en hjælp til arbejdet med den gamle jordebog har Ingrid Nielsen udarbejdet et minutøst sted- og sageregister og et tilsvarende personregister. Bagest i bogen finder man et kort med middelalderlige og nutidige gadenavne og placering af en betydelig del af jordebogens grundstykker.

I det førnævnte afsnit om en række dokumenter vedrørende byens jorder kommer Ingrid Nielsen ind på flere vigtige problemer i byens middelalderlige topografi, således omkring tingsteder, havnen og torvene; vedrørende de sidste slutter hun indirekte ud fra afgiftsbeløb i jordebogen – som det synes med rette – at der engang var torve langs Overgades sydside og ved Sønderportsgades sydende. Afsnittet demonstrerer, hvilke spændende indblik denne jordebog giver i en betydningsfuld bys middelalderlige topografi.

Ole Degn

Bue Kaae: *Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet belyst ved eksempler fra Ribe*. (Historisk Samfund for Ribe Amt, 1981). 207 s.

Med sin mangeårige interesse for kvindernes forhold og med sin dybe fortrolighed med kildematerialet fra reformationstiden kan Bue Kaae i sin bog om kvinderne i Ribe komme tæt ind på kvinderne og deres vilkår i en tid, hvor der skete meget på mange af samfundslivets områder. Med åbent blik for detaljer og træk, der afslører kvindernes placering og muligheder i samfundet, har han gennemgået et omfattende kildemateriale, ikke blot fra Danmark og især Ribe, men også reformatoriske skrifter fra Tyskland, og engageret lægger han sine iagttagelser og konklusioner frem.

Bue Kaae tager sit udgangspunkt i den tyske reformation og dens menneske- og kvindesyn. Derefter skildres forholdene i Ribe i senmiddelalderen og i reformationstiden, borgerne, gejstligheden, kirken, kvinderne, enker, præstedøtre, forholdene i enkestand, som enlig kvinde og som ægtekvinde, med synet på kvinder og ægteskab og ægteskabets former. I et længere afsnit om »Ægteskabsdjevlen med de sure og grumme øjne« og i afsnittet om »Mandfolkesnak om kvinder i Ribe« kommer Bue Kaae meget nær ind på livet af den tids mennesker, idet han bl.a. udnytter tidens teologiske litteratur og Ribes tingbøger. Endelig placeres kvinderne i et afsluttende, ganske spændende afsnit i det sociale hierarki i Ribe. Her, som i bogen som helhed, må man dog bemærke, at det væsentligst er de bedrestillede befolkningsslag, der behandles, hvilket forfatteren selv flere steder gør opmærksom på med henvisning til kildematerialets mangler.

Et vigtigt træk i Bue Kaaes bog er hans fremhævelse af den forringelse, som reformationen betød for kvinderne. De blev ofre for snæversyn og uforstand, og deres stilling økonomisk og i erhvervslivet forringedes.

Bogen rummer en rigdom af detaljer, og der optræder et meget stort antal personer, således som det også fremgår af personregisteret. Detaljerne følger af den meget konkrete fremstilling med eksempler og episoder, der ofte virker levende; men det kan også blive tyngende med de mange detaljer og eksempler, der kan følge i lange rækker.

Det er Bue Kaaes opfattelse, at reformationsårhundredets problemstillinger også, når det gælder kvindernes forhold, på flere måder er et væsentligt grundlag for nutidens, og at hans bog må danne grundlag for den tanke, at problemer ikke løses, men afløses. Mange træk i den fjerne fortid, han beskæftiger sig med, må man da også nikke genkendende til.

Ole Degn

Svend C. Dahl: *Næstved. En beskrivelse af købstaden Næstveds udseende og indbyggernes livsvilkår og dagligdag i 1500-tallet*. (Forlaget Basis, Næstved, 1981). 159 s.

I de senere år har lokalhistorien vundet stadig større udbredelse i skolernes historieundervisning. Lokalhistorien og de fysiske træk, man ser i en by eller et sogn, er da også et fortrinligt udgangspunkt for elevernes arbejde med historien. Med Svend C. Dahls bog om Næstved har man i denne by fået et godt materiale til brug i undervisningen. Bogen er præget af en række nyere synspunkter og tager også hensyn til socialhistorien.

I en række afsnit skildres først de fysiske forhold, porte, møller, gader, huse, kirker osv. Dernæst behandles byens styre, erhvervene og de indbyggere, der stod uden for disse, fattige, syge og tiggere. Derefter følger afsnit om skolen, dagligliv og levevilkår, sygdomsbekæmpelse, tro og overtro og samfundstilstandene. Der lægges stor vægt på henvisninger til de konkrete fysiske træk, som endnu ses i byen fra denne tid; en by som Næstved har netop forholdsvis mange bevarede bygninger fra 1500årene. Tilegnelsen af fremstillingen vanskeliggøres dog i en række tilfælde af, at kort- og billedmaterialet med den anvendte trykteknik ikke altid er let læseligt.

Trods de nye synsvinkler rummer bogen dog en række af de gamle myter; således, at der ikke skulle have været nogen arbejdsløshed af betydning for håndværkere, der havde fået en uddannelse (s. 80); at borgmestre og rådmænd var skattefri (s. 62); at krydderier var meget brugt og til at betale (s. 112). At kød- og fiskepiser skulle have været dominerende, ikke grødpiser som i 1700-1800-tallet, undrer man sig over; også i 1500årene var forholdet dog det, at kornpiser nok var dyre, men i forhold til kalorieindholdet alligevel billigst. Og når håndværkerne med deres familier sættes til 60% af byens befolkning, må man bemærke, at dette tal er alt for højt sat; de kan næppe have udgjort mere end 30-40%, idet grupper som enlige kvinder/enker og enlige kvinder/enker med børn er glemt.

Et værdifuldt træk ved bogen er dens interesse for ældre tiders bygningskultur, således som denne endnu ses i de bevarede bygninger i byen. Med understregningen af de tab, bymiljøet i de sidste århundreder har oplevet ved uheldige og meningsløse nedrivninger, er bogen med til at gøre læ-

serne bevidste over for de kulturværdier, der ligger i de gamle bygninger.

Ole Degn

Hans Chr. Wolther: *Adel og Embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel 1588-1660*. (Den danske historiske forening, 1982) 128 s., ill. 65,- kr.

Målet for dette arbejde har været at undersøge fordelingen af de embeder, den dansk-norske adel *de jure* eller *de facto* havde eneret til i perioden 1588-1660, hvor kildematerialet bliver anset for tilstrækkeligt dækkende. Afgrænsningen af disse embeder – ca. 100 fordelt på ca. 25 embedstyper – er ikke helt entydig. Skibschefer var en socialt blandet gruppe og er udeladt, men det var eller blev de landmilitære officersposter også, og de er medtaget. Og de gejstlige forleninger, der er medtaget, var langt fra reserveret adelen.

Embedsfordelingen er udgangspunktet for undersøgelser af sammenhængen mellem uddannelse og karriereforløb, mellem faderens embedsbesiddelse sammenlignet med sønnens og sammenhængen mellem enkelte elementer i karrieren. Derimod har forfatteren undladt at undersøge sammenhængen mellem hartkornsbesiddelse – han anser rostjenestetaksationer, der i sig selv intet siger om gældsforpligtelser, for for usikre.

Den hovedteori, der bærer værket, er, at der eksisterede to karriereveje med klare forskelle i uddannelsesmæssig og social baggrund.

Hvor Svend Aage Hansen i *Adelsvældens Grundlag* så på enten udlandsrejser og universitetsstudier eller militærtjeneste i udlandet og der fandt et tydeligt socialt skel, da den sidste mulighed var den eneste reelle for den fattigere adel, har forfatteren her søgt at

inddrage også den tidligere uddannelse, men finder et andet skel mellem uddannelserne: en traditionel, man kunne kalde den »høvisk« uddannelse, der kombinerede ophold i huset med en bredt orienteret udlandsrejse og militærtjeneste, og en »boglig«, hvor vægten lå på latinskolen og universitetsstudier. Konklusionen hviler nok på en lidt stor tillid til materialets fuldstændighed: næppe alle ville som forfatteren slutte fra, at der ingen oplysninger er om en persons uddannelse til, at denne ingen uddannelse har fået, og om f.eks. danske adeliges militærtjeneste i udlandet har man næppe fuldstændige oplysninger.

Opdelingen i to grupper finder forfatteren gennem hele karrieren. Han konstaterer en klar sammenhæng mellem den traditionelle uddannelse, en god familiebaggrund, og en karriere, der gennem høftjeneste førte til hovedlensmandsstillingerne. Den boglige uddannelse førte derimod til sekretærstillinger i Danske Kancelli og derefter til poster, der gennemgående var ringere, end dem hofsinderne fik. Der er altså ikke på nogen måde tale om, at Danske Kancelli var et nødvendigt gennemgangsled for at nå til senere hovedlensmandsstillinger, som det ofte – vel ved en tilbageprojicering af amtmændenes karriereforløb – er antaget. Snarere må man nu betragte Danske Kancelli som en advancementsmulighed for adelens mellemlag. De eneste embeder, sekretærerne havde en fortrinstillig til var landsdommerembeder og kirkelige forleninger, hvor de sidste reelt fungerede mere som sine curer for tro tjeneste i Kancelliet. Sekretærerne havde da også en klar overvægt blandt de adelige modtagere af kirkelige beneficer, som forfatteren også konstaterer. Det er endda ind tryk, at andelen af tidligere hofsinder blandt de gejstlige beneficiarer er endda ringere,

end forfatteren viser: med karakteristisk konservatisme var det netop de embeder, der før reformationen overvejende havde været besat med gejstlige, der under hele adelsvælden nød godt af de gejstlige beneficiarier. Og sammenholder man sekretærerens sociale status før reformationen med forholdene under adelsvælden, bliver deres lave status der lettere at begribe.

Forfatteren fremlægger måske sin hovedtese lovlig bastant – snarere end at tale om et tvedelt *cursum honores* bør man vel tale om tendenser, når f.eks. 25% af de rigsrådssønner, der senere fik embeder, gik gennem Kancelliet, og værket bærer stedvis f.eks. i den omstændelige kildevurdering stadig præg af at være et omarbejdet speciale, men med små forbehold er det et solidt resultat, der fremlægges i bogen.

Det er derfor glædeligt, at man har afsat ressourcer til et engelsk resumé; mindre glædeligt, at man har oversat centrale begreber på en forvirrende og upræcis måde: Hovedlensmændene, der svarede til de samtidige engelske lord-liutenants, oversættes med feudal overlords, altså lensherrer, og skønt den danske adel netop ikke var feudal i oprindelse og derfor ubetitlet, anvendes titted som synonymt med adelige.

Ole Bay

Dansk kolonihistorie. Indføring og studier. Red. af Peter Hoxcer Jensen m.fl. (Historia, 1983). 222 s.

Alt for ofte bliver selv værdifulde studentspecialers resultater aldrig publiceret. Enkelte offentliggøres dog i uændret skikkelse, selv om forfatter og publikum som regel kun er dårligt tjent hermed; enkelte andre strammes og omarbejdes til tidsskriftartikler, hvil-

ket er en arbejdskrævende, men oftest også en meget bedre løsning på publiceringsproblemet.

Det er den sidstnævnte udvej, den århusianske kolonihistoriske kreds omkring Svend Erik Green-Pedersen og P.C. Willemoes Jørgensen har valgt. Men foruden at bringe sammen drag af seks kolonihistoriske specialer indrammer bogen disse studier med et essay om udforskningen af dansk kolonihistorie i globalt perspektiv samt med grundige indføringer i litteraturen. Indføringer og studier fylder hver sin halvdel af værket. Dettes undertitel er således god nok; hvorimod hovedtitlen burde have præciseret, at man kun beskæftiger sig med tropekolonierne.

Første halvdel af bogen optages næsten helt af tre *indføringer* i litteraturen angående Dansk Vestindiens, Dansk Ostindiens og Dansk Guineas historie. Hver indledes med en ultrakort oversigt over pågældende kolonis historie og gennemgår og kommenterer derefter et bredt udvalg af den foreliggende forskning efter en delvis kronologisk delvis tematisk disposition. Selektionskriterierne virker rimelige og litteraturkarakteristikkerne velvalgte; ofte er kommentarerne dog for knappe til at være informative. For eksempel lades den sagesløse læser ganske i stikken ved ukommenteret nævnelse af Julius Schovelvins bøger som brede baggrundsværker (side 37 og 75), dertil er de alt for særprægede og bizarre. De bibliografiske data er ikke altid à jour: eksempelvis mangler oplysninger om genoptryk (for eksempel side 34); og i forbindelse med omtalen af Nationalmuseets enestående samling af historiske etnografika nævnes kun et ret populært udstillingskatalog (side 78), men ikke den centrale videnskabelige publikation (»Etnografiske genstande i Det kongelige danske Kunstkammer 1650-1800«, redigeret af Bente Dam-

Mikkelsen & Torben Lundbæk (Nationalmuseet, 1980)).

Foruden litteratur og kildeudgaver omtales også det arkivalske materiale. Præsentationen heraf og af søgemidlerne hertil er imidlertid så summarisk, at udbyttet for de fleste læsere må blive meget begrænset. Det skal medgives, at bestanden af arkivernes heuristiske hjælpemidler er uoverskuelig. Men det er en alvorlig lapsus, at man helt har overset den uhyre omfattende og detaljerede oversigt publiceret af C. Rise Hansen: »Sources of the History of North Africa, Asia and Oceania in Denmark« (München, 1980).

Indførigsdelen afsluttes med en liste over arkiver, biblioteker og museer, der opbevarer kildemateriale til dansk kolonihistorie. Oversigten er naturligvis stærkt selektiv, især over for samlinger i Norge og på Jomfruøerne. Men for de udvalgte institutioner oplyses adresse plus en kort karakteristik af det relevante materiale.

Første halvdel af bogen indledes af det nævnte korte *essay* af Green-Pedersen & Willemoes Jørgensen. Dansk kolonihistorisk forskning karakteriseres her med rette som diminutiv, men på mange måder typisk for europæiske bidrag, for eksempel i sin hovedsagelige interesse for handel og økonomi. Derimod forekommer forfatterparrets tredeling i »gammel«, »ny« og »marxistisk økonomisk historie« ikke særlig frugtbar. Dels falder praktisk talt alle danske kolonihistorikere i kategorien af såkaldt »gammel« økonomisk historie, dels behøver denne ingenlunde være gammeldags i sine metoder eller teorier.

De seks komprimerede specialeafhandlinger eller dele af specialer, som udgør bindets anden halvdel, må alle siges at repræsentere den »gamle« økonomiske historieforskning med dennes induktive og kildenære arbejdsform.

Studierne behandler den danske krig mod bengalerne 1644-1674, Vestindisk-guineisk Kompagnis aktiviteter på Guldkysten 1733-1754, kolonisamfundet på St. Croix 1742-1804, den danske negerslavedebat 1778-1792, Peder Hansens virke som embedsmand i Ost- og Vestindien 1826-1851 samt endelig Dansk Vestindiens økonomiske historie 1875-1917.

Alle bidrag er klart disponerede og velskrevne. Men den knapt tilmålte plads efterlader uundgåeligt den kritiske læser med en række ubesvarede spørgsmål om forfatternes metodiske overvejelser, stikprøveudvælgelser, tilgrundsiggende kildemateriale og så videre (for eksempel side 138 og 147). Disse oplysninger savnes, så meget mere som argumentationen for en del af teserne og konklusionerne er temmelig lapidarisk (for eksempel side 106 og 115).

Karakteristisk for de seks studier er, at de hviler på et smalt kildegrundlag og er ret snævre såvel tematisk som kronologisk. Dette er fuldt forståeligt og forsvarligt i betragtning af deres tilkomstsituation. Men flere forfattere har formået at give deres undersøgelser ekstra dimension ved at afprøve andre historikerses teser eller foretage danske parallelundersøgelser til udenlandske arbejder.

I den foreliggende bog savnes en argumentation for at beskæftige sig med traditionel kolonihistorie af den art, de seks specialer repræsenterer. Tværtimod argumenterer det indledende essay for, at historikere i dag i højere grad bør anskue kolonihistorien ud fra de koloniserede områders og befolkningers synsvinkel. Heroverfor kan man endda stille forslag om endnu en interessant synsvinkel på kolonihistorien, nemlig undersøgelse af kolonihandelens betydning for moderlandet (handelsoverskud, beskæftigelse, skibs-

bygning, eksportvareproduktion, professionalisering, forædling af kolonialprodukter, reeksport og så videre).

Alt i alt må man dog sige, at den foreliggende bog udgør en fortjenstfuld nyskabelse. På udmærket vis opfylder den sine udgiveres erklærede dobbelte formål: dels at formidle resultaterne fra et forskningsområde ved Aarhus Universitet, hvor mange studerende har skrevet specialeafhandlinger, og dels at udgive en håndbog i studiet af dansk tropekolonihistorie. Ikke mindst værkets appetitvækkende illustrationer og nyttige register bidrager til, at målet er nået.

Erik Gøbel

Leonora Christina. Historien om en heltinde. (Acta Jutlandica LVIII, Humanistisk serie 57; Forlaget Arkona, Århus 1983). 164 s.

Et nyt skrift om Leonora Christina vil på grund af sit emne kunne påregne en mere end almindelig interesse; men det må siges straks: en objektiv vurdering af den omstridte kongedatter giver hverken denne eller nogen anden bog. Heltinden fascinerer forskere, digtere og kunstnere, som hver danner sig et subjektivt billede, som – indtil videre – næppe nogen har formået at hæve sig op over. Man spørger da, hvad giver bogen af nyt, og hvordan forholder den sig til det evigt uløste problem om skyld eller ikke. Adjunkt Hans Bjørn har disponeret 50 sider til at skildre de historiske forhold omkring Christian IV's datter. Han har set det som sin opgave at skille den litterære figur, »Kristi Korsdragerske«, som hun selv har skabt, fra den historiske Leonora Christina. Hendes liv, hævder Bjørn, faldt i to skarpt adskilte dele, de første 30 år i lykkeligt overmod og derefter

trængsels- og fængselsårene, der totalt ændrede hende som menneske. Synspunktet er rimeligt, og det vides, at kyndige forskere deler Bjørns opfattelse; mens andre mener, at en helhedsopfattelse er mulig. Det virker påfaldende, at den sobert argumenterende Bjørn gør et stort nummer ud af Ulfeldts meget kostbare ambasaderejse til Holland i 1646-47, hvis resultater var beskedne, men helt undgår at omtale den følgende rejse i 1649, som dog sikrede den traktat, der med Finn Asks gaards ord karakteriseres som »Ulfeldts uvisnelige fortjeneste«, den traktat der med den hollandske hjælpeflåde i 1658 formentlig reddede rigets eksistens. Med dette kildevalg er tendensen givet. Bjørn forkaster Birket-Smiths og Bøggild-Andersens synspunkter og slutter sig til Svend Aakjær, for hvem det var umuligt at tro, at Leonora sad uretfærdigt i fængsel. Lykkeligtvis bliver Bjørn ikke stående her. Han inddrager et videre perspektiv og anskuer Ulfeldt-parret som børn af den europæiske renaissance. De var blevet for europæiske og dermed for udanske i deres levemåde og personlighedsudfoldelse. »Derfor var det, at deres liv endte i tragedie!« Synspunktet har meget for sig, og når man fremtidig beskæftiger sig med Ulfeldt-parret, må man tage de europæiske forhold med i betragtning.

Anne-Marie Mai og Stig Dalager har i fællesskab taget sig på at skildre Leonora som forfatterpersonlighed med det udgangspunkt, at hun sprogligt og stilistisk er en moderne skribent, og at hun endvidere er moderne i sine synspunkter som kvindeforsvarer og bekendelsesforfatter, akkurat som Suzanne Brøgger. Finder man her, at de to forfattere rigeligt spejler egen tid og egne interesser, så forsvarer de sig med, at det er der god tradition for at gøre. Trods dette vil det nok være

svært at finde nogen linie af betydning fra Suzanne Brøgger til Leonora. For analysen af »Jammersmindet« kan forfatterne støtte sig til tidligere forskning; men de føjer dertil den vigtige dimension i Leonoras tilværelsesfortolkning, at enevælden gøres identisk med det ondes princip. I denne ellers så citatrige artikel kunne man ønske nævnt det af Leonora selv proklamerede ideal for kvindelig oplæring »til handling og selvstændighed«. Hun havde selv haft brug for begge egenskaber. Så kunne man til gengæld nok undvære en gennemgang af 300 års kvindeapologier.

På baggrund af et rids af 1600-årenes europæiske litteratur konkluderer Claus Pico Stæhr kort og godt, at her passer Leonora slet ikke. Dertil var hendes vilkår og skæbne alt for specielle.

Maleren som øjenvidne og digter er titlen på Lise Gotfredsens afsluttende kunsthistoriske afsnit. Hun dvæler ved Karel van Manders og Honthorst's Leonora-portrætter, der tolkes som udtryk for en kvindefrigørelse, som udtryk for et nyt selvbevidst og djært kvindeideal. Passer det anonyme Frederiksborg-billede (A 2618) ikke ind her? Udeladelsen virker påfaldende. Også dramaets øvrige aktører omtales. Om dronning Sophie Amalie hedder det noget overraskende, at »hun forstod at forene feminin elegance med vitalitet og selvsikker handlekraft«. Ja, hvis man derved forstår et liv med skiftende elskere og med viljen til at bøje retten.

De samtidige billeder af Leonora er alle fra hendes lykkelige dage. Hvordan hun så ud i Blåtårn og på Maribo kloster ved vi faktisk ikke. Det vidste til gengæld maleren Kr. Zahrtmann, og han formåede at få os andre til at tro, at sådan så hun ud. I 1870 lød årets prisopgave »Et billede fra Leonora

Christinas fængselsliv«. Det blev for Zahrtmann indledningen til en livslang beskæftigelse med Leonora. Lise Gotfredsen konkluderer, at hans engagerede Leonorabilleder, hvor hans fremragende iagttagelsesevne smelter sammen med en indre vision, får os til at tro, at sådan var det. Vi bevæges og lever med hende og kommer til at forstå hende bedre gennem kunstnerens medfølelse. Og der har Lise Gotfredsen nok ramt noget væsentligt.

Udgangspunktet for den foreliggende bog er en række universitetsforelæsningsnoter i Århus i 1982, og den mundtlige form mærkes stadig i en levende fremstilling, men også i en løshed i dokumentationen og digressioner i teksten. Der er overspringelser og udeladelser, som man ikke gerne tolererer på tryk. Det gælder de czekiske billeder på Frederiksborg, Jørgen Paulsens redegørelse for ikonografien, Otto Andrups tolkning af Corneillecitater, Galsters belysning af Sophie Amalies livsform, og når der flere gange nævnes »danske digtere fra H.C. Andersen til Johs. V. Jensen« burde vel også blot en enkelt gang nævnes Wilsters digt, som nok har sin store andel i den folkelige opfattelse af den ulykkelige kongedatter. Det virker også overraskende at se Zahrtmann omtalt som »halvt forglemt«. Ud fra bogen her konstateres, at der er stor afstand fra Århus til Frederiksborg. Med de nævnte forbehold kan der slutes af med, at bogen er velskrevet, og at den giver en mere alsidig belysning, historisk, litterært og kunsthistorisk af heltinden end længe er set, og i alle de tre nævnte sammenhænge ses Ulfeldt-parret i europæisk belysning.

Var Leonora Christina skyldig? Bjørn svarer uden tøven: Ja. Det gør anmelderen ikke.

Sigvard Skov

Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868.* (Rigsarkivet, 1982). 269 s.

Herredsfogeden var en nøglefigur i det ældre lokalsamfund. Han havde oprindeligt blot varetaget kongens interesser på de folkelige herredsting, men siden blev han både dommer på tinget og fik politimyndighed under amtmandens tilsyn. Langsomt blev kompetencen fastlagt mellem amtmand og herredsfoged og siden mellem denne og sognefogeden.

Efter indførelsen af den juridiske eksamen i 1736 og sammenlægningen af mindre retsbetjentembeder blev det muligt at stille stadig større krav til herredsfogedens kvalifikationer, og han blev kgl. udnævnt embedsmand, siden med pension og statelig uniform som på bogens omslagsbillede.

I nærværende fremstilling undersøges og fremlægges herredsfogedens funktion fra 1790-1868, og dermed gives for første gang en samlet oversigt og beskrivelse af denne centrale embedsmands funktioner.

Netop i den valgte periode overtog herredsfogeden en strøm af nye opgaver, dels fra det private godsejerstyre, dels fra det hensygnende landsbyfællesskab. Han fik ved siden af sine traditionelle funktioner som dommer, foged, auktionsforvalter, notarius publicus og politimester pålagt hvervne som skifteforvalter, overformyndet, lægdsforstander og blev desuden tilsynsførende med brandvæsen og vejvæsen. Med så mange opgaver er det da også hævdet, at herredsfogeden ved siden af sognepræsten blev den embedsmand, den almindelige borger havde den største berøring med.

Slutningen af den undersøgte periode er præget af et voksende krav om demokratisering og folkelig deltagelse i lokaladministrationen. Herredsfogede-

den kom herved i klemme, og hans stilling og funktioner måtte tilpasses tidens krav. Herredsfogeden blev et led i det bureaukratiske samfund, og en del af et stadig større embedshierarki, nu med mere faste regler for ansættelse og pension – og med offentlig aflønning af hans kontorpersonale.

Fremstillingen er særdeles instruktiv, og en lang række diagrammer viser læseren vej til en hurtig forståelse af administrations- og kompetencegange. Bogen bliver derfor ud over at være et nyttigt opslagsværk også en værdifuld nøgle for den lokalhistoriske forsker, der her kan høste præcis viden om det generelle indhold i de mange herredsfogedarkiver i landsarkiverne. Bogen er derfor et værdifuldt bidrag i den efterhånden længere serie af administrationshistoriske publikationer, der er udsendt af Rigsarkivet.

En ting skal der dog ankes over. Der burde naturligvis have været bragt kort over herredsgrensene i Danmark, passende med bogens afgrænsning. Bogen kunne nok også på enkelte punkter have været gjort mere overskuelig, og når den nu skal/kan bruges som et arkivhjælpemiddel, så kunne forfatteren måske også have beskrevet et typisk herredsfogedarkiv.

På trods af disse mindre indvendinger, så står det tilbage at sige, at det er en væsentlig bog om en væsentlig figur i den danske forvaltning.

Henrik Fode

Frank Jørgensen og Morten Westrup:
Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. (Dansk historisk Fællesforening, 1982). 197 s.

Kendskab til fortidens forvaltning er ofte af afgørende betydning for at trænge frem til relevant kildemateria-

le. Det er derfor glædeligt, at Fællesforeningen har genoptaget sin udgivervirksomhed med et så væsentligt emne som dette. Tyngdepunktet i bogen er enevældens forvaltning, mens forholdene i middelalderen – da forvaltningen blev til – kun omtales ganske kort, hvorfor bogens centrale periode da også bliver årene 1660-1848.

Fremstillingen er stærkt kildeorienteret og hviler på det kildemateriale, centraladministrationen skabte om sig selv. Instrukser, forordninger og diverse korrespondance benyttes derfor af forfatterne til at beskrive og forklare om forretningsgange og omlægninger, nydannelser m.m. Det vises dog også, hvordan fortidens arkivarer har bragt forstyrrelser/orden i samlingerne på tværs heraf.

De to største og bærende afsnit har forfatterne delt mellem sig. Frank Jørgensen har således behandlet kancelliforvaltningen og udenrigsstyrelsen, mens Morten Westrup har skrevet om kammer- og finansforvaltningen, en deling mellem forfatterne, der nøje synes at svare til samtidens egen administrative hovedopdeling i en »materiel« og en »immateriel« linie. Sidstnævnte beskriver dog også den landmilitære og sømilitære administration.

Sidst i bogen søges de meget skiftende og komplicerede sammenhænge opstillet i et stort skema, og det skaber vel nok en vis overskuelighed, men kræver på den anden side også af læseren, at bogen forinden er indgående studeret. Det var nok at foretrække, at denne oversigt var skåret til i mindre stykker og bragt i selve teksten.

Bogen er desværre ikke opbygget med et henvisningsapparat, så læseren må nøjes med et kort afsnit med generelle henvisninger til forordninger, instrukser samt en oversigt over litteratur med henvisninger til trykte og ikke trykte arkivskabte hjælpemidler. Det

kan læseren vel nok leve med, mere ærgerligt er det til gengæld, at bogen mangler et stikordsregister, så man direkte kan trænge frem til sit emne.

Nok er det et specielt emne, bogen beskæftiger sig med, og vel har forfatterne gjort en stor indsats for at fastholde læserne, bl.a. gennem gode og ofte nye illustrationer, men resultatet er trods alt næppe blevet det brede hjælpemiddel, som en sådan bog kunne have været.

Henrik Fode

Danske og Norske Lov i 300 år under redaktion af Ditlev Tamm. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983). 784 s., ill., 440,- kr.

Efter generationers lobhudning af Danske Lov som et for sin tid enestående mesterværk er i nyere tid en reaktion sat ind, specielt ved Stig Iuuls påvisning (1954) af, at der i nok så høj grad var tale om en kompilation af de eksisterende retsregler, og det tilmed ofte uden kendskab til, at retspraksis kunne være mere avanceret. Alligevel har man fundet det naturligt at fejre dette udgangspunkt for nyere dansk ret i anledning af 300 års dagen med dette fornemt udstyrede og særdeles indholdsrige festskrift, hvis indhold alt i alt må siges at give betydelig oprejsning for det gamle monument over den unge enevældes reformvilje.

Af det vidt spredte indhold begynder vi naturligvis med selve boghåndværket. Povl Eller behandler titelkopperne, mens Erik Dal kalder trykket for solidt kvalitetsarbejde, der omhyggeligt har undgået horeunger med flere typografiske skønhedsfejl (hvorfor de mange »franske« rundt om i jubilæumsværket bør ærgre ham). Derpå gennemgår Allan Karker sproget: det er tidens eget uden specielle »barok-

ke« overdrivelser; men adskillige inkonsekvenser kan skyldes brydning mellem gammelt og nyt, respektive at de forskellige afsnit har haft individuelle »redaktører« under den sluttelige tilrettelæggelse.

Naturligvis må et festskrift i vist omfang bygges op efter »de forhåndenværende søms« princip, og den ret beskedne norske deltagelse i arbejdet har formentlig sin enkle forklaring deri, at der ikke er længe til, at også Norske Lov (1687) skal fejre sit jubilæum.

Et hovedafsnit er ellers viet afhandlinger om lovens anvendelse *uden* for det egentlige Danmark, hvor Frants Thygesen selvfølgelig behandler Danske Lovs (alt i alt beskedne) anvendelse i Slesvig, medens Poul Erik Olsen tager sig af det vist for lidet kendte Vestindien, hvor en engelsk »oversættelse« (af relevante afsnit; 1756) var nødvendig, og det så meget mere, som Straffeloven af 1866 ikke fik gyldighed her, dvs. at meget store afsnit var i brug (i hvert fald teoretisk) helt frem til 1917!

Og mens Island (behandlet af Pall Sigurdsson) i højere grad beholdt sin gamle Jonsbok, idet Norske Lov kun stykkevis lod sig indføre, hører vi andetsteds i værket, at medens det moderne Norge (ganske som Danmark) i høj grad har skabt ny lovgivning til afløsning af den gamle lovbog, turde Norske Lov specielt på Færøerne endnu spille en ikke ubetydelig rolle.

De store internationale perspektiver oprulles i Wolfgang Wagners tankevækkende afsnit, der betragter højmiddelalderens store lovgivningsepoke (herunder Jyske Lov af 1241) som en følge af kejser/pave-striden, der kulminerer med Frederik II's konstitutioner af 1231 og Gregor IX's Liber Extra af 1234. Men medens Sydeuropa derefter i stigende grad reciperer romerret, står Norden fortsat over for problemer

med en kodifikation af igennem århundreder opsamlede retsregler. Og her hævdes det, at Danmark 1683 faktisk kom til at gå i spidsen for en ny tids reformbestræbelser, hvilket ikke mindst konstateres ved den opmærksomhed, som arbejdet vakte Europa over (talrige oversættelser m.v.); ja endnu reformatoren Jeremy Bentham anså omkring 1800 Danske Lov for det mest vellykkede af den foregående epokes talrige tilsvarende forsøg!

Derpå tager vore hjemlige jurister fat på udvalgte afsnit, Ole Fenger således om processen, mens Jens Ulf Jørgensen gennemgår den gerne noget oversete kirkeret (hvor 2-4-11 om kirkebønnen endnu 1979 dukkede op i en folketingsdebat).

Jørgen Nørgaard behandler 3-19-2 med den endnu aktuelle regel om *husbondansvar* og påviser, at de sidste 100 års samfundsudvikling med voksende »delegationer« (arbejdere/arbejdsgivere, de stedse talrigere offentlige ansatte osv.) har bevirket, at juristerne omkring århundredskiftet »genopdagede« DLs regel og gav den langt større anvendelse, hvilket vist i praksis ikke mindst lod sig gøre, fordi stedse flere – det være sig frivilligt eller lovpligtigt – lod sig ansvarsforsikre. Og herligt pragmatisk konkluderes, at man hermed har opnået et system, der faktisk fungerer.

Vel på baggrund af sin nylig udkomne disputats gennemgår Arne Næss de norske trolddomsprocesser, hvor pointen dog nærmest bliver, at tiden var løbet fra sligt, netop som Norske Lov udstedtes. Meget givende er E.C. Selvigs afsnit om søretten i fjerde bog (praktisk talt identisk i Danske og Norske Lov). Det påvises, at kilderne især var 1561-forordningen samt den splinterne svenske søret af 1667, der dog begge igen bygger på nordeuropæiske søfartstraditioner. Men nogen romerrets-

indflydelse optræder dog her, især med hensyn til nydannelser som den begyndende søforsikring. Helt ejendommeligt virker det at finde to fra Eriks sjællandske Lov hentede bestemmelser, hvilke dog atter viser sig at have nøje romerretlige paralleller!

Morsomt er Gomards afsnit om lovens berømte 5-1-1 og 2, at løfter uanset form principielt er bindende, idet denne enestående bestemmelse *ikke* ses at hvile på hverken hjemlig eller fremmed praksis, men antagelig repræsenterer en vis naturretlig indflydelse. Men hvor unik i europæisk retsliv denne kontraktsformløshed end kan virke, påvises med talrige eksempler, hvorledes man i udlandet uanset ofte meget strenge formkrav gang på gang i praksis må tillempe reglerne for at undgå rene urimeligheder, dvs. at selv to principielt vidt forskellige retssystemer i praksis kan ses at tilnærme sig hinanden i betydelig grad. Kort konkluderes, at »Reglen har stået sin prøve igennem 300 år«, eller sagt på en anden måde: hvor der er gensidig tillid, behøves ingen formalia; hvor denne mangler, vil selv de strengeste formkrav ikke altid kunne yde tilstrækkelig beskyttelse (men vel netop give anledning til spidsfindigheder m.v.).

Da det statelige festskrift formentlig også henvender sig til ikke-jurister, f.eks. til de mange historikere, der flakker om på retshistoriens vidtstrakte overdrev (jfr. således Jens Chr. V. Johansens og Henrik Stevnsborgs studie om selve den praktiske iværksættelse af anvendelsen af DL på tinge), havde en liste over de mange, for fagfolk sikkert helt elementære forkortelser været til nok så stor hjælp som den yderst kortfattede bibliografi i slutningen. UFR kan vel de fleste klare; men at OR er schweizisk Obligationsret (af 1911!), kræver stor opmærksomhed at blive klar på. Specielt von Eybens ci-

tatfulde afsnit burde nok have været gennemredigeret i »klart sprog« med hans talrige, ofte »halvprivate« forkortelser som Pdas; på den anden side er der i hvert fald tale om et groft stilbrud, da den i øvrigt interessante afhandling angår *desuetudo* og hermed er af central betydning for spørgsmålet, hvor meget af DL, der egentlig kan betragtes som værende i kraft den dag i dag.

Udgiveeren professor Tamm har reserveret sig selv majestætsforbrydelsen, der (bortset fra Struensee-affæren) vel næppe fik megen konkret betydning, og hvor snarest eksistensen af principperne havde vægt ved at sige noget om det samfundssystem, hvori DL skulle virke. Men underafsnit i sjette bog kunne dog såvel 1807 som endnu 1864 bringes i anvendelse i »landssvigergæder«.

Endelig slutter Winding Kruse med problemer vedrørende skader forvoldt af dyr, hvor han i og for sig finder, at princippet om det objektive ansvar alt i alt har fungeret formålstjenligt (måske dog ikke mindst takket være udbredt anvendelse af forsikring), men hvor han alligevel lidt sørgmodigt må anbefale, at netop disse bestemmelser – vel den mest livskraftige enkeltgruppe af DL-regler – reformeres af hensyn til skadelidtes erstatningsmuligheder.

Langt fra alt i det omfangsrige festskrift har her kunnet nævnes; anmelderen må således – ud over selv at frembringe sin hyldest til denne dansk rets *fons et origo* – især udtrykke sin glæde over, at retshistorien, der alt for længe i klassisk forstand antoges at ophøre med DL, gennem dette skrift viser sig at være en spillevende disciplin, der kan finde anvendelse selv på næsten aktuelle emner.

Troels Dahlerup

Carl-Johan Bryld og Harry Haue: *Det agrare Danmark 1680-1980'erne. Historiske kildehæfter*. (Forlaget Systime, 1982). 332 s., ill.

Denne store kildesamling er primært beregnet for gymnasieskolen, men den er i flere henseender af et format, som giver den interesse for en langt bredere kreds. Kildestoffet er hentet fra et meget vidtspændt felt rækkende fra videnskabelige værker over f.eks. amtshistoriske årbøger og til dagspressen. I denne store høst har jeg kun decideret savnet én vigtig kildegruppe, nemlig bonde dagbøgerne. Bogens første 70 sider indeholder en kort og klar oversigt over landbrugets historie, hvor resultaterne af den omfattende landbohistoriske aktivitet i den sidste menneskealder er indarbejdet, og yderligere findes der efter hovedafnittene nogle fortrinlige forskningsoversigter. Jeg har ikke mange indvendinger at gøre imod fremstillingen, mindst tilfredsstillende er afsnittet »Kirkens åndsmonopol brydes« (s. 35), som er alt for snævert skematisk, og som f.eks. postulerer, at landsbypræster skulle have en slags grønt bevis for at få embede. Man kan heller ikke omtale det faldende befolkningstal og de mange ødegårde omkring 1660 uden at nævne pesten. I det politiske afsnit s. 44-45 er det en uheldig formulering, at Venstre »især i 1885« nægtede at stemme for finansloven, ligesom det er lidt for summarisk udtrykt, at Venstre ønskede mindre militær. Men som helhed giver afsnittet en udmærket baggrundsorientering for beskæftigelsen med tekstafnittene og lægger også sine steder op til diskussion, f.eks. gælder det bemærkningen side 55 om, at der i mellemkrigstiden med den lave aflønning af landbrugets arbejdskraft i vid udstrækning var tale om skjult arbejdsløshed. Det er jo ikke noget ubekendt synspunkt, men sagen

er ikke så ligetil, for hvordan trække grænsen? Var en stor del af de ufaglærte da også skjult arbejdsløse?

Tekstafsnittene er inddelt i tre hovedafsnit: A. De store landboreformers tid ca. 1750-1800, B. Andelstiden ca. 1870-1900 og C. Det industrielle landbrug 1945-1982. Årstallene skal dog ikke tages for tungt, men man har helt renonceret på tekster vedrørende 1. verdenskrig og mellemkrigstiden. Det skal ikke bebrejdes udgiverne, bogen er stor nok, og det fremlagte materiale rigt og varieret, også med hensyn til billedstof, grafiske fremstillinger og tabeller. Der er yderligere indbygget arbejdsspørgsmål og forslag til tværgående temaer, desuden sagregister og litteraturfortegnelse.

Paul G. Ørberg

Walter Boss: *Danmarks udenrigspolitik 1720-1982*. (Forlaget System, 1982). 256 s.

»Danmark har hverken tradition for neutralitets- eller alliancepolitik, men for mellemstandpunkterne: Den neutrale alliance eller den allierede neutralitet.« Denne karakteristik, der er hentet fra bogens omslag, er ganske rammende for et lille lands forsøg på at hævde sin selvstændighed og værne om sin egenart.

Walter Boss' bog er en ualmindelig instruktiv og overskuelig behandling af dansk udenrigspolitik gennem den lange og begivenhedsrige periode fra Store nordiske Krigs afslutning til vore dage. De skiftende internationale systemer, der trækkes klart op i teksten og støttes af enkle og illustrerende modeller, danner rammen om den danske stats forhold til omverdenen. Forfatteren indleder med et begrebs- og definitionsafsnit, der trods sin ultrakorte form indeholder de oplysninger –

navnlig om hoved- og bisystemer i international politik – som læseren har brug for i sit arbejde med den efterfølgende redegørelse.

Det lange tidsrum er opdelt i 4 hovedafsnit, der hver især karakteriseres ved en systembetegnelse: »Det gamle System« frem til 1814, »Wienersystemet«, der præger udviklingen frem til »Versaillesystemet«, og endelig »Supermagtsystemet« siden 2. verdenskrig.

Forsøgene på at ridse hovedlinier i den internationale politik (hovedsystemet) op som indledning til den danske udenrigspolitik (bisystemerne) i de forskellige perioder medfører en del gentagelser, men de medvirker blot til at klargøre problemerne for læseren og sætte de danske bestræbelser for at bevare den størst mulige handlefrihed i relief.

Bogen, der i vidt omfang inddrager korte oplysninger om den sociale, økonomiske og indenrigspolitiske udvikling, tegner ikke alene et sammenhængende billede af Danmarks udenrigspolitiske historie, den rejser også – navnlig i sin afslutning – mange spørgsmål vedrørende alternative muligheder. I den forbindelse kan det undre, at et så væsentligt og omdiskuteret spørgsmål som dansk u-landspolitik bogstavelig talt ikke berøres.

Selve den udenrigspolitiske beslutningsproces indtager en central pladsering i Walter Boss' behandling. Der gives en række gode og velunderbyggede karakteristikker ikke blot af de officielle beslutningstagere som f.eks. Schulen, Frederik VI, Hall, Munch og Scavenius, men også af de uofficielle som f.eks. H.N. Andersen.

Ud over de mange tidligere nævnte modeller rummer bogen et stort billedmateriale, der søger at illustrere udviklingen gennem perioden på forskellige områder. Ideen er god, men resultatet

er ikke helt vellykket. I den udmærkede og ret fyldige litteraturliste, der giver læseren en god håndsrækning i det videre arbejde med emnet, savner man titler som Ole Frantzens »Truslen fra Øst« (1980), H. Becker-Christensens »Skandinaviske drømme og politiske realiteter« (1981) og Klaus Jørgensens »Hjælp fra Danmark« (1977); men endnu større er dog savnet af et register!

Walter Boss' bog fremtræder som en lærebog med korte, pædagogisk ordnede afsnit og mange spørgsmål og opgaveforslag; men denne form synes bestemt ikke at ødelægge den erklærede hensigt om, at bogen henvender sig til alle. Den, der ønsker den udenrigspolitiske debat sat ind i et lidt større historisk perspektiv, vil have stor fornøjelse af denne bog.

P.C. Willemoes Jørgensen

Martin Zerlang, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen: *En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark*. (Samlerens Forlag, 1982). 282 s.

Tre litteraturhistorikere har sat sig for at se nærmere på, hvordan »lægmænd« fra slutningen af 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet opfattede og skrev deres egen historie. Det handler altså om den store omvæltningsperiode i Danmarkshistorien fra opløsningen af landsbyfællesskabet og til industrialismens gennembrud, og det er et hovedanliggende at undersøge, hvorledes denne historiske forandringsproces satte sig spor i almindelige menneskers bevidsthed, samtidig med at de var bundet af en fortid, der langsomt forsvandt. Bogen handler, som det formuleres, »om fortidige personers forsøg

på at få hold på deres fortid, men den handler også om, hvordan fortiden holder dem for øjnene. De kommer ind i fremtiden, men baglæns, i krebsegang eller med usikre skridt, fordi de ikke fik hold på fortiden« (269).

Materialet til undersøgelsen er den brede strøm af erindringsbøger (og nogle få dagbøger) fra såkaldt almindelige mennesker fra sidste århundrede og begyndelsen af dette. »Hovedinteressen ... gælder de mere eller mindre besiddelsesløse, kropsarbejdende samfundsklassers sociale orientering«, men gårdmandserindringer er også inddraget, fordi denne classes fremmarch »satte rammerne for de ringere-stillede liv og dannede målestok for deres forestillinger om et bedre liv« (10 f).

Der er altså tale om et ambitiøst forsøg på ved hjælp af denne erindringslitteratur at lave et stykke bevidstheds- eller mentalitetshistorie, dvs. et forskningstema, som har nydt stor bevågenhed i den internationale – ikke mindst af *Annales*-skolen inspirerede – socialhistoriske forskning i de senere år, men som danske historikere hidtil kun meget tøvende har givet sig i kast med. Det er meget fortjenstfuldt, at disse litteraturhistorikere har vovet pelsen og givet et bud på, hvorledes sådan noget kan gøres på dansk materiale. Men Martin Zerlang, som er forfatter til størsteparten af bogen og utvivlsomt projektets hovedmand, har allerede ved tidligere lejligheder været inde på den slags undersøgelsesfelter.

Bogen er delt i to dele. Første del skal skaffe et historisk overblik og søger ved en systematisk typeinddeling af erindringerne at tegne et (logisk) udviklingsforløb, hvor der kan spores nogle »generelle historiske skift i samfundsklassernes oplevelsesmåde«. Anden del forsøger så gennem en næranalyse af 3 værker at tage fat på proble-

met om sammenhængen mellem dette generelle og det enkelte menneskes psykiske udvikling fra barn til voksen.

Det er bogens hovedtese, at der på vejen mod det 20. århundrede udvikler sig forskellige typiske erindringsmåder, der hænger nøje sammen med, at folks erfaringsverden forandres. Tidligst finder man »egnsbiografien«. Erindringen er præget af fællesskabet i livet i landsbyen: »Kollektiviteten i hverdagslivet, arbejdet, festtraditionerne og forestillingsverdenen har ikke skabt betingelser for, at individet kunne oprette faste grænser mellem sig selv og andre. Det kunne ikke opleve sig som en særskilt personlighed og omverdenen adskilt fra denne personlighed. Disse betingelser skaber først optegnelsesarbejdet« (31). Man viser derefter, hvorledes erindringer efterhånden ændrer sig og afspejler ændrede erfaringer, der har givet en anden omverdensforståelse og dermed et andet filter, som tilværelsen fortolkes igennem. Nye tankeformer udvikles, man begynder at kunne tænke abstrakt, overskue længere tidsforløb (tidsbegrebets forvandling er et mindre, men interessant aspekt i bogen), og se ud over sognegrænsen. Omvæltningerne i landbruget med overgangen til selvejendom fører til, at »erfaringerne i stigende grad samledes *centralt*, hos det enkelte individ, men ofte sådan at *perspektivet* blev stift bundet til dette individ, dets gæld, dets ulykke osv.« (13). En hel stribe »gældsbiografier« er udslag heraf. Vækkelserne kastede en anden type erindringer af sig, »sjælsbiografien«, der enten kunne være den indremissionske »vækkelseserindring« eller den »grundtvigsk-folkelige« bondeerindring. Endelig skabte industrialiseringen baggrunden for »arbejdererindringen«.

Denne typologisering må altså opfattes som udtryk for en fremadskri-

dende bevægelse op gennem 1800-tallet. Men det må dog indvendes, at denne systematisk-analytiske tilgangsvinkel til en vis grad spærrer for en erkendelse af, at de forskellige erindringsmåder jo eksisterer side om side. F.eks. er et af hovedeksemplerne på »egnsbiografien« Karoline Graves' erindringer, der er påbegyndt o. 1900. Den historiske »logik« er altså en abstraktion. Den fremadskridende bevægelse er i en vis forstand reel nok, men netop fordi der er tale om en langsom proces, lever »gamle« bevidsthedsformer videre, samtidig med at »nye« dukker op. I et samfund, hvor udviklingstakten varierer fra egn til egn (som der også i nogle sammenhænge gøres opmærksom på), er det heller ikke særlig mærkværdigt. Men forholdet burde nok være understreget stærkere end det sker, for det ville have givet en bedre, mere fuldstændig forståelse af en kompliceret og mangfoldig overgangsperiode.

Hovedpræmissen for undersøgelsen er, som man vil forstå, en materialistisk opfattelse. Bevidsthed og bevidsthedsdannelse er et resultat af økonomiske og sociale forhold. På et helt abstrakt plan viser det sig i en bemærkning som denne: »I modsætning til den *cykliske* feudale tid, skabte det markedsøkonomiske samfunds *lineære* tid grundlaget for udviklingen af en historisk bevidsthed« (151). Men i øvrigt er det ikke mindst den mere konkrete samfundsmæssige placering (klasse, materiel situation), der bestemmer centrum og fokus for bevidsthedsdannelsen. Det argumenteres der generelt sagt godt og overbevisende for, men det kan dog ind imellem blive vel håndfast og firkantet formuleret.

Det metodiske hovedproblem i undersøgelsen er naturligvis – som altid med erindringsmateriale – forholdet mellem erindret virkelighed/historisk

virkelighed, som forfatterne formulerer det. Eller beretning/levnings-problematikken, som historikeren ville formulere det. Man kan næppe sige, at problemet løses i bogen (er det fordi forfatterne som litteraturhistorikere ikke har et begrebsapparat at tackle det med?). Som hovedsag må man nok sige, at erindringerne primært udnyttes som levninger, og at det gøres godt. Det er erindringsforfatterens bevidsthed, der står i centrum for analysen, men man prøver samtidig at forklare dannelsen af denne bevidsthed med de erfaringer, forfatterne beretter om. Det er klart, at det kan rejse nogle kildekritiske problemer, som man godt kunne have ønsket nærmere diskuteret. I hvert fald gøres der ikke rigtigt overvejelser om, hvad disse erindringer er værd som kilder til den fortid, de beretter om, mens der på den anden side er mange gode indsigter i den mentalitet, de afspejler på nedskrivningstidspunktet.

Et eksempel på problemet er Martin Zerlangs analyse af Mikkel Christensens arbejdererindringer («Min lille verden. Fra Hedebyen til Hovedstaden», 1967). Han påpeger nogle stilistiske og sproglige brud i fremstillingen omkring forfatterens flytning fra land til by. Men er de udtryk for hans opfattelse/oplevelse af virkeligheden, da han flytter omkring århundredeskiftet, eller er de udtryk for hans bevidsthed på erindringstidspunktet, dvs. i 1960'erne, da han var højt oppe i 80'erne, eller er der en sammenhæng og i så fald hvilken – ingen af disse ting drøftes nærmere. Zerlang tager dem som afspejling af det oplevede brud ved miljøskiftet i forfatterens ungdom, men er det eller behøver det at være så enkelt og ligetil?

Som historiker kunne man således have ønsket sig en noget større bevidsthed(!) hos forfatterne om de kil-

dekritiske problemer ved udnyttelsen af disse erindringsbøger. Til gengæld får man nogle tekstanalyser, der fremdrager vigtige og interessante træk, der under alle omstændigheder er meget oplysende med hensyn til mentaliteten hos erindringsforfatterne, da de videregiver deres erfaringer. Som bare et enkelt eksempel kan nævnes påvisningen af, hvordan den indremissionske Anders Stubkjærs sprog er farvet af pengebegreber. (Analysen er gjort af Bjarne Thorup Thomsen og har i øvrigt størstedelen af bogens stærke og svage sider.) Den indremissionske retorik er præget heraf. Som det formuleres: »Djævelen bliver en bedragerisk ågerkarl, der ignorerer den betaling, som Jesu lidelse og død udgør. Og Frelseren selv bliver en filantropisk velhaver, der med sin blodkapital kommer de forgældede til undsætning og forærer dem nådens rigdom« (197). Pointen er vel så netop, at det sociale og gudelige hierarki peger i hver sin retning (som Thomsen er på nipet til at hævde). Retorikken appellerer først og fremmest til socialt dårligere stillede (hvor gæld er noget man har, mens rigdom og belønning er en fjern utopi, dvs. hører det hinsidige til). Dermed viser analysen, hvilke sociale lag Indre Mission appellerer til (og forklarer noget om retorikkens gennemslagskraft), samtidig med at en ledende indremissionærs forestillingsverden blotlægges.

Det er altså en meget interessant mentalitetshistorisk undersøgelse, der her foreligger, nok værd for historikere at gå ombord i og forholde sig (kritisk) til. Dens lyder og dens dyder peger på, at et frugtbart tværfagligt samarbejde bør kunne etableres mellem litteraturhistorikere og »almindelige« historikere.

Jens Chr. Manniche

Opbrud. Fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning. 266 s. *Drift og socialitet. Analyser af fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning samt kulturhistorisk bibliografi.* 165 s. (Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, red. af Jørgen Gleerup og Povl Schmidt, bd. 14 og 15, Odense Universitetsforlag, 1983).

Under serietitlen »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920« har Odense Universitetsforlag siden 1975 udgivet foreløbig 15 bind, der på forskellig vis og fra forskellige synsvinkler kaster lys over og nuancerer billedet af det folkeligt-kulturelle gennembrud i tiårene omkring århundredskiftet. Serien, der redigeres af Jørgen Gleerup og Povl Schmidt, omfatter antologier, forfattermonografier og litteratursociologiske fremstillinger – samt nogle bind, der rækker tilbage i tiden og etablerer en basis for forståelsen af bevidsthedsdannelsen i perioden. Det drejer sig om introduktionsbindet, der skildrer offentlighedsformernes udvikling fra enevældens indførelse i 1660 og frem til parlamentarismens indførelse i 1901. Endvidere om en kulturhistorisk billedbog, *Livsrum og oplevelsesformer*, der belyser »ændringerne i de psykosociale livsmønstre« 1700-1900. Og endelig om en afhandling af Jørgen Gleerup om dannelses- og forfaldsromanerne i det 19. århundrede. Hvad angår antologierne, så indgår der foreløbig tre i serien: *Vulgaritetens pole-ring*, hvis tekster kaster lys over folkeopdragelsen og folkelæsningen sidst i 1800-tallet; *Trælbunden frihed*, der omfatter tekster hentet fra periodens tidsskrifter om arbejdsvilkårene og bevidsthedsdannelsen; *Opbrud*, der lader den folkeligt-kulturelle bevægelse

spejle i tekster og billeder af kunstnere med rødder i landbefolkningen, som stillede sig til rådighed for opbruddet. Det drejer sig som bekendt bl.a. om forfattere som Marie Bregendahl, Johan Skjoldborg og Jeppe Aakjær – og disse tre er det, som i serien er blevet betænkt med monografiske fremstillinger. Inger-Lise Hjordt-Vetlesen har i *Forlokkelse og familie* beskæftiget sig med den kvindelige identitetskonflikt hos Marie Bregendahl; Jørgen Gleerup har i *Utopi og sanselighed* analyseret dannelsesstemmet i Johan Skjoldborgs forfatterskab; og Inger-Lise Hjordt-Vetlesen har i *Flugtens fængsel* studeret Jeppe Aakjærs romaner med henblik på længsler og bindinger. Hvad endelig angår de litteratursociologiske fremstillinger, så har Ulrik Lehrmann i *Avisen og agrarsmåborgerskabet* undersøgt venstrepressens, nøjere bestemt »Horsens Folkeblad«, formidling af økonomisk, socialt og kulturelt stof og i *Bevidsthedsdannelsens provins* suppleret med en redegørelse for bysmåborgerskabets litteraturlæsning 1870-1900, mens Povl Schmidt i *Litteratur for menigmand* har beskæftiget sig med århundredets såkaldte folkelitteratur.

Seriens bind 15, netop udkommet, har titlen *Drift og socialitet*. Det indeholder analyser – skrevet af en halv snes medarbejdere på projektet – af fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet ved århundredets slutning; og det knytter sig nært til antologien *Opbrud*, for så vidt som de analyserede tekster og billeder indgår i denne. Bindet afrundes med en af Troels Boeberg Jensen udarbejdet kulturhistorisk bibliografi over »bøger og artikler fra årene 1974-83 om landbosamfundets bevidsthedsdannelse og socialhistorie 1860-1920«.

Analyserne viser, at opbruddets forfattere og malere formmæssigt såvel

som holdningsmæssigt forholdt sig meget forskelligt til de omvæltninger, sociale og psykiske, som karakteriserede hverdagslivet på landet i overgangen fra det gamle, traditionsbundne samfund til de nye, moderne tider. Opbruddet rummede jo på én gang »åbnende« og »lukkende« livsmuligheder.

Blandt de forfattere, hvis tekster analyseres, er naturligvis de ovenfor nævnte jyske bondeforfattere; af Bregendahl behandles »Sommeraften«, af Skjoldborg »Slid« og af Aakjær »Sidsels Brudelys«. Desuden lægger Martin Andersen Nexø, Knud Hjortø og Jakob Knudsen tekster til, og endelig behandles tekster af et par tilnærmelsesvis glemte kvindelige forfattere, Nicoline Kirkegaard og Helene Strange. De blev for et par år siden kaldt ind fra kulisserne af Inger-Lise Hjortd-Vetlesen i en artikel om utopierne i den kvindelige hjemstavns litteratur, som fremkom i *Kvindestudier*, bd. 5. Her analyseres de af andre, mens Inger-Lise Hjortd-Vetlesen tager sig af Hjortø's »Rokballe-Maren«. Bregendahl-teksten er i gode hænder hos Povl Schmidt, selv om det også her var nærliggende, om Inger-Lise Hjortd-Vetlesen havde fået opgaven (ud over bogen om den kvindelige identitetskonflikt hos Bregendahl har hun i tidsskriftet *Kultur og Klasse* skrevet en analyse af »Hanne ved Højen« og i samleværket *Overgangskvinden* beskæftiget sig med »I den graa Dag«; dette i 1982 fremkomne værk drejer sig i øvrigt om kvindeligheden som historisk kategori i perioden 1880-1920, altså det samme tidsrum, som serien sætter i fokus).

To af de 11 bidrag – begge skrevet af Lis Barnkob – beskæftiger sig med billedkunstneriske skildringer af bøndernes hverdagsliv i overgangsperioden. Det første, »Brydningsbilleder«, analyserer Anna Anchers »Pigen i Køkkenet«, Fritz Sybergs »Aften og Erotik«

og Chr. Schobius' »Det tabte Paradis«, og det pointerer afslutningsvis, at de tre jo ingenlunde var vore første bondelivsmalere; traditionen har eksisteret siden 1840'erne. »Det er dog karakteristisk for dette såkaldte genremaleri, at det i sine idealiserende bestræbelser hovedsagelig gengav billeder af bønder og livet på landet, som kunne leve op til den borgerlige dannelseskulturs forventningshorisont. Genremalerens billeder af bønder er således langt hen den byborgerlige intimsfæres erfaringsverden omsat til mere eller mindre pittoreske landlige kulisser«. – Det andet, »Bøndernes billeder – billedernes bønder«, omhandler bl.a., hvilken massiv modstand bondelivsmalerne mødte hos borgerskabets kritikere, da de vendte genremaleriet ryggen for at skildre »den nøgne Sandhed«. Emil Hannover fandt f.eks. Sybergs maleri »Ved Nadverbordet« ubehageligt for øjet; det var ham »et typisk Eksempel paa den Kunst, der ensomt blandt Bønder bygger fjærnt fra Kulturen, en Kunst, som kan være god, ja ypperlig, men som dog kun forholder sig til den skønne Kunst som en malerisk Bondehytte til Propylæerne ved Athen«.

Omtrent på samme vis har en del litteraturkritikere haft det med bondelitteraturen, hvilket har resulteret i, at den ofte er blevet »undertrykt« i litteraturhistoriske fremstillinger. Serien »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920« er et respektabelt forsøg blandt flere på at råde bod på denne tingenes tilstand.

Aage Jørgensen

Joan Rockwell: *Evald Tang Kristensen. A lifelong adventure in folklore.* (Aalborg Studies in Folk Culture, No. 5. Aalborg University Press /Danish Folklore Society, 1982). XXXVII + 415 s.

Den engelske kulturanthropolog Joan Rockwell fra University of Reading har i flere artikler tidligere interesseret sig for det gamle danske bondesamfund. Under sine studier stødte hun på Evald Tang Kristensen (ETK) (1843-1929) og dennes enorme samlinger af materiale. Hun blev efterhånden stærkt optaget af ham, og det er så resulteret i denne store biografi om en af de mest imponerende folkemindesamlere, ikke bare i Danmark, men såmænd også set i international målestok.

Det er blevet en meget omfattende bog, ca. 370 siders tættrykt tekst, hvoraf ydermere en meget stor del optages af lange citater, sat med nærmest fodnoteagtige typer. Ud over Rockwells egen udvalgte bibliografi indeholder bogen ved siden af teksten tillige et genoptryk af Johannes Evald Tang Kristensens fuldstændige fortegnelse over faderens trykte arbejder og arbejder om ham (med hensyn til sidstnævnte er listen ajourført). Endelig trykkes som appendiks ETKs egen skildring af bondesamfundet i barndommens landsby Brandstrup, en kort redegørelse for Landhusholdningsselskabet og en drøm optegnet af ETK i en sen alder. Formålet med de to første er ikke mindst at give ikke-dansklæsende et materiale til belysning af det danske bondesamfund i det 19. århundrede – men de er selvfølgelig også med, fordi Rockwell opfatter disse forhold som helt centrale for ETKs baggrund. Den gengivne drøm mener Rockwell på mange måder rekapitulerer hans liv i mange af dets aspekter – et forhold,

der i øvrigt er karakteristisk for hendes psykoanalytisk inspirerede tilgangsvinkel ved flere lejligheder.

Biografien er i øvrigt i alt væsentligt lagt kronologisk an. Efter en redegørelse for ETKs slægt beskrives hans levnedsløb i ni detail-rige kapitler. Hovedinteressen samler sig naturligvis om hans arbejde som folkemindesamler, impulserne til det og de problemer, han støder på, og hvad han udretter. Samtidig lægges der megen vægt på privatlivets betydning, idet Rockwell klart nok ser en snæver sammenhæng mellem disse to ting. Hun ser to hovedtemaer i sin hovedpersons liv, som bogen igennem tillægges stor vægt. Først og vigtigst, mener hun, var et trauma over moderens andet ægteskab. Faderen døde, da ETK blot var 3 år gammel, tre år senere giftede moderen sig igen. Men livet igennem bevarede ETK efter Rockwells opfattelse et ubevist ønske om at behage moderen og genvinde barndommens tabte paradys, før stedfaderen kom ind i billedet. Dette var en hoveddrivkraft i hans liv og gerning. Det andet hovedtema er, hvad hun kalder »patronage«, altså det forhold at nogle tog sig af og beskyttede andre, ikke mindst i forbindelse med at udvikle og fremme talent i almuen. Hun opfatter det som en veletableret social institution i 1800-tallets Danmark, og den var også af afgørende betydning for, at ETK kunne gøre sig gældende (Svend Grundtvig er hovedpersonen her).

Joan Rockwell har et godt kendskab til danske forhold, men en håndfuld banale småfejl (som f.eks. at gøre Rundetårn til Tycho Brahes observatorium) burde være elimineret. Hun er som nævnt interesseret i 1800-tallets danske bondesamfund, hvor ETK havde sin rod, og som han aldrig helt slap, selv om han også var under påvirkning fra mere moderne urbane, for ikke at

sige borgerlige-kapitalistiske strømninger. Hun ser ham som et læreeksempel på den klassiske »europæiske etnograf«: en indsamler af enorme masser af data om sin egen kultur, og *inde fra denne, til brug for dens egne medlemmer*. Som ETK selv betragter hun hans indsamlingsarbejde som en bestræbelser på ikke mindst at bevare for eftertiden væsentlige elementer i landbosamfundets, »almuens«, omverdensforståelse. Han var mindre interesseret i, om de historier, han optegnede, var korrekte. Derimod var det, de afspejlede om, hvad almuens tænkte om omverdenen, langt vigtigere. Det var altså spørgsmålet om mentaliteten, bevidstheden i det gamle bondesamfund og ikke mindst i de nedre lag af dette, der i grunden var genstand for hans opmærksomhed. Og det er vel præcis dette, der har ført til genopdagelsen af hans indsats på et tidspunkt, hvor historikeres og antropologers interesse i stigende grad har vendt sig mod disse felter, igen skulle man måske tilføje.

Joan Rockwells bog giver gode skildringer af ETKs arbejdsmetoder og hans enestående indsamlingsarbejde, som formentlig i det hele taget sætter ham blandt pionererne inden for folke-mindevidenskaben/kulturanthropologien. Han var bestemt ikke uden fordomme eller forudfattede holdninger til sit materiale, til *hvad* der var »folkeminder« og derfor værd at optegne, eller til hvem der var de bedste meddelelere (han foretrak gamle folk fra samfundets nederste lag). Denne skævhed i hans arbejde kunne gerne være analyseret nærmere, men man får dog et indtryk deraf. Bogen er af disse grunde derfor også et stykke interessant humanistisk videnskabshistorie, der tillige fortæller noget om en outsider, for det var ETK jo, og hans vilkår i forhold til den etablerede professionelle videnskabelighed. Det er naturligvis

overordentlig positivt at få dette ud på et sprog, som muliggør, at et internationalt publikum kan stifte bekendtskab med det.

Bogen har imidlertid en væsentlig svaghed, som gerne kunne være diskuteret mere indgående et sted, nemlig kildegrundlaget. Rockwell har ganske vist udnyttet en del af det utrykte materiale fra ETKs hånd, som findes i Dansk Folkemindesamling, således en række selvbiografier fra forskellige tidspunkter, nogle af hans optegnede drømme fra de senere år, og en del brevmateriale, ikke mindst korrespondancen med Svend Grundtvig. Men i alt overvejende grad er bogen baseret på ETKs egen 4-binds »Minder og Oplevelser«, skrevet fra han var 80 år gammel, men ganske vist med ikke så lidt dokumentarisk materiale (især breve) optrykt. Den er det i en sådan grad, at der i meget lange passager snarest er tale om en genfortælling af den, spækket med lange citater og krydret med forfatterens refleksioner og kommentarer. I disse kommer hun ofte vidt omkring, men man kan undertiden ikke frigøre sig fra fornemmelsen af, at det i højere grad er en kommenteret oversættelse af udvalgte dele af ETKs alderdomserindringer end en egentlig selvstændig undersøgelse og analyse af ETK selv.

De metodiske problemer, der kan være ved at lade en biografi i så høj grad være den biograferede persons erindringer og selvrefleksioner på et meget sent tidspunkt af hans liv strejfes kun sporadisk, og intetsteds tages en systematisk diskussion af problemet.

I flere tilfælde lader Rockwell sig i øvrigt nøje med refleksioner over disse erindringer, hvor blot en smule selvstændig forskning synes at kunne bringe videre. Et eksempel: Den engelske komponist Percy Grainger, som ETK

kom i kontakt med i 1920'erne, omtaler i et brev, at en datter befinder sig på et nervesanatorium eller psykiatrisk hospital («out of her mind»). Dette fører ud i nogle lange psykologiserende overvejelser om, at dette kan være én rationel baggrund for ETKs legendariske påholdenhed: han måtte spare for at kunne betale for hendes behandling. Men Rockwell viger tilbage for nærmere at undersøge denne enkeltstående oplysning, til trods for at det vel dog måtte være af væsentlig betydning for ETKs liv, at (hvis?) en datter (hvem?) måtte på sanatorium med en sindslidelse. I hvert fald lige så væsentlig som så mange andre af de detaljer, bogen er stopfuld af. Men i »Minder og Oplevelser« er der intet derom, hvilket vel er grunden til, at Rockwell så også undlader at gå nærmere ind herpå.

Dette er blot et enkelt eksempel, men det er i øvrigt karakteristisk for en tendens hos Rockwell til at søge psykologiske eller psykoanalytiske forklaringer på sin hovedperson, hvilket måske den biografiske genre særligt indbyder til. Men det er også karakteristisk for, i hvor vidt omfang ETKs erindringer styrer fremstillingen og de problemstillinger, der tages op – eller ikke tages op.

Rockwells bog er således i mine øjne, trods læseværdighed, næppe bogen om ETK. Den har sin største nytte i at gøre et interessant stykke dansk lærdomshistorie tilgængeligt for et internationalt publikum. Men det er spørgsmålet, for nu at sætte sagen på spidsen, om ikke en dansklæsende, interesseret i Evald Tang Kristensen, får lige så meget ud af selv at reflektere over hans »Minder og Oplevelser«.

Jens Chr. Manniche

Karen Schousboe (udg.): *En fæstebondens liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*. (Landbohistorisk Selskab. 1982). 372 s., ill.

Indledningen, der fylder bogens første 40 sider, er særdeles interessant, idet der her gives en kyndig og velovervejnet vurdering af bondens økonomiske og sociale stilling omkring 1770, dvs. i Søren Pedersens faders tid under det gamle godsvælde, og fra 1810-38, da Søren Pedersen drev sin vestsjællandske gård som arvefæstebrug. Udgiveren har tidligere beskæftiget sig indgående med den omvæltning i bondeøkonomien, der sker (Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid bd. 28, s. 35 ff, 1979). I denne indledning udnytter hun yderligere sin etnologiske skoling, så vi får en storartet analyse af bondens sociale stilling, nærmere betegnet hans muligheder for i bred forstand at hævde sig, i 1700-årene inden for landsbyfællesskabets rammer, i 1800-årene inden for gårdens rammer; selve gårdsanlægget med omgivelser afspejler i høj grad den udvikling, der foregår.

Tekstafsnittet, der i øvrigt langt fra indeholder alt, hvad der er bevaret fra Søren Pedersens hånd, består dels af Søren Pedersens ungdomserindringer (suppleret med en ganske kort redegørelse også for hans kones ungdom), dels af regnskaber og årsoversigter 1811-1838. Selvbiografien giver et stærkt indtryk af generationskløften mellem den gamle og den nye tids, reformtidens bonde – Søren Pedersen og hans fader har ikke haft megen forståelse for hinanden – og f.eks. også af, hvor svært det kunne være for en bondeknejs før 1814 at tilegne sig boglige færdigheder. Interessant er også SPs vurdering af soldatertjenestens negati-

ve og positive sider, og morsomme hans meditationer over venskabs, kærligheds og elskovs handlinger og hans beskrivelse af sin indtræden i ægtestanden.

Regnskaberne og årsoversigterne indledes med en nøjagtig redegørelse for, i hvilken tilstand SP overtog gården i 1810, og herefter kan man for hvert år indtil mindste detalje følge gårdens drift: udsæd og indavl, pengeudgifter og indtægter, nyindretninger og nyanskaffelser, kreaturholdet og tjenestefolk, afsluttet af betragtninger over årets gang i almindelighed og for familien. Imod sin vilje blev SP i 1815 sognefoged. Det hele afsluttes med en art testamente, hvori SP opgør de samlede værdier, han har skabt gennem sit livs arbejde og anbefaler, at gården efter hans død sælges og udbyttet fordeles mellem børnene (med lige part, »broderlod«, til datteren!); i virkeligheden rimer det godt med den nøgterne og rationelle opfattelse af tilværelsen, som SP så klart har lagt for dagen.

Den foreliggende udgave er i alle henseender tilfredsstillende. Blot savner man en forklaring på, hvordan SPs efterladenskaber er havnet i Håndskriftsamlingen i Det kgl. Bibliotek. Bogens ydre form er temmelig forskellig fra Landbohistorisk Selskabs tidligere udgivelser, om det er til det bedre kan diskuteres; dyrere er det i alt fald. Jeg ynder ikke det store bredformat, hvor ikke det er absolut påkrævet, og bogens forside forekommer mig påfaldende uharmonisk.

Paul G. Ørberg

Flemming Just (udg.): *Kjære broder – Breve fra husmand Terkel Kristensen 1860-1918*. (Historisk Samfund for Ribe Amt, 1982). 187 s., ill.

Bogens titel er her aftrykt efter titel-

bladet, men der er tale om en trykfejl, det ældste aftrykte brev er fra juni 1866. Men før man når frem til brevene, har man været igennem en god og fyldig indledning ved udgiveren Flemming Just, hvori der redegøres for Terkel Kristensens baggrund og virksomhed som vinterlærer, husmand, lokalpolitiker og andelsmand. Selve brev-samlingen, der altså omfatter årene 1866-1918, er grundigt annoteret af udgiveren; i forbindelse med gode registre giver det bogen en høj lokalhistorisk værdi. Samlingen er delt i fire afsnit, og de to afsnit, der påkalder sig størst interesse i et videre perspektiv, er »Husmand og andelsmand« (1887-94) og »Husmand og politiker« (1895-1907). Man får her et usædvanligt levende indtryk af en opvakt vestjysk bondes tankegang og virksomhed i det spændende tidsrum, da andelstanken slog rod i landbefolkningen, og ikke mindst får man lejlighed til inde fra at iagttage, hvordan lokalpolitikken udfoldede sig; Terkel Kristensen blev både sognerådsformand og amtsrådsmedlem og derigennem involveret i statshusmandssagen og i jernbanepolitik. Han tilsluttede sig i 1905 Det radikale Venstre, men kom ikke til at deltage i landspolitik, skønt han nok synes at have haft format til det også. Bogen er god at få forstand af, ikke blot for læsere, der har hjemme i det sydvestjyske. Man kan også læse den som et vidnesbyrd om, hvilke kolossale fysiske og åndelige ressourcer, der har skullet forbruges for at skabe det samfund, vi nyder godt af i dag. Som titlen antyder, er hovedparten af brevene rettet til en broder, der havde fødegården i Ål sogn vest for Varde, og som ligeledes var en fremtrædende lokalpolitiker m.v. Dennes breve til Terkel er også delvis bevaret og tænkes senere udgivet, hvad man kun kan glæde sig til.

Paul G. Ørberg

Jacob Peter Petersen: *Beskrivelse over min Reise til Amerika 1862-66; Erindringsserien »Folk Fortæller«* nr. 10. (Foreningen Danmarks Folkekeminder, 1983). 38 s., ill.

Dansk Folkemindesamling udgiver denne lille skriftserie, som indtil nu består af ialt 12 hæfter. Formålet hermed er »at tilvejebringe en alternativ historieskrivning, en historie der skrives af folk, der selv har oplevet den... ..Det er en historieskrivning der har rødder i mundtlig historisk fortælletradition, som i alt for høj grad overses af etablerede historikere« – således står det at læse på præsentationfolderen. Anmelderen, der vel må regnes til de etablerede, vil jo nok mene, at memoirer er en meget vigtig kildegruppe, og de har altid været anset som sådan. Forklaringen ligger nok i, at man før i tiden har beskæftiget sig med berømte personers erindringer, mens den omtalte skriftserie er skrevet af »almindelige« folk.

Jacob Peter Petersen var gårdmandssøn fra Store Magleby, og han fortæller om sin rejse til og sine 4 år i USA. De var fyldt med genstridigheder; sygdom, en rejsekammerats død, indianer- og røverriske overfald. Han tog hurtig hjem igen, og det menes, at han kort efter skrev sine oplevelser ned. Manuskriptet har været i familiens eje og blev i 1970'erne gjort trykklar under bibeholdelse af den oprindelige retskrivning, som bærer præg af hans dialekt. Erindringerne er forsynet med gamle fotografier, slægtshistoriske noter bag i heftet, nutegnede vignetter og stikord i marginen. De sidste to ting kunne måske undværes.

Ellers er det et godt initiativ at udgive disse illustrative erindringer.

Gerda Bonderup

Simo Køppe: *Psykologiens udvikling og formidling i Danmark i perioden 1850-1980.* (G.E.C. Gad, 1983). 251 s.

Psykologien er som bekendt en ung videnskab. Nok har filosoferne siden Aristoteles tænkt over og skrevet om sjælens natur, men først omkring 1850 etableres den eksperimentelle psykologi, og faget begynder at tage form – men den dag i dag er der stadig uenighed om dets natur og grænser.

Siden 1675 havde man haft filosofikum ved Københavns Universitet, og her underviste professorerne i psykologi – på rent spekulativt grundlag, ganske vist, men ikke uden nytænkning, og Harald Høffdings *Psykologi* (1. udgave 1882) er et banebrydende værk, der udkom i en række udgaver på 11 sprog. Men det kneb med den eksperimentelle side af sagen. Alfred Lehmann, der var uddannet ingeniør, fik 1886 etableret et »psykofysisk« laboratorium i kælderens i Metropolitan-anknekset på Frue Plads, men først i 1918, året før sin død, fik han oprettet et magisterstudium i psykologi. Edgar Rubin overtog hans stilling, efterfulgtes selv af Tranekjær Rasmussen, og siden kom Franz From til, men endnu i 1960 var der kun tre heltidslærere ved Psykologisk Laboratorium (nu er der 30). I 1944 blev cand.psych.-studiet oprettet, og det blev siden det store modefag. I slutningen af 70'erne var der over 5000 (fem tusinde) psykologistuderende i Danmark.

Uden for universitetsverdenen voksede der en interesse for psykoanalyse frem med Sigurd Næsgaard som primus motor, og enkelte magistre som f.eks. Poul Bahnsen på Psykoteknisk Institut kom til at præge den populærpsykologiske litteratur. Men alt i alt kan man fastslå, at dansk psykologis

hele udvikling fra 1850 til 1960 hænger på meget få personer. Netop dette forhold gør efter min mening Simo Køppes bog problematisk.

Det havde været naturligt at gå helt traditionelt til værks og karakterisere hver enkelt person, hans teser, grundsyn, relation til udenlandsk forskning etc. Køppe går med til, at udviklingen må skildres som en omtale af individer, men ved hjælp af en særlig psykologisk tredeling kommer han til at skøjte hen over historien. Tredelingen består i en opdeling af psykologi i følgende »tema-felter«: I: Sansning, II: Tænkning og hukommelse, og III: Følelse, drift. Med dette system i hånden kan han fortælle, hvad de forskellige forfatter-skaber handler om, men man får ikke at vide, hvad hovedsynspunkterne i dem er. F.eks. er det ikke særlig oplysende at få at vide, at Tranekjær er orienteret i retning af I og III, når det væsentligste ved ham som forsker er hans såkaldte »emnelære«, en overordentlig original indsats i den fænomenologiske psykologi, inspireret af bl.a. Berkeley og Ernst Mach. Da Jørgen Jørgensens store *Psykologi på biologisk grundlag* måles efter samme alen, får man slet ingen bedømmelse af det som et interessant, om end mislykket forsøg på at skære psykologien til efter nypositivistiske principper. Og Høffdings førnævnte værk bliver hverken karakteriseret eller bedømt på en international baggrund, så hvorfor det var så banebrydende, må man selv gisne om.

Jeg kender ikke Simo Køppe, men formoder at han har en psykologisk uddannelse. Helt sikker føler jeg mig dog ikke, for han afslører en vis uvidenhed om centrale emner. F.eks. skriver han, at »Det aktivt konstruerende og forarbejdende er ifølge gestaltpsykologien medfødte egenskaber ved det menneskelige nervesystem« (s. 94).

Mange gestaltpsykologer betoner, at forarbejdningsprocesser også kan skyldes indlæring, så her er Køppe på vildspor. Om behaviorismen, adfærdspsykologien skriver han s. 99, at »Det er selvsagt ikke tilfældigt at den opstod i USA, idet den reducerer subjektet til den ideelle samlebandsarbejder«. Ja, sådan ser en historisk forklaring ud, når man har de ideologiske briller på, men i al sin kort-slutning rammer den helt ved siden af, når man ser behaviorismen som en psykologisk variant af materialismen, hvis 300-årige historie er forløbet helt uden samle-bånd.

Køppe bekender sig til den historiske materialisme. Han lægger ikke skjul på dette og gør i sin indledning kort rede for hypotesen om, at cirkulationssfæren (medier, partier, kirke, skole, stat), produktionsssfæren (den materielle produktion af varer) og intimsfæren (familien) alt efter dominans medfører forskellige subjektoplevelser. Cirkulationssfæren fra ca. 1600 til 1848 trækker en liberalistisk subjektoplevelse med tro på viljens frihed med sig. Intimsfæren medfører en voksende interesse for følelseslivet o.s.v. Om alt dette nu er rigtigt eller forkert er her aldeles ligegyldigt, for Køppe bruger faktisk ikke dette teoretiske system i sin fremstilling, og selv om han ville, så kunne han ikke. En af grundene er, som nævnt, at psykologien i Danmark drejer sig om så få personer – så få, at de individuelle træk dominerer billedet. Ville man afveje disse mod tidens tendenser, så måtte man skrive den danske psykologis historie som et lille led i den europæiske psykologis historie, og så ville det i øvrigt blive svært at få bragt fodslag i subjektoplevelserne – ja, den til enhver tid herskende uenighed mellem psykologiprofessorerne i vor kulturkreds synes at dementere enhver tale om, at

subjekttopfattelserne styres af produktionsforhold, produktivkræfter m.m.

Køppes bog er en forskningsrapport, bestilt og betalt af Statens Humanistiske Forskningsråd. Trods al min kritik vil jeg ikke sige, at pengene er tabt på gulvet, for bogen rummer en mængde hidtil ukendte informationer om psykologiens formidling igennem Studentersamfundet, Folkeuniversitetet, AOF, tidsskrifter, Danmarks Radio, og om varetagelsen af faget på lærerhøjskolen, børnehaveseminarierne etc. Men ligesom den indledes med et sen-marxistisk knæfald, slutter den også med et sådant, idet fremstillingen er påklistret en konklusion, som kun viser én ting, nemlig at ligegyldig hvordan psykologien havde udviklet sig i Danmark, så skulle man sandelig nok – i kraft af sin egen ideologiske vaghed – få den forklaret ud fra basis-overbygningsskemaet.

David Favrholt

G. Japsen: *Den fejlslagne germanisering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig – Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864.* (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 57, 1983). 260 s.

Ved sin død i 1981 efterlod Gottlieb Japsen sig manuskriptet til denne bog. I sit forord oplyser Troels Fink, at enkelte blyantsnotitser tyder på, at Japsen ville foretage mindre ændringer, men redaktionen har skønnet, at arbejdet fra hans hånd forelå i en sådan form, at det uden egentlige ændringer kunne trykkes. Så vidt man forstår, er den eneste disposition, Japsen ikke selv har haft lejlighed til at godkende, at man som introduktion har medtaget første del af en afskedsforelæsning, han i 1978 holdt på Historisk Institut,

Århus Universitet. Heri trak han linien op fra 1864 til den tyske forenings grundlæggelse i 1890. Fra den forelæsning har man også hentet titlen til hele bogen.

Det er betegnende for Japsens bidrag til Sønderjyllands historie, at han ønskede at bestemme de lokale udviklingslinier i deres forhold til mere almene historiske tendenser. Det slog også igennem i hans arbejde med perioden 1864-1918, som i de sidste år optog ham stærkt. Det gælder hans opfattelse af den danske nationale bevægelse, som han gav et kort rids af i et foredrag fra 1973 (Sønderjyske Årbøger 1973 s. 63-75). Det ses tydeligt i bogen »Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender« fra 1980, og er stærkere gennemarbejdet i denne bog, der er Japsens hovedbidrag til det tyske mindretals historje siden 1864.

Det er den hjemmegroede tyskheds forhold til tilvandlerne sydfra under anførsel af mændene i det prøjsiske embedsapparat, der har Japsens hovedinteresse. Kærnen i den opfattelse, han her søger at underbygge, er, at hjemmetyskerne blev omklamret af tilvandrede embedsmænd og akademikere, der hørte hjemme på det tyske politiske livs højrefløj, hvor skingert nationalistiske stemninger fik stigende betydning i perioden fra 1890. Netop denne chauvinisme gjorde det yderligere vanskeligt for den tyske forening at vinde frem blandt mindre befæstede dansksindede, men til gengæld satte den sit præg på hjemmetyskheden. Skønt den på flere måder følte sig fremmed over for tilvandlernes politik, havde den hverken i tiden før 1. verdenskrig eller i mellemkrigstiden selvstændighed og styrke til at frigøre sig fra omfavnelsen. Japsen trækker en linie fra denne useelvstændighed til de manglende blokeringer over for nazismen, og han minder om, at foreningen

på ikke uvæsentlige punkter ideologisk foregreb nazismen.

Det er en imponerende arbejdsindsats, der ligger bag bogen. Fra presse og arkiver har Japsen hentet et meget stort stof frem. Den tyske forening selv ligger der ikke noget egentligt arkiv efter, og han har derfor måttet ty til en lang række både offentlige og private tyske arkiver. Derved lykkes det ham at kaste lys over den tyske forenings dannelse og sammensætning og navnlig at give en indgående og spændende karakteristik over udviklingen i dens politiske placering.

Fra en forholdsvis spæd begyndelse 1890 voksede foreningens medlemstal omkring århundredskiftet stærkt og nåede i 1901 op på godt 2.700 nordslesvigske medlemmer. Den organisatoriske kraft bag denne ekspansion var J.H. Hahn, der i 1902 blev foreningens formand. Det skyldtes i høj grad også hans energiske indsats, at medlemstallet i Nordslesvig før 1. verdenskrig nåede op på ca. 6.500 (mænd). Det ligger kun lidt under tallet for den danske vælgerforening, så man må sige, at det lykkedes at organisere en meget stor del af tyskhedens vælgere i foreningen.

I kraft af både emnet og materialet er forholdet mellem den tyske forening og myndighederne kommet til at stå centralt. Deri er afspejlet både udviklingen i det wilhelminske Tysklands internationale placering, herunder dets forhold til Danmark, og øvrighedsstatens indre omdannelse. I begyndelsen af 1890'erne, mens Caprivi var kansler, var både de lokale og de centrale myndigheder på vagt overfor foreningen; men fra årtiets midte, og navnlig efter at von Köller blev overpræsident, kom den ind i varmen og blev et af de foretrukne instrumenter i den nye bastante kurs i Nordslesvig. Fra midten af det følgende årti, da de ændrede storpolitiske konstellationer gjorde det stadig

klarere i Berlin, at man havde en del at vinde ved at forbedre forholdet til Danmark, skiftede foreningens position igen. I den nye situation afsluttedes optantbørnkonventionen i 1907. Fra Berlin blev der givet besked om, at kursen skulle lægges om i Slesvig-Holsten. Det viste sig at kræve et overpræsidentskifte, og det satte også Hahn i en vanskelig situation. Han blev klemmt mellem myndighederne og ekstremisterne i foreningen med den højtråbende redaktør Strackerjahn i spidsen. Hahn red dog stormen af, og da viseren i tysk politik atter slog ud til højre med Bethmann-Hollwegs overtagelse af kanslerposten 1909, kom foreningen igen ind i smult vande. Der blev den, indtil Hahn i 1912 faldt i unåde, vistnok mindre af politiske grunde, end fordi han ikke var i stand til at opvise nye resultater. Bogen er således langt mere end en foreningshistorie, den er et væsentligt bidrag til forståelse af hele den tyske politik i Nordslesvig.

Den hjemmegroede tyskhed har været anderledes vanskelig at få hold på. Den har ladet Japsen i stikken ved ikke rigtig at afsætte noget kildemateriale af større betydning. Men det i sig selv er dog et væsentligt fingerpeg. Og af de spredte træk, der er bevaret, kan der stykkes et helhedsbillede sammen. Japsen har først og fremmest konstateret, at der i tyskheden i Tønder var betydelig modstand mod den tyske forening. Dernæst har han henledt opmærksomheden på det såkaldte landrådsparti i Åbenrå. Landråden her, der ikke brød sig om Hahn, havde held til i en vis udstrækning at blokere for den tyske forening ved at holde sig til hjemmetyske storbønder i kredsen. Videre understreger han den popularitet, en fortaler for en mere sagtmødt tysk politik som dommeren i Husum, C.J. Jürgensen, øjensynligt nød i vide hjemmetyske kredse. Og i forlængelse

deraf interesserer han sig for den nordslesvigske præsteforening og Foreningen for tysk fredsarbejde i Nordslesvig, som blandt andet må være dannet ud fra en fornemmelse af, at der var vide kredse inden for tyskheden, hvor den tyske forening stødte an. Og endelig påviser han, at foreningen stod stærkest, hvor hjemmetyskheden traditionelt var svagest, i Haderslev og Sønderborg amter.

Japsen stiller med rette spørgsmålet, hvorfor hjemmetyskerne ikke markerede sig politisk på samme måde som en meget stor del af den øvrige slesvigholstenske befolkning ved at slutte sig til de frisindede, men i stedet ideologisk og organisatorisk lod sig omklamre af det yderligtgående tyske højre i den tyske forening. Svaret er vel det enkle, at de befolkningsgrupper, der skulle have båret en opslutning omkring de frisindede, var danske. I Nordslesvig var tyskerne så få og isole-rede, at de begav sig hen, hvor støtten var mest håndfast, nemlig til myndighederne og den tyske forening. Det falder i tråd med Japsens påpegning af, at kun på Tønderkanten, hvor også den tyske forening kun fik forholdsvis få medlemmer, opnåede de frisindede en tilslutning, der bare tålte sammenligning med niveauet for det øvrige Slesvig-Holsten. Kun her havde den tysksindede del af lokalsamfundet øjensynlig tæthed og sammenhængskraft nok.

Det er en meget stofmættet bog, Japsen har efterladt sig. Den rummer et materiale til periodens sønderjyske historie, som ingen kan komme uden om. Hvis der havde været lejlighed, er det vel tænkeligt, at han her og der havde trukket linier stærkere op og i enkelte andre sammenhænge nuanceret teksten. Men alle interesserede må være taknemmelige for, at Japsen nåede at skrive denne bog.

Johan Peter Noack

Vagn Dybdahl: *Det nye samfund på vej 1871-1913*. Dansk social historie 5. (Gyldendal, 1982). 310 s.

En af initiativtagerne til udgivelsen af Dansk social historie var Vagn Dybdahl, der har skrevet bind 5, *Det nye samfund på vej 1871-1913*, som afslutter det samlede værk på i alt syv bind. At Dybdahl trods mange andre forpligtelser selv har påtaget sig at dække denne periode er forståeligt ud fra hans tidligere meget omfattende forfatter-skab, der netop er koncentreret om perioden, og som indeholder betydelige socialhistoriske bidrag. Bl.a. kan hans bind i Politikens Danmarks Historie fremhæves for den store vægt, der er lagt på socialhistoriske emner, endnu inden de sidste 10-15 års generelt stærkt stigende interesse for socialhistorie havde markeret sig.

Socialhistorie er et så vidt begreb, at en afgrænsning af emnet er nødvendig. Forfatterne til de enkelte bind af Dansk social historie har stået frit med hensyn til valg af definition af socialhistorie, men fælles er dog, at den sociale gruppe eller klasse er gjort til det centrale i fremstillingerne. Dybdahl er på linje hermed, når han skriver, at emnet for hans bind er »de sociale lag og grupperinger«, om end han tilføjer en indsnævring ved at ville koncentrere sig om de sociale lag og grupperinger, der var i »bysamfundet«.

Netop i denne periode begyndte de forskellige sociale grupper at danne organisationer til at varetage deres interesser. Interesseorganisationerne har været en af de centrale faktorer i samfundsudviklingen i det 20. århundrede, og det er naturligt, at Dybdahl har lagt betydelig vægt (ca. en tredjedel af teksten) på at skildre fremvæksten af disse organisationer og deres mærkesager til belysning af, hvad de enkelte grupper selv har opfattet som centralt for deres

vilkår. Mellemstandens krav om konkurrencebegrænsning, der resulterer i lovgivning om forbud mod illoyal konkurrence og om begrænsning i handelenes åbningstider, gennemgås f.eks. detaljeret.

Dybdahl understreger med rette, at alle større sociale grupper skal behandles, ikke kun de ringest stillede, således som der har været tendens til i en stor del af den nyere socialhistoriske litteratur. Men det kan synes noget problematisk, at Dybdahl i så høj grad fremhæver mellemstanden ud fra, at det er »som om alle tidens problemer slår ind på eller afspejler sig i mellemstandens situation«.

Det anføres, at mellemstanden udgjordes af mindre og mellemstore erhvervsdrivende inden for håndværk og handel. Detailhandlernes antal øgedes stærkt i perioden, mens håndværkerne, eller de tekniske husmænd som de benævnes, altid havde udgjort et betydeligt befolkningselement i byerne. Funktionærer knyttet til offentlig og privat administration, som efter 1914 blev en væsentlig del af mellemstanden, havde endnu begrænset betydning.

Mellemstanden repræsenterede således i perioden før 1914 interesser, der var vendt mod den ny tids mere konkurrencedygtige stordrift inden for fremstillingsvirksomhed og handel. Med en overvejende økonomisk liberalistisk politik er det ikke overraskende, at store problemer ramte mellemstanden. Det er problemer, som bør være centrale i en socialhistorisk fremstilling, men det må vel være lige så vigtigt at få belyst de store grupper, som i højere grad var bærere af den ny tid, det være sig som selvstændige eller lønarbejdere, og det uanset om de overvejende drog fordel eller ej af udviklingen. De er da heller ikke glemt i Dybdahls fremstilling.

Mellemstanden er blevet stedmoderligt behandlet i den historiske litteratur, hvilket dog ikke gælder i Dybdahls tidligere forfatterskab. Derfor har Dybdahl, som han selv anfører, indarbejdet relativt omfattende uddrag heraf i den foreliggende fremstilling.

Dybdahl indsnævrer i indledningen sit emne til, at det er byerne, der står i centrum for fremstillingen. Det begrundes bl.a. med, at mellemstandens problemer især markerede sig her, og at det moderne hektiske liv hørte byerne til. Flere steder fremhæves dog udviklingens kompleksitet, først og fremmest med hensyn til det forskellige forløb i de enkelte geografiske dele af landet, ligesom der ved siden af opdelingen mellem land og by opereres med forskellige bytyper, hovedstad, provinsby og stationsby. Byerne opfattes således ikke som en homogen gruppe.

Accepteres det, at byerne skal stå i centrum for denne periodes socialhistorie, burde fremstillingen nok have indeholdt yderligere nuancer, som bl.a. det seneste tiårs forskning har været med til at understrege. En stor del af disse resultater er dog endnu kun tilgængelige i utrykt form bl.a. som universitetsspecialer.

Eksempelvis er det kun udviklingen i Københavns boligmiljø, der skildres nøjere, bl.a. i kraft af Københavns samtidige boligstatistik, mens udviklingen i provinsbyerne, trods en ganske anden udvikling dokumenteret i nyere undersøgelser, behandles relativt kortfattet.

Tilsvarende kunne f.eks. ud fra eksisterende litteratur være foretaget en mere nuanceret opdeling i bytyper til belysning af enkelte emner. Vandringen fra land til by, delvis i etaper, fremhæves som noget for perioden karakteristisk. Men mulighederne for at tiltrække arbejdskraft afhæng af de forskellige bytypers erhvervsfunktioner.

Således gik den industrielle udvikling i vid udstrækning uden om de mindre købstæder bl.a. med det resultat, at vandringer fra land til by især var vendt mod hovedstaden, de store provinsbyer og stationsbyerne. De mindre byer havde derimod direkte nettoudvandring. Det er nuancer, Dybdahl har valgt kun at antyde eller helt at udelade.

Omvendt kan der peges på emner, som nok har fået en lidt vel rigelig dækning. Sundhedsforholdene er naturligt et centralt emne i en socialhistorie, og afsnittene herom rummer mange spændende iagttagelser. Gentagelser undgås dog ikke, bl.a. fordi gennemgangen af sundhedsforholdene dels er bygget tematisk op, dels er kildebestemt. Således er der et afsnit med lange citater fra stadslægerens beretninger, der er værdifulde som socialhistoriske kilder, og som Dybdahl allerede for 20 år siden gennem en lokal udgivelse pegede på. De lange citater bl.a. vedrørende seksualiteten indebærer imidlertid, at præventionens udbredelse behandles flere steder. Det forekommer ikke nødvendigt, når det samtidig ud fra den internationale litteratur fremhæves, at præventionen endnu havde begrænset betydning for fødselstallet.

En bog bør især vurderes på egne præmisser, da vægtningen af meget store stofmængder, der skal formidles på et begrænset sidetal, altid vil bero på et skøn. Og det kan da konstateres, at Dybdahls fremstilling giver et særdeles levende indblik i periodens sociale forhold. Det sker ikke mindst i kraft af spredte citater og egne genrebilleder, der som forudsætning har en velskrivende forfatter med omfattende litteraturkendskab inden for et meget bredt fagspektrum.

I tilknytning til Dansk social histories syv bind er udsendt et fælles regi-

sterbind udarbejdet af Annegrete Dybdahl. Det indeholder billed-, diagram-, kort- og tabelfortegnelse, person-, stednavne- og sageregister. I et kort forord redegøres for principperne bag registrenes udarbejdelse. Det gøres klart, at en række skøn har været uundgåelige, men stikprøver i registrene tyder på, at de er udarbejdet meget omhyggeligt. En detalje undrer dog anmelderen. I personregistret anføres citerede forfattere meget nyttigt med oplysning om uddannelse. Tillige anføres det, om pågældende er ansat i museums-, arkiv- eller biblioteksvæsenet, men tilsyneladende ikke, hvis det er ved universitetet. Det er åbenbart, at registerbindet øger brugsværdien mange fold af det særdeles centrale værk, som Dansk social historie vil være de næste mange år.

Per Boje

Richard Willerslev: *Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880.* (Akademisk Forlag, 1979). 146 s.

Industrihistorikeren Richard Willerslev var en periode tilknyttet Forskningsrådets projekt *Industrialismen, Bygninger og Boliger*, og nærværende bog er en frugt af dette arbejde.

Afhandlingen samler sig om arbejdernes boligforhold på Christianshavn og Vesterbro omkring 1880. Året er valgt, da der netop det år blev foretaget de første egentlige boligtællinger.

De to kvarterer er heller ikke tilfældigt valgt. Christianshavn var det gamle arbejderkvarter, mens Vesterbro var skudt frem efter 1850 og opført til den hastigt voksende industriarbejderklasse.

Der indledes med en fyldig beskrivelse af hovedstadens beboelses- og bebyggelsesforhold, og herunder præ-

senteres den officielle boligstatistik og vanskelighederne ved dens anvendelse. Der fremlægges en analyse af boligmarkedet i udvalgte kvarterer med henblik på at fastslå andelen af smålejligheder og beboelsestæthed og dermed på fastlæggelsen af arbejderkvarterer. Afsnittet giver endelig et signalment af tidens ejendomsstyper.

Forfatteren må nødvendigvis hurtigt begrænse sit arbejdsfelt, og det gør han ved at fastholde de to udvalgte kvarterer samt ved at samle sig om den faglærte arbejder, repræsenteret ved smed- og maskinarbejderen. Det var et fag i vækst, og det var en gruppe, der talte op mod 15% af hovedstadens faglærte arbejdere. Siden begrænses gruppen yderligere til de arbejdere, der var ansat på de to jernindustrielle virksomheder J.G.A. Eickhoff på Vesterbro og B & W på Christianshavn. Denne indsnævring er heller ikke tilfældig. Gennem mange år har forfatteren arbejdet med den bekendte storproducent af grafiske maskiner J.G.A. Eickhoff's maskinfabrik, hvis velbevarede arkiv er afleveret til Erhvervsarkivet. Valget af B & W arbejderne var også naturlig, da virksomheden var landets største industrivirksomhed.

Den valgte metode gør det muligt for forfatteren at følge de enkelte arbejdere på nært hold. Willerslev går så langt, at han følger 6 Eickhoffske arbejdere gennem virksomhedens lønningssbøger, og da han kender deres årsindtægt, adresser, boliger og husleje, beregnes boligudgiftens andel af årsfortjenesten. Spredningen er stor, mellem 14 og 21%, hvortil kommer en meget betragtelig udgift til opvarmning.

Forfatteren forsøger også at rekonstruere de enkelte lejligheder, og i plancher bringes de 6 arbejderes lejligheder.

Det er således en indgående og vær-

difuld undersøgelse, der her er lagt frem. Der er næppe tvivl om, at den metodik, der er anvendt, vil danne forbillede for tilsvarende undersøgelser rundt om i landet. Ikke mindst her har forfatteren høstet stor fortjeneste, for titlen ... Sådan boede vi .. er nok vel flot, da han som set hurtigt snævrer sin undersøgelse ind og i realiteten kun beskriver en række udvalgte arbejderes boligforhold i to udvalgte kvarterer.

Det skal i øvrigt tilføjes, at bogen er velillustreret. Det er derfor et gedigent, solidt og konsekvent arbejde, Richard Willerslev her har lagt frem.

Henrik Fode

Troels Andersen: *Jens Adolf Jerichau. (1890-1916). En biografi og billedfortegnelse over hans værker.* (Borgen, 1983). 197 s.

Maleren Jens Adolf Jerichaus korte, men intensive kunstnerkarriere forløb næsten upåagtet i hans samtid og var en kamp med økonomiske problemer og manglende forståelse fra de kredse, hvis accept og støtte var en forudsætning for hans virksomhed. Hans produktive periode strakte sig kun over 6 år til hans tidlige død i Paris, hvor han begik selvmord, kun 26 år gammel. I den periode formåede han at nå frem til et kunstnerisk selvstændigt udtryk og kom til at afsætte sig spor i dansk kunsthelt til i dag. Med sine store figurkompositioner, der er komponerede over en stærk, personlig farveopfattelse, og hvis indhold ofte bygger på indre, mystiske oplevelser, nåede han frem til en ekspressionistisk, spontan maleform, der placerer ham med europæiske samtidige som Kokoschka og Kandinsky. Længe efter hans død er hans betydning for danske kunstnere

som Carl Henning Pedersen og Asger Jorn ligeledes blevet anerkendt.

I bogen fremlægger Troels Andersen kilderne til en forståelse af hans virksomhed. Hans forhold til læremesteren og vennen Wilhelm Wanscher, til tidens åndelige strømninger, hans udenlandsrejser og de inspirationer han hentede her, hans omgang med tidens kunstnere. Han tegner billedet af en hårdtarbejdende kunstner, som forsøgte at forene klassiske europæiske traditioner med de moderne ideer hos malere som Gauguin, Cezanne og Van Gogh. Forfatteren lægger med denne bog endnu en alen til en støt voksende produktion om det 20. århundredes avantgarde. Den er bygget op på samme måde som den tidligere udkomne om Albert Gottschalk og er i sin form forbilledlig, en historisk velunderbygget dokumentation og fremlægning af en stor dansk kunstners virke, sat ind i en dansk og europæisk kultursammenhæng. Den er med sine omhyggelige kildehenvisninger og fuldstændige billedfortegnelse et nyttigt redskab at have i hænde. Et grundigt arbejde, resultat af flere forarbejder i artikelform, og præget af forfatterens evne til at skrive både på engageret og sober vis, med ægte kærlighed og respekt for det maleriske medie og med en seriøsitet og stædighed i formidlingen af en kunst, som er svært tilgængelig. Falder på et tørt sted.

Wivan Munk-Jørgensen

Axel Kjær Sørensen: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt*. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1983). 287 s, 98,50 kr.

Grønlands-interesserede må hilse det velkommen, at Axel Kjær Sørensen nu har udsendt sin oversigt over indevæ-

rende århundredes dansk-grønlandske historie. Indtil grønlanderne selv begynder at skrive deres egen historie – og får gennembrudt den sproglige barriere, der giver os et så dansk-centreret udsyn over begivenhederne – vil den her anmeldte fremstilling uden tvivl fremstå som det hidtil bedste forsøg på ikke alene en samlet oversigt over de dansk-grønlandske relationer, men også som den bedste moderne grønlands-historie.

Bogen har sin styrke i det grundige forskningsfundament, fremstillingen hviler på. For det første baserer AKS den på egne særdeles grundige arkivstudier, og for det andet støtter den sig til en række studentspecialer, der hovedsagelig er skrevet ved Historisk Institut, Århus Universitet under forfatterens kyndige vejledning. Herved bringer den – et yderst prisværdigt initiativ – en række interessante forskningsresultater videre ud over en snæver kreds af universitetsfolk.

Som vel naturligt er, behandler forfatteren meget indgående sit eget primære forskningsfelt, »Nyordningen« 1950, der da også med rette fremhæves som et afgørende vendepunkt i Grønlands nyere historie. Derudover er bogen et forsøg på at give en oversigtsmæssig fremstilling af det dansk-grønlandske forhold frem til og med indførelsen af hjemmestyre i Grønland.

Bredden såvel tids- som emnemæssigt gør det sandsynligt, at fremstillingen ofte vil blive konsulteret som håndbog, når nyere grønlandsk historie er under granskning. Og i så henseende er bogen et nyttigt instrument. Ikke blot er den velforsynet med gode registre og fortegnelser til belysning af den politiske udvikling (lister over landsråds- og folketingsmedlemmer, ministre m.v.), men i en række tabeller og diagrammer – indflettet i teksten – er foretaget sammendrag af oplysnin-

ger om sociale, erhvervsmæssige og økonomiske forhold, som man ellers ville være henvist til at indhente i et spredt og ofte lidet tilgængeligt kilde-materiale. Til dette skal så lægges, at pålideligheden af de bragte faktuelle oplysninger er meget høj. Faktisk har jeg kun bemærket to unøjagtigheder, der bør rettes. I diagrammet side 239 er Jørgen Chemnitz fejlagtigt opført som den ene kandidat ved Europaparlamentsvalget i 1979; Finn Lynges modkandidat var Jørgen Hertling. På side 240 er de danske partiers stilling-tagen til lovforslaget om hjemmestyre noget uigennemskueligt refereret; Fremskridtspartiet begrundede sin modstand med, at partiet fandt for-slaget for vidtgående, mens VS gik imod med den modsatte opfattelse, nemlig at forslaget ikke gav noget reelt indhold i hjemmestyret. Endelig er jeg klar over, at bogproduktion er en ganske tidkrævende proces. Men den moderne teknik skulle nok tillade, at resultatet af en så vigtig begivenhed som den grønlandske EF-folkeafstemning, der blev afholdt i februar 1982, kunne i det mindste omtales (jfr. side 239).

Som jeg læser bogen, er fremstillin-gen båret af et vist mål af skepsis over for dette at tildele Grønland hjemmestyre. 1950'ernes og 1960'ernes politi-ske konstruktion med et grønlandsk landsråd uden egentlig partiopdeling og med mere begrænset og rådgivende status i lovgivningsprocessen vedrøren-de grønlandske anliggender omtales i vendinger, der lader ane, at forfatteren anser dette for noget af et ideal, lige-som bogens grundholdning er, at det er »de gode viljer«, der skal betragtes som nøglen til forståelse af, hvorledes dansk grønlandspolitik er blevet til. Når dette fremhæves her, er det ikke fordi jeg finder, at holdningen ikke er legitim. Men den har, mener jeg, visse konsekvenser for behandlingen af især

de sidste tre årtiers politiske udvikling. Punktvis forekommer den nemlig at af-skære forfatteren fra mere nuancerede vurderinger. Et eksempel herpå er om-talen af det lille Inuit Ataqatigiit parti (som efter bogens færdiggørelse er sluttet sammen med Sulissartut Partiat og derefter er blevet »tungen på vægt-skålen« i det i 1983 valgte Landsting). IA omtales (side 223) som et parti, der »har lagt sig på en venstrefløj retorik« og synes at være støttet af det danske VS. »Støtten« herfra kan nu alene ef-tervises på verbalt plan; men hvad vig-tigere er: rubriceringen af partiet af-skærer forfatteren fra at analysere det som et parti, der forsøger at integrere etnisk-nationalistiske og marxistisk-le-ninistiske tankegange, og som med denne ideologi virker som en magnet på den helt unge generation af grøn-lændere, der er vokset op under mo-derniseringspolitikens ulykkeligste følgevirkninger; de videre perspektiver ligger her i, at den generation har ople-vet hjemmestyrets hastige tilblivelses-proces og sandsynligvis præges af en ganske anden politisk utålmodighed end de tidligere generationer. Øjen-synlig har forfatteren ikke ønsket at gå dybere ind i den disharmoni (løsrivel-ses-aspektet), der skimtes svagt.

Desuden forekommer det mig, at forfatterens grundholdning hindrer ham i at overbevise læserne om kraften i de strømninger, gennem hvilke den i 1970 »unge« politikergeneration så hurtigt fik fodfæste i en ellers meget traditionelt indstillet vælgerbefolk-ning, hvor personkendskab og et per-sonligt tillidsforhold mellem kandidat og vælger synes at have været afgøren-de. Udviklingen omtales, men man spørger uvilkårligt: hvorfor dette hasti-ge opbrud i etablerede relationer?

Jeg er dog stadig enig med forfatte-ren i, at personvariablen i grønlandsk politisk sammenhæng betyder langt

mere i et sådant samfund, hvis politiske elite endnu i dag stadig kun omfatter få håndfulde personer med stor homogenitet i forudsætninger og et nært indbyrdes kendskab. Men jeg vil erklære mig forbeholden over for den gennemgående tendens i afsnittene, hvor den politiske historie behandles, til at hæfte udviklings- og påvirkningsprocesser i den grad på enkeltpersoner og deres individuelle motivation. Der foretages ikke en supplerende analyse af aktørerne som varetagere af funktioner i de respektive strukturer, ligesom AKS er særdeles tilbøjelig til at underkaste disse sidstnævntes indbyrdes magtrelationer en kulegravning. Måske gør forfatteren dette for at distancere sig fra den historieskrivning om tiden efter den formelle ophævelse af kolonistatus, som baserer sig på historisk-materialistiske tilgangsvinkler, og som opererer med en forståelse af det dansk-grønlandske forhold som neo-kolonialistisk eller imperialistisk. Synsmåden står forfatteren fjernt, og hans opgør med den er kort: på knap 1 side (side 167) afvises disse nyere betragtningens resultater – selv om det medgives, at synsvinklen rummer visse muligheder. Anmelderen indrømmer gerne, at analyserne som oftest endnu synes lidet overbevisende i deres empiriske fundering, men det forekommer mig evident, at AKS kunne have nået ganske spændende resultater ved at konfrontere sit enorme fond af viden med nogle af de problemstillinger, der fra historisk-materialistisk side er ført ind i Grønlandsdebatten. Hvad betød det f.eks. for de danske grønlandsbevillinger efter 1950, at en stor del af de økonomiske midler fra den danske statskasse synes at være vendt tilbage til dansk erhvervsliv? Eller betydningen af fraværet af et egentligt fagretligt system for udviklingen af en moderne fagbevægelse i Grønland?

Det spørger AKS ikke om, og her er det min pointe, at forfatteren kunne være nået frem til mere spændende forklaringer ved en mere nuanceret stillingtagen til problemstillinger og spørgsmål, alternative historiesyn lægger frem.

Indvendingerne optager uforholdsmæssig megen plads i denne anmeldelse, så lad mig trække hovedindtrykket frem: at man her har at gøre med et arbejde, der er et uhyre grundigt bidrag til den grønlandshistoriske litteratur.

Ove Johansen

Fritz W. Bistrup et al. (red.): *Mindeblade om Danmarks-ekspeditionen 1906-08*. (Det Grønlandske Selskabs Skrifter XXV. Publikationer om Østgrønland nr. 10, Kbh., 1983). 124 s.

Danmarks-ekspeditionen kortlagde det sidste ukendte hjørne af Nordøstgrønland og blev særlig dramatisk derved, at lederen Mylius-Erichsen samt Høeg Hagen og Jørgen Brønlund satte livet til. Brønlund blev fundet, men aldrig de to andre. I denne mindeudgave på 75-års-dagen for hjemkomsten den 23. august 1908 gives et rids af ekspeditionens forløb byggende på Achton Friis' store beretning fra 1909 og arkivalier på Arktisk Institut, Charlottenlund. Desuden gives der korte levnedsbeskrivelser af samtlige ekspeditionsdeltagere, hvor det for de mindre kendte af dem må have været noget af et detektivarbejde at finde deres videre skæbne.

Axel Kjær Sørensen

Jørgen Fleischer: *Udsteder. Erindringer fra min barndoms Grønland.* (Gyldendal, 1983). 114 s.

Fleischer, der er født 1924 som søn af en nordgrønlandsk udstedsbestyrer, har den sidste snes år været redaktør af den århundredgamle *Atuagagdiuitit*, fra 1952 dobbeltsproget med undertitlen *Grønlandsposten*. Med sikker og kærlig hånd har han her tegnet nogle skæbner, som han mødte i sin barndom og indflettet det minimum af selvbiografi, der skal til for at holde historierne sammen. Det er også blevet til et lille kapitel om en forfader, den første Fleischer i Grønland, Hans Egedes proviantforvalter Johan Sechmann Fleischer. Det har forfatteren af gode grunde læst sig til.

Forfatteren har heller ikke kunnet stå for en forunderlig historie om en 12-årig Thule-dreng, der i 1895 kommer med Peary tilbage til USA, opvokser der, men i 1909 vender tilbage til Thule og bliver et velfungerende medlem af samfundet for i 1919 at dø i USA, hvor han er ovre for at hente en større sum penge. Den skæbne synes ikke at have relation til Jørgen Fleischer eller nogen, han kendte i sin barndom, men spændende er den.

Jørgen Fleischers bog er nyttig ved at bidrage til at give en fornemmelse af proportionerne i et samfund, så langt i tid og sted fra vores.

Axel Kjær Sørensen

Tage Kaarsted (udg.): *Islandske Ridder og Dannebrogsmænd 1808-1918* (De kongelige Ordeners Kapitel, København, 1983). 52 s.

Som et led i bestræbelserne på at gøre interesserede opmærksomme på de ældre levnedbeskrivelser af de ca. 35.000, som beror i Ordenskapitlets

samling på Amalienborg, har ordenshistoriografen, professor Tage Kaarsted udarbejdet en regest over de islandske levnedbeskrivelser, samlingen rummer. Efter en indledning med statistikker og en redegørelse for fremgangsmåden ved dekoreringerne bringes en fortegnelse over de 128 selvbiografier. Flere af Islands kendeste politikere, kunstnere og forretningsmænd er repræsenteret blandt dem. Fotokopier af hele den islandske samling er i sommeren 1983 overdraget det islandske nationalarkiv. Regesten er ikke i boghandelen, men kan rekvireres ved henvendelse til Ordenskapitlet med indsendelse af porto for et brev på indtil 100 g.

Ib Gejl

Elias Bredsdorff: *Min egen kurs. Erindringer 1912-1946.* (Gyldendal, 1983). 264 s.

Litteraturhistorikeren Elias Bredsdorff, der kom til at leve sit halve liv i England, har udsendt et erindringsbind, som dækker hans liv, til han i 1946 drog til England for ved University College i London at overtage stillingen som Queen Alexandra Lecturer i dansk – en ironisk titel for en gammel kommunist. Forfatteren tilhører, som navnet angiver, adelen inden for den danske højskolebevægelse; men han fik nok af Brage-snakken og emanciperede sig hurtigt fra højskolemiljøet for ikke at sige, at han brød med det. Beskrivelsen af højskolebaggrunden er kritisk-ironisk, men ikke ukærlig.

Som student fandt forfatteren sit blivende ståsted i socialismen, de første år som medlem af DKP. Han blev en central skikkelse i næsten alle de venstreintellektuelle aktiviteter i 1930'erne og blev ven med, eller blev selv en del af dens elite (Kjeld Abell, Peter P. Rohde, Aksel Larsen), og uven med

borgerskabet i C. Th. Zahles, Hans Brix' og andres skikkelse. Skildringen af dette bevægede tiår er interessant og virker redelig. Meget er kendt, men nye oplysninger og nuanceringer af kendte gør fremstillingen til en god kilde for den samlede analyse af 1930-ernes kulturkamp, man stadig savner, ikke mindst for at få klarlagt drivkræfterne i den.

Selv udmeldte forfatteren sig af DKP i forbindelse med USSR's angreb på Finland. Det skete 7.12. 1939 i et brev til DKP's centralkomité. Forfatteren gengiver det in extenso, og det forekommer anmelderen at være et højt ejendommeligt aktstykke, thi mens begrundelsen for udmeldelsen fylder 12 linjer, rummer brevet 60 linjer, som i de groveste vendinger angriber Vesten (f.eks. kaldes Paasikivi fascistisk bandit) og forsvarer Martin Andersen Nexø.

Brevet viser, hvor forfatteren fortsat havde sit hjerte. Det forklarer også, hvorfor bogen kun rummer nogle få linjer om hans blinde tillid til Stalin på trods af dennes ugerninger, mens der er mange sider om opgøret med høj-skoleideologien. Bredsdorff og hans venner lukkede øjnene for kommunismens umenneskelighed, skønt pressen var fuld af reportager om den, på samme måde som man i visse borgerlige kredse nægtede at tro på tilsvarende underretninger fra Hitlers Tyskland. De kredse, forfatteren tilhører, har bestandig – og ikke ubegrundet – krævet borgerskabets bodsgang for visse sympatier (eller for blindhed), men hvorfor finder man da aldrig hos dem selv et begrundet selvpøgr? Forfatteren går også på harefødder hen over besættelsens første år, hvor hans gamle venner indtil 22. juni 1941 førte en politik, der nøje passede til Moskva-Berlinaftalerne, og som grænsede til angiveri over for danske anti-nazister.

Under krigen blev forfatteren en nøglefigur i det illegale bladarbejde, idet han en lang periode var Frit Danmarks rejsesekretær. Det var et farligt og opslidende arbejde, som forfatteren beretter om uden at stille sig i positur. Utvivlsomt øvede han her en betydelig indsats, og sikkert var det ham en stor glæde, at det kunne ske i samarbejde med dem, der havde modtaget hans udmeldelse af DKP.

Det virker også påfaldende, at forfatteren slet ikke reflekterer over, at han i april 1944 for Frit Danmark ude i landet skulle sondere stemningen over for en befrielsesregering under Vilh. Buhl »og med så kompromitterede navne som Alsing Andersen, Kjærbøl, Laurits Hansen og Bertel Dahlgaard«. Modsat Buhl havde f.eks. Dahlgaard hverken siddet i regering med Erik Scavenius eller som Buhl i radiotaler opfordret til at angive sabotører. Det er et af besættelsestidens paradokser, at Buhl var acceptabel, de andre ikke.

Forfatterens kildegrundlag er visse notater, breve, manuskripter og andres fremstillinger, ligesom Mogens Fog og Børge Houmann har foretaget manuskriptrettelser, »som bringer skildringerne nærmere til den historiske sandhed« – i al fald som de to opfatter den, må en historiker føje til. Hukommelse er dog en ikke væsentlig del, og den kan som bekendt spille en et puds. Det sker for Elias Bredsdorff, når han side 178 taler om, at »departementschefstyrets hovedkontor« blev flyttet til Silkeborg, og at han i kantinen (på kuranstalten Gl. Skovridergård) sad »omgivet af alle de departementschefer, som forsøgte at føre den danske administration videre«. Dels var der overhovedet intet hovedkontor, da hver styrelseschef ledede sit område, dels forblev departementscheferne i København. Den »departementschef«, som vennen P.H. Lundsteen havde fulgt fra Køben-

havn, var amtmand P. Herschend, Vejle, som ledede departementschefernes beskedne jyske filial (se J. Hæstrup: Til landets bedste, I, 1966, kap. 8, »Silkeborgkontoret«).

En sådan skønhedsplet ændrer dog lige så lidt som de andre anførte bemærkninger ved det faktum, at »Min egen kurs« er en velskrevet og åbenhjertig erindringsbog, der i mange henseender er en nyttig indgang til 1930'ernes kulturstrid og en god kilde til en væsentlig side af modstandskampen.

Tage Kaarsted

Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas Møllers politiske læreår*. (Vindrose, 1983). 220 s.

John Christmas Møllers nevø og delvise navnefælle har skrevet et indledningsbind til et værk om den konservative politiker. Hvis de efterfølgende bind bliver på højde med de løfter, som dette første bind giver, bliver der ikke alene tale om den bedste biografi, der er skrevet om JCM, men også om en vigtig teoretisk indsats og nyvinding på det personalhistoriske område.

Ikke desto mindre handler dette bind mindre om JCM end om hans ven og læremester Aage Kidde. Det er ikke første gang, at Kiddes betydning for JCM er blevet beskrevet, men det er første gang, man har fået en psykologisk dybtgående forklaring på, hvorledes JCM's personlighed simpelthen blev formet over Kiddes. Man skulle næsten tro, at forfatteren projicerer JCM's synspunkter og karakter tilbage på Kidde, men jeg er overbevist om, at dette ville være en grim mistanke, og JCM var faktisk i så høj grad, som bogen påstår det, et produkt af det åndelige slægtskab med Kidde.

For så vidt angår det formelle bør det fremhæves, at forfatteren skriver et fortræffeligt dansk, der blot skæmmes af en alt for hyppig anvendelse af tekniske termer, der kun sjældent har nogen betydning for fremstillingen. Hans arbejde med samfundsvidenskab, som den dyrkes ved universiteterne, kan man nok tilskrive disse skønhedsfejl. Lidt for ofte meddeler han også sine personlige konklusioner, hvor begivenhederne i og for sig udmærket kan tale for sig selv.

Af og til forrykker han ordenes konventionelle betydningsindhold. Når han således taler om de »illegale forbedelser« til det, som skulle føre til påskekrisen i 1920, får man det indtryk, at der, som under besættelsen, var tale om underjordiske illegale konspirationer. I virkeligheden var der tale om en række fortrolige samtaler, som man ikke af den grund kan betegne som illegale. Han tillægger i øvrigt nok Kidde og hans kreds lidt for stor indflydelse på kongens afsked af Zahle i 1920.

JCM og Kiddes forhold endte i en tragedie. Ikke alene fordi Kidde døde ung af den spanske syge, men ikke mindst fordi han kort tid forinden havde måttet trække sig ud af studentpolitikken på grund af beskyldninger for homoseksualitet. De faktiske forhold, som forfatteren fremhæver, er bestemt ikke nok til at »domfælde« Kilde for beskyldningerne, og også her burde kendsgerningerne have haft lov til at stå for sig selv uden kommenterende bemærkninger. Og så er det i øvrigt helt irrelevant og totalt udokumenteret, når tre endnu velkendte personer betegnes som homoseksuelle. Om de var det eller ej, er efter min opfattelse uden betydning for sagen den gang, men bogens påstand er i hvert fald helt ubevist.

Beskrivelsen af JCM's forhold til sit hjem er af stor betydning for forståelse

sen af hans personlighed. På samme måde som JCM kun interesserede sig for politik, interesserede hans fader sig kun for forretning. De synes at have lignet hinanden meget, og JCM havde intet til overs for sin fader. Derimod elskede han moderen højt, og hun var meget forskellig fra ham. Moderen var udadvendt og søgte at skilte med mandens penge. Hun gav i enkeltheder anvisninger på en pragtvilla i Espergærde, som jeg sammen med andre drenge i denne ferieby vrængede »Pralenborg« efter.

JCM var en ensom dreng, og efter moderens død var Kidde vel hans eneste egentlige ven, indtil han indgik sit andet ægteskab, nemlig med Gertrud Jessen. Det kommer ikke rigtigt frem i bogen, hvor stor indflydelse hun havde på ham, men det kommer måske i næste bind. Kun få mennesker fandt nåde for hendes øje. Der er ingen tvivl om, at hun helt udfyldte det tomrum, der var opstået ved Kiddes død. Hun var ham en fantastisk god hjælp. På godt og ondt havde hun en meget stor indflydelse på ham.

For nutidens læsere kan det virke lidt kedsommeligt at høre om den lille verden, som Studenterforeningen var den gang, men meget kortere kan det vel ikke siges, når JCM's udvikling skal belyses. Der er skrevet andre og betydeligt mere interessante beretninger om JCM's indsats i afstemningstiden 1918-20 end den, som findes i denne bog. Al den megen psykologi kan nok af og til blive lidt kedsommelig, når den kvæler det episke.

I 1920 blev JCM valgt ind i Folketinget, og dermed begyndte hans manddomsgerning. Det er sikkert rigtigt, som bogen siger, at JCM i sine unge år var en ringe taler, men det er bestemt ikke rigtigt, når det samtidig antydes, at han senere blev en god taler. Det er nok rigtigt, at han kunne rive folk med

sig – og det er naturligvis formålet med talen – men traditionelt og grammatikalsk var det ofte nogle elendige taler. Folketingets stenografer måtte ofte bag efter spørge ham, hvordan de skulle formulere de eftersætninger, han havde glemt.

Som man vel får at høre i de kommende bind var partiet nu det eneste afgørende for JCM. Jeg kan endnu for mit indre øre høre ham udtale ordet *partiet* med lige stærkt tryk på de to sidste stavelser.

Som allerede antydet er bogen mere end blot en beskrivelse af JCM's barndom og ungdom. Den er så at sige det teoretiske begrebsapparat, der tænkes anvendt på fremstillingen af hans virksomhed i de følgende år. Uden de nævnte miljøers betydning kan JCM's personlighed ikke forstås.

Derfor må man også forstå, at ved afrejsen til England blev han rykket op med rode af det, der var hans ret snævre miljø. Medens denne bog giver en fortrinlig beskrivelse af forudsætningerne for JCM's indsats i fredstidens danske politik, har den kun indirekte betydning for en forståelse af hans rolle i den derefter følgende tid. Denne rolle blev bestemt af et fuldstændigt sammenbrud af det, der var hans lille verden.

Poul Meyer

Erik Halvorsen: *Et moderne menneske. 2. del: Om Arne Sørensen fra 9. april 1940 til 1. marts 1978.* (Samlere, 1983). 176 s.

Erik Halvorsen har med dette bind fuldført sin biografi af Dansk Samlings stifter og leder i den fase, hvor bevægelsen fra en sekterisk klub af velmenende blev et politisk parti med repræsentanter i folketing og regering. Be-

sættelsestiden blev Arne Sørensen kulmination. Forholdene var da så usædvanlige, at en type som Arne Sørensen fik udfoldelsesmuligheder i et spil mod de etablerede partier og disses forhandlingspolitik over for besættelsesmagten. Arne Sørensen udfoldede en rastløs og frygtløs virksomhed, men selv om bogen er en vennebog, lægger forfatteren dog ikke skjul på Arne Sørensen's brist som partileder: »Det var et særligt træk i hans karakter, at han stadig var på vej mod nye positioner« (s. 90). Med andre ord var han for ustadig, ligesom han også kunne slå for store brød op (s. 105).

Forfatteren gør næsten intet ud af Arne Sørensen's virke som folketingsmand og minister i befrielsesregeringen, men søger hele tiden især ved hjælp af Arne Sørensen's skrifter at gengive og forklare Arne Sørensen's meninger. Nogen tilfredsstillende forklaring for hans brud med Dansk Samling gives ikke. Desværre er bogen helt uden dokumentation, hvad der forringer dens værdi. Det er overmåde ærgerligt, da det havde været nemt for forfatteren at angive sine kilder. Personindekset rummer formentlig kun halvdelen af bogens personer, udvalgt efter uigennemskuelige principper, da centrale skikkelser er udeladt, perifere medtaget.

Nogle vil måske spørge, om der er rimelighed i at udsende et to-bindsværk om Arne Sørensen, når så mange betydelige politikere ikke er biograferet. Bortset fra, at Arne Sørensen's virke efter krigen (som turistfører for amerikanere osv.) i grunden er temmelig uinteressant, er denne kritik over for forfatteren ubillig. Arne Sørensen var i 15 år en sådan »uromager« i dansk politik og åndsliv, at hans virke fortjener at fastholdes. Erik Halvorsen's bog opfylder ikke kriterierne for en kritisk-historisk biografi, dertil er

hans beundring for Arne Sørensen for stor, men andet bind giver især i sammenfatningen »Et menneske med mange sind« (s. 153-172) alligevel en værdifuld analyse af Arne Sørensen's karakter og holdninger. Efter læsningen af bogen forstår man ham bedre, selv om fuldkommen klarhed over hans hensigter ikke er tilvejebragt. Måske kendte han dem knap nok selv.

Tage Kaarsted

Harly Foged: *Danske landsknægte: SS-soldat.* (Forlaget Zac 1983). 84 s., 98,- kr.

Denne beretning bygger angiveligt på optegnelser af frikorpsmanden Svend Aage »Sværdborg« Jensen fra 1947-50 om fire års kristjeneste og to års fangenskab. Det står dog ikke klart, hvorledes beskaffenheden af optegnelserne er, eller hvorledes Harly Foged (der er journalist på Ugens Rapport) har bearbejdet dem. Bogen fremkommer som første bind af en serie om danske landsknægte, hvilket ikke lyder appetitligt. Men landsknægt er en passende betegnelse på »Sværdborg«. Født i et landarbejderhjem i Sydsjælland, selv landarbejder og herregårdsdaglejer, yngst blandt 6 børn, lod han sig hverve 1941, 21 år gammel. Selv angiver han antikommunisme som bevæggrund, men rodløshed og eventyrlyst synes også at have spillet en rolle.

Det er den menige soldat med maskingeværet, man her møder. Overblik over kamphandlingerne har han af gode grunde ikke. Han bestrider krigens fæle håndværk, har sine få, noget rå glæder i samvær med kammeraterne og løber lejlighedsvis ind i Svejkagtige situationer. Svend Aage Jensen var – om man så må sige – så heldig at blive slemt såret flere gange. Det førte ham rundt i Europa i disse kaotiske år, men

han vendte altid tilbage til østfronten og var med til de sidste dage i Berlin. Han kan dog ikke bidrage med ny viden om forholdene.

Mest interessant er hans skildring af tiden efter krigen: fange hos russerne (der ikke regnede med, at han kunne være SS-soldat med sine kun 166 cm), fange hos englænderne, omflakker i Sydtykland i sommeren 1945, fange hos amerikanerne, indtil han blev udleveret til det hjemlige retsopgør; det kostede ham 15 måneder som »lands-sviger«, en åbenbar absurditet, som politikere og retsvæsen må tage ansvar for.

Ib Gejl

Bent Fausing: *Danmarksbilleder – i massekulturen 1944-1946*. (Gyldendal, 1981). 281 s.

Denne bog er prætentios i sit anlæg. Dens hensigt er angiveligt at skildre *massekulturen* i overgangen mellem besættelse og befrielse, at aflæse tidens *social-psykologiske* reaktionsmønstre. At bogen hedder *Danmarksbilleder* har endvidere en dobbelt betydning, der dels sigter til konkrete billeder som analyseobjekter, dels til billeddannelserne i individernes bevidsthed i det pågældende tidsrum. Alt i alt bliver der tale om, at bogen indeholder en billedanalyse, en trivialanalyse, en litteraturanalyse og en socialhistorisk analyse.

Bogen er lige så diffus som anlægget til den. Opdelt i to hovedafsnit, *Befrielsen* og *Besættelsen* er den nærmest en samling essays af vekslende omfang og kvalitet, nogle ret ufærdige og nærmest reflekterende, andre stærkt politiserende/moraliserende.

I en almindelig anmeldelse kan man ikke tage detaljeret stilling til Fausings billedanalyser, da man jo dårligt kan

fremlægge analyseobjekterne. Det kunne imidlertid være ønskeligt med en mere omfattende stillingtagen til den megen analyse af fortidens billeder, der udføres af folk uden for historikernes kreds. I det foreliggende (og andre) tilfælde er spørgsmålet, om de meget subjektive elementer, der indgår i analyserne, ikke kolliderer med billedernes udsagn. Eller for at citere kunsthistorikeren Lise Gotfredsen, der i sit præcise opgør med analyseemagere advarer imod, at man »ender med at læse færdige resultater *ind* i billederne i stedet for at læse ærligt *ud* af dem«. (Kursiv 2/1983, s. 73). Dette forhold forstærkes i nærværende tilfælde af forfatterens tilbøjelighed til at fastslå, at hvad der *ikke* er i billeder, skyldes fortrængninger.

Forfatteren er i det hele kontrafaktisk teoretiserende: »(Rets)opgøret kunne have været brugt til at sætte besættelsesmagten, national-socialismen i forbindelse med den kapitalistiske produktion som sådan og derved fascismens mulige forbindelse til efterkrigstiden«. Nej, det kunne det netop ikke i Danmark, hvor kun få forbandt de to begreber, og hvor endnu færre ønskede den »demokratiudvidelse« for at bruge et andet af forfatterens udtryk, som man fik i østeuropæiske lande under sovjetisk overvågning.

Videre reflekterer Bent Fausing over USA's »imperialistiske førerstilling« efter 1945. Den gik ikke så meget på landerobringer, men på bemægtigelsen af bevidstheden. Herved »følte herredømmet ikke som en direkte, fysisk undertrykkelse..... men tog sig i stedet ud som behagelig, selvvalgt og berigende adspredelse«. Man kan jo næsten ikke forlange mere af en imperialismen, men her fører det forfatteren direkte ind i den hæslige »vareof-fentlighed«, hvor det private forbrug opdyrkes i spekulationsøjemed. En si-

tuation, der fører til en narcissistisk omverdensholdning, hvor objekterne optræder som »elementer til selvtilfredsstillelse«. Der kan således abstraheres meget over det faktum, at vareudbudet med bananbådene blev mere omfattende, og at forbruget steg efter de magre besættelsesår. I øvrigt er modsætningen mellem »vareoffentligheden« og den »borgerlige offentlighed«, som forfatteren skildrer, af langt ældre dato. I et afsnit om arbejderstrejker og folkestrejker fastslår forfatteren, at »socialstaten« i efterkrigstiden ikke forbød, men tæmmede fagbevægelsen ved at inddrage den i statsforvaltningen. Ved at anvende »socialstaten« som grundled i stedet for som styrelse i et forholdsordsled – »i socialstaten« – undgår forfatteren at forklare, hvem det var, der tæmmede; en oplysning, som sikkert ellers ville interessere smedene.

Noget tyder på, at socialdemokratiet skal have noget af den tvivlsomme ære. I hvert fald fastslår forfatteren, at partiet og fagbevægelsen allerede i trediveerne havde indledt et nært samarbejde, der medførte fagbevægelsens støtte til regeringen med appeller om ro og besindighed. Dette samarbejde rækker nu nok noget længere tilbage i tiden, og det var selvklart et forsøg på at trække på samme hammel. Forfatterens holdning til socialdemokratiet er præget af manglende forståelse. I sin omtale af strejkerne under krigen skriver han: »Det var Socialdemokratiet, der nu nærmest optrådte som tyskeres allierede, og de var nu selv nationalt kompromitterede«. Man kan angribe partiet for valenhed, for forræderi mod kommunisterne, for lurvethed under retsopgøret, men ikke for at fremtræde nærmest som tyskernes allierede; det er en absurditet og kan kun fremføres af en, der i tid og forståelse er fjernt fra realiteterne. En forsk-

er har tidligere forsøgt sig med termen kollaboration i stedet for samarbejds-politik, men er blevet kraftigt imødegået af en stort set enig forskning.

I sin konklusion skildrer forfatteren tiden 1944 til 1946 som en bevægelse fra en fascistisk, entydig styreform til den socialistlige, tvetydige, demokratiske styreform. Afsnittet hviler fortrinsvis på tyske teoretikers arbejder og har derfor ikke megen relevans for danske forhold. Der herskede ikke noget fascistisk styre i Danmark; landet var besat af en fremmed magt, og efter krigen søgte man tilbage til den styreform, der ikke havde overlevet sig selv, og som hvilede på folkets traditioner. Man havde her i landet ikke oplevet den fascistiske »offentlighed« og havde ingen anledning til at tage den i betragtning.

Et hjertesuk til sidst: Det hedder ikke »forpligtigelse«, men »forpligtelse«.

Ib Gejl

John Logue: *Socialism and Abundance. Radical Socialism in the Welfare State. A Study of the Danish Socialist People's Party.* (Akademisk Forlag, 1982). 353 s.

Det må have sine indlysende grunde, at næppe noget andet dansk parti i de seneste årtier slår Socialistisk Folkeparti i antallet af videnskabelige behandlinger. En af dem er naturligvis den prisværdige frimodighed, hvormed partiet stiller sit arkiv til rådighed. En anden må være den forundring, det har vakt i udlandet, at et radikalt socialistisk parti har slået rødder i et så komfortabelt hjørne af verden. Det er denne reaktion, der er udgangspunkt for John Logues analyser af partiets vælgere, medlemmer og aktivister.

I et indledende kapitel redegør Lo-

gue for en række forsøg på teoretisk at forklare politisk radikalisme. De fleste af dem er generaliseret fra situationer, der kun har ringe lighed med Danmark 1960-1980. Forfatteren er da også i stand til at vise, at de næppe bidrager til forståelse af tilslutningen til Socialistisk Folkeparti. Den vigtigste undtagelse er den såkaldte postwelfare hypotese. Når velfærdsstaten har sikret en vis acceptabel levestandard, skulle derefter den politiske opmærksomhed rettes mod andre mål. Især skulle det nu gælde at sikre medbestemmelse i et stadig mere bureaukratiseret samfund. Som sit vigtigste resultat peger forfatteren på, at hans analyser bekræfter denne hypotese eller i hvert fald ikke strider mod den.

Materialet til vælgeranalyserne er overvejende hentet fra Gallups interviewundersøgelser. En del er tidligere indsamlet af Ingemar Glans, Institut for Statskundskab, men kun for en mindre del publiceret. I betragtning af, hvor centralt dette materiale er for hele arbejdet, havde det været interessant, om forfatteren nærmere havde redegjort for det. Ved læsningen af tabeller og iagttagelser melder der sig nu en del spørgsmål, som man ikke får klart svar på.

For at få et tilstrækkeligt stort analysesemateriale for et forholdsvis lille parti som SF har forfatteren valgt at akkumulere besvarelserne for perioder på to år. Da Gallup hver gang trækker nye stikprøver til sine undersøgelser, er det for så vidt en rimelig fremgangsmåde. Men det forudsætter, at hovedtrækkene i den politiske situation kan karakteriseres som konstante gennem to-årsperioden. Det går måske an for 1961-62, men holder det også stik for 1966-67 og 1970-71?

Et andet spørgsmål er, hvordan partitilhørsforholdet er konstateret. Er det oplysninger om, hvad der blev

stemt ved sidste folketingsvalg, der er lagt til grund, eller oplysninger om, hvad den adspurgte ville stemme næste gang? Det finder man ikke svar på, men de forbehold, man må have over for materialet, er dog af forskellig art afhængig af, om det ene eller det andet er tilfældet.

For det tredje er det et problem, hvilke aldersgrupper stikprøverne omfatter. Da de skal repræsentere vælgerne, må man gå ud fra, at de retter sig efter den til enhver tid gældende valgretsalders, altså i begyndelsen af perioden 21 år og i slutningen 18 år. Efter som det påvises, at alder har en stigende betydning som forklarende variabel, turde en nærmere redegørelse have været på sin plads.

Materialet til belysning af medlemmer og aktivister har forfatteren selv fremskaffet ved en enquete i 1974. Sammen med et repræsentativt udsnit af medlemmerne fik de delegerede til kongressen 1974 udleveret et spørgeskema, som findes aftrykt i bogen. Alle medlemmer i 13 lokalafdelinger, udvalgt efter repræsentativitetskriterier, skulle have skemaet. I tre afdelinger koksede indsamlingen. For de øvrige ti blev der opnået besvarelser fra i alt 53 pct., men med en variation på fra 20 pct. til 97 pct. afhængig af indsamlingsmetoden. Ved at sammenholde med analyser på grundlag af partikartoteket, der indtil 1972 indeholdt oplysninger om køn, alder og erhverv, konstaterer forfatteren, at pensionister, husmødre og manuelle arbejdere er underrepræsenterede. Det må man tage hensyn til, når man vurderer tabellerne, advarer han. Men hvordan gøre det, når man hverken kender størrelsesordenen eller ved, om der er systematiske holdningsforskelle på spil? Det var jo ved valg af afdelinger, repræsentativiteten i enqueten skulle sikres.

Undersøgelsen står stærkest i afvisningen af fejlagtige hypoteser, men måske dog enkelte forkastelser er forhastede. Relativ deprivation spiller ingen rolle, for i så fald skulle partiet have størst tilslutning blandt ringere stillede arbejdere, men faktisk er det modsatte tilfældet. Det tror man da gerne, men forfatteren må på grundlag af vælgeranalysen konkludere, at en korrektion for regionalisme og urbanisering måske ville ændre resultatet. Støtte for sin forkastelse finder han i Borres og Stehouwers iagttagelser i materiale fra 1960, men dels ser han derved helt bort fra problemerne i den økologiske metode, dels måtte der gennemføres en særlig analyse i Københavnsområdet, der helt dominerede tilslutningen til SF. Endelig kunne relativ deprivation jo operationelt defineres på andre områder.

Forfatteren har en tydelig forkærlighed for postwelfare hypotesen. Resultatet er dog ikke overbevisende. Vælgeranalysen giver på dette punkt ikke afgørende udslag, må han konstatere (s. 191), for så alligevel at konkludere (s. 203), at hans data i almindelighed er forenelige med hypotesen. Medlems- og aktivistanalysen er ikke mindre tvivlsom. For at bringe overensstemmelse i stand lægger han mere i svarene på et enkelt spørgsmål, end de kan bære, og han kaster fundamental tvivl over gyldigheden af svarene på et andet for så alligevel at bruge det aspekt af dem, der kan støtte hypotesen (s. 242-43). Man tror da gerne, at radikale socialister prioriterer medbestemmelse højt. Men hvor højt? Stilles spørgsmålet i interviews eller enquetes, er det klart nok, hvad normen skulle tilsi at svare. Og så er resultatet tilmed langt fra overbevisende.

Der er to problemer, man kunne ønske forfatteren havde taget hårdere fat på. Det ene er den bemærkelsesvær-

dig store tilslutning, venstrefløjspartierne har vundet blandt uddannelsessøgende og yngre højt uddannede. Iagttagelsen er ikke ny, men materialet tillader ham at dokumentere og fremstille den særdeles instruktivt. Og i denne sammenhæng hæfter han sig med rette ikke kun ved SF, men ved venstrefløjen som helhed, hvad han måske også burde have gjort i adskillige andre. Man skal næppe bebrejde ham, at han ikke definitivt kan forklare fænomenet, men han kunne godt have givet et bedre bidrag til indkredsningen af problemet. Interessen for at påvise politisk socialisering hjælper ikke i dette tilfælde, for det interessante er her de mange tilfælde, hvor den helt mislykkedes, altså de mange borgerligt opdragne, der er blevet radikale socialister. Den eneste forklaringsansats, Logue berører, er Marcuses, men da den opererer med en alliance mellem studenter og pjalteproletariat, og det klart kan påvises, at det sidste ikke er repræsenteret i SF, skyder han den fra sig. Men rent bortset fra pjalteproletariatet kunne Marcuse jo ved at pege på det globale engagement blandt studerende have fået fat på i hvert fald en rigtig ende. Også distant altruisme kan jo give en slags mening i tilværelsen. Men havde Logue fulgt denne ledetråd for, hvad den nu måtte vise sig at være værd, havde han måttet opgive sin så godt som udtalte, men dog tydelige forestilling om, at der næppe er væsentlige forskelle på arbejderes og akademikers tilskyndelse til at støtte SF.

Dette problem nummer to tager forfatteren slet ikke direkte op. På medlems- og aktivistplanet synes det dog at have gjort sig gældende både i parti-striden 1966-67, der førte til skisma og dannelse af VS, og i opgørene efter Aksel Larsens død. Og man kan måske nok vove det gæt, at det på vælgerplanet også har spillet en væsentlig rolle

for partiet. Tilslutningen til partiet har længe svinget mellem to niveauer, et lavt på o. 5-6 pct. af de afgivne stemmer og et højt på o. 10-11 pct. Ved de fleste valg har tilslutningen ligget på det lave niveau, men i 1966, 1971 og 1981 kom den op på det høje. En del tyder på, at forskellen skyldes labile arbejderstemmer, der svinger mellem Socialdemokratiet og SF for at fremtvinge et samarbejde, som skønnes at stemme overens med deres interesser. Hvordan man end vil karakterisere dem, så kolliderer de øjensynligt med i hvert fald en del akademikers prioritering af, hvad der i praksis skal være SF's politik. Kunne en anden akkumulering af Gallups data have belyst dette problem?

Bogen rummer en del kapitler, som ikke har fundet omtale. Der er en række velskrevne introducerende afsnit til dansk politisk historie og til den danske venstrefløjs historie, vel især beregnet for udenlandske læsere. Og der er interessante afsnit om SF's programudvikling og om fagbevægelsens skiftende placering i dansk politik. Sidst men ikke mindst forsøger forfatteren i et af de afsluttende kapitler at sætte udviklingen i Danmark i relief ved sammenligninger med tilsvarende fænomener i Norge og Sverige.

Johan Peter Noack

Erling Bjøl: *Hvem bestemmer?* Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces. Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter nr. 9. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983). 443 s.

Denne bog har en lidt usædvanlig forhistorie, der går tilbage til 1973, hvor Jens Otto Krag efter sin overraskende afgang fra aktiv politik blev ansat på Institut for Statskundskab som lektor i

international politik. Ideen var i udværelse og forskning at skabe mulighed for en gensidig udveksling af erfaringer mellem praktikerne Krag og instituttets forskere. Dette var også tanken bag et projekt om beslutningsprocessen i dansk udenrigspolitik, som professor Bjøl og JOK indledte med Bjøl som den drivende kraft, men med Krag som en vigtig kilde til *inside* information og politisk-strategiske analyser, der kunne komplettere og i givet fald korrigere forskeren Bjøls mere teoretisk-analytiske tilgang til emnet.

Konstruktionen kom næppe til at virke efter hensigten. Bjøl skriver meget loyalt, at »selv i forskerrollen kunne JOK ikke aflægge politikerhammen« (s. 8), men den egentlige sandhed er vel den, at Krag ikke var det analytiske gemyt, som mange anså ham for at være. Dertil lagde hans – for danske politikere så karakteristiske – overdrevne diskretion hindringer i vejen for projektets gennemførelse, der måtte opgives ved Krags tidlige død i 1978.

Under disse omstændigheder er det imponerende om ikke just overraskende, at der alligevel er kommet et resultat ud af projektet, og at det er blevet så spændende, som tilfældet er. Bjøl anser stadig samarbejdet med Krag for en »afgørende forudsætning« for bogen, men det er nok mere en cadeau til Krag end en helt korrekt beskrivelse. Krags vurderinger og synspunkter sætter nok sine spor på fremstillingen af »Krag-perioden« fra slutningen af 1950'erne til 1972, men dels har Bjøl haft andre kilder til denne i form af en række unavngivne udenrigsministerielle embedsmænd, dels er det egentlig ikke så meget nyt, der kommer frem om denne periode. Men først og fremmest er tidsperspektivet blevet udvidet bagud fra »Krag-perioden« helt tilbage til Vedels dage i slutningen

af forrige århundrede. »Hvem bestemmer?« er herigennem undervejs blevet en stærkt historisk orienteret analyse af dansk udenrigspolitik, som i overvejende grad bygger på udnyttelse af trykte kilder (med Munchs dagbøger som den flittigst brugte) og af den faghistoriske litteratur om dansk udenrigspolitik.

Det bagudrettede perspektiv har samtidig fået den mindre heldige og også unødvendige konsekvens, at de afgørende ændringer i den udenrigspolitiske beslutningsproces, der er sket siden Krag's afgang i 1972, kun berøres perifert, og at Bjøl paradoksalt nok kun i helt begrænset omfang har draget nytte af den nyere, mere politologisk orienterede litteratur om dansk udenrigspolitik. Bogen nævner f.eks. knap nok de væsentlige tilpasningsproblemer, som EF-medlemskabet og deltagelsen i det europæiske politiske samarbejde (EPS) har skabt, eller følgerne af den politisering af sikkerhedspolitikken, man har været vidne til siden slutningen af 1970'erne, ligesom den ikke tager nyere teoretiske perspektiver, som f.eks. segmenteringsproblematikken, op til diskussion.

Titlen »Hvem bestemmer?« skal tages helt bogstaveligt, for bogens hovedsigte er at isolere *aktørerne* i den udenrigspolitiske beslutningsproces, hvadenten der er tale om de centrale beslutningstagere eller »inderkredse« omkring dem. »Efterforskningen af de inderkredse, der træffer de egentlige beslutninger, vil ... blive et hovedsigte med denne undersøgelse« (s. 44. E.B.s fremhævelse). Hensigten er altså ikke at beskrive *beslutningsprocessen* som sådan eller de *strukturer*, som den udfolder sig i, og heri ligger nok undersøgelsens væsentligste analytiske svaghed. Man kan hævde, at beslutningsprocessen som sådan, dvs. samspillet mellem aktører, beslut-

ningsstrukturer og det relevante problems indholdsmæssige og typologiske karakteristika, er forskningsmæssigt mere interessant end spørgsmålet om, hvem der bestemmer, hvis der i det hele taget kan gives noget generelt svar herpå; under alle omstændigheder forudsætter en bestemmelse af indflydelsesrelationer en nærmere analyse af de processer og strukturer, hvori de skabes og udøves. Specielt hvis sigtet er en sammenligning over tid (diakron komparation), er en sådan analyse nødvendig.

Undersøgelsen er struktureret således, at den efter to teoretisk orienterede kapitler systematisk gennemgår de enkelte aktørkategorier, dvs. kongehuset, regeringen, embedsmændene, folketinget, partierne, »det tredje ting« (erhvervsinteresser og interesseorganisationer), »den fjerde magt« (pressen, opinionen) og »omverdenen«, dvs. de internationale omgivelser. Analysen slutter med et par mere analytiske kapitler om henholdsvis »inderkredse« og »indflydelse« og et slutkapitel, hvor nogle af analysens resultater trækkes op.

Indledningskapitlerne om henholdsvis udenrigspolitik og udenrigspolitiske beslutningstyper skal ikke omtales nærmere på dette sted; de fremlægger og diskuterer en række analytiske kategorier, der udgør det begrebsapparat, som den efterfølgende analyse betjener sig af, men fører ikke frem til et egentligt analyseskema for denne.

De mere empirisk orienterede kapitler, som følger efter, er hovedsagelig kronologisk opbyggede, således at de ofte tager udgangspunkt i Vedel-perioden og derfra følger udviklingen op til vore dage. Fremstillingen er karakteriseret ved en sand rigdom af data, ideer og perspektiveringer, som kun brudstykkevis kan tages op her. Et specielt analytisk greb, som bruges med megen

effekt og kaster mange interessante perspektiver på den danske problematik, er dragningen af paralleller fra andre lande, først og fremmest Norge, hvis udenrigspolitiske beslutningsproces på visse punkter er bedre belyst end den danske.

Der er, ud over interviewmaterialet, af gode grunde ikke inddraget utrykt materiale i undersøgelsen, som derfor er stærkt afhængig af den foreliggende litteratur og de trykte kilder. Kildegrundlaget er derfor nødvendigvis noget uegalt med den ældre periode som den bedst belyste, men Bjøl søger at kompensere herfor ved en meget grundig og opfindsom læsning af sit materiale. Af og til kan kildegrundlaget dog være for tyndt til at bære de konklusioner, som Bjøl gerne vil kunne drage. Det gælder f.eks. hans karakteristik af Gustav Rasmussen som neutralistisk og inderst inde imod Atlantpagten (s. 62, 282, 305), der bygger dels på Ole Bjørn Kraft og dels på den svenske socialdemokratiske politiker Per Edwin Skölds dagbøger. Begge er svage kilder i denne forbindelse; Ole Bjørn Krafts fremstilling tillader i sig selv ikke de store konklusioner, og hans velkendte aversion mod Rasmussen for hans Sydslesvig-politik i 1947 og hans efterfølgende overgang til Hedtoft-regeringen burde mane til en vis forsigtighed i udnyttelsen. Fra Sköld citerer Bjøl en udtalelse af Rasmussen under Karlstad-mødet i januar 1949, hvorefter Danmark ikke ville i Atlantpagten – det ville være at underskrive sin egen dødsdom. Hvis Norge gik med, ville Danmark også gøre det, men »förbannar den stunden«. Sköld var ikke med i Karlstad og citerer derfor kun på anden hånd – og for en gangs skyld forkert. Ifølge det svenske referat af Karlstad-forhandlingerne var det ikke Gustav Rasmussen, men Hedtoft, der udtalte sig således, og i en no-

get anden kontekst end den, Sköld giver indtryk af:

»... om en av oss springer ifrån (i förhåll till USA), då är vi förlorade. Om Norge går med i atlantpakten då måste vi följa efter. Men jag skulle förbanna den stund då det skulle visa sig att vi tre socialdemokratiska regeringar ej kunna finna någon annan lösning än den som leder till en splittring«.

Citatet viser endvidere, at Hedtoft allerede på dette tidspunkt indså konsekvenserne for Danmark af en norsk beslutning for Atlantpagten; han behøvede derfor næppe heller at overtales til at følge efter af Buhl og H. C. Hansen (s. 128). Men hensyn til Gustav Rasmussen er det rigtigt, at han er svær at blive klog på; han havde en tilbøjelighed til at indrette sine holdninger efter omgivelserne. Men han afviste aldrig et militært samarbejde vestpå, jfr. hans henvendelse til den amerikanske ambassadør i marts 1948 eller hans antydning i jan. 1949 til den britiske ambassadør af, at Danmark og Norge nok kunne have hemmelige militære aftaler med vestmagterne under et formelt fritstående nordisk forsvarsforbund.

Bjøl har i øvrigt helt ret i, at Gustav Rasmussens indflydelse var begrænset i forhold til Hedtoft (det netop anførte antyder måske hvorfor!), og at denne var nøglebeslutningstageren i 1948-49. I kapitlet om regeringsaktøren giver Bjøl en lang række interessante analyser af indflydelsesrelationer mellem udenrigsministre og statsministre, som bl.a. fører frem til den iagttagelse, at der er et vist rollebestemt modsætningsforhold mellem statsministeren med hans nære forhold til opinionen og det hjemlige system og udenrigsministeren med dennes primære kontakter til udenrigsministeriet og de eksterne omgivelser. I øvrigt understreger kapitlet, hvad der er en rød tråd gennem fremstillingen, de personlige egenska-

bers og relationers betydning for indflydelse i udenrigspolitikken.

Den samme synsvinkel går igen i kapitlet om embedsmændene. Det er meget koncentreret om den historiske udvikling af forholdet mellem departementschefen og ministeren, men uden i tilstrækkeligt omfang at inddrage de omvæltende strukturelle forandringer, der er sket i udenrigsministeriet siden Vedels dage og deres betydning for dets rolle i beslutningsprocessen. Kvalitativt og kvantitativt har udenrigsministeriet ændret sig så meget, at den diakrone komparation har begrænset værdi, sålænge grænsebetingelserne ikke er nøje beskrevet. Men igen rummer kapitlet mange interessante perspektiver og en del nyt stof, og det samme gælder de efterfølgende diskussioner af folketingets og partiernes rolle. Med rette betoner Bjøl partiernes og særlig Socialdemokratiets centrale rolle i udenrigspolitikken. En særlig interessant diskussion gælder de udenrigspolitiske konsekvenser af Socialdemokratiets ændring fra kamporganisation til regeringsparti og den interne »demokratisering« af partiet i de senere år.

Kapitlet om »det tredje ting« er for stærkt fokuseret på H. N. Andersen og hans kreds og gør til gengæld for lidt ud af det intrikate spil mellem interesseorganisationer og det politiske system, der karakteriserer vore dages udenrigsøkonomiske (EF-) og ulandspolitik. Også i afsnittet om opinionen er perspektivet mere historisk end aktuelt, f.eks. i den ellers fremragende klare gennemgang af den danske fredsbevægelses historie, der afsluttes med Atomkampagnens opløsning i 1967.

Kapitlet om »omverdenen« er bygget op om det nyttige begreb »referenceland« eller »referencegruppe«, dvs. de lande, der i særlig grad spiller en

rolle i udformningen af dansk politik, hvadenten denne giver sig udtryk i egentlig påvirkning, eller der er tale om »ligesindethed«. Bjøl har især en fyldig gennemgang af den nordiske orientering i dansk sikkerhedspolitik, hvor han meget nuanceret diskuterer den rolle, Norge har spillet som referenceland for Danmark efter anden verdenskrig.

I en fremstilling, der på en så detaljeret måde diskuterer udformningen af 100 års udenrigspolitik, vil der være behov for en afsluttende sammenfatning, der anlægger andre, mere tværgående synsvinkler end den kronologisk aktørorienterede, der bærer bogen oppe. Det sker i tre afsluttede kapitler, der dels søger en nærmere afklaring af de centrale begreber »inderkreds« og »indflydelse«, dels søger at trække frem nogle af de uafhængige variable, der kan forklare de fundne variationer i indflydelsesrelationerne over tid.

»Inderkreds«-begrebet (kap. X) defineres som »den for hver enkelt beslutning centrale beslutningsenhed« (s. 231). Den skifter alt efter beslutningstype, det internationale systems karakter og beslutningstagernes personlige egenskaber og indbyrdes forhold og er derfor et meget u håndgribeligt begreb, som det næppe heller lykkes helt at få hold på i kapitlet. Dels inddrages også andre lignende begreber som »kernegruppe« og »køkkenkabinet«, dels forbliver relationen til indflydelsesbegrebet uklart; f.eks. opfattes Gustav Rasmussen som selvskrevet medlem af inderkredsen omkring Atlantpagt-beslutningen, men uden at have nogen påviselig indflydelse på den (s. 303). I kapitlet om indflydelse er der interessante diskussioner af forudsætningerne for indflydelse på de centrale beslutningstagere, specielt inden for de to organisationer, som Bjøl opfatter som de

centrale deltagere i beslutningsprocessen, udenrigsministeriet og partiet (Socialdemokratiet). Bjøl tager også spørgsmålet om opinionens og de såkaldte »yderkredses« indflydelse op og konkluderer – i tråd med en bredere analyse heraf i kapitlet om partierne – at politikerne nok tager et vist hensyn til disse, men at de, når der er tale om spørgsmål, som de opfatter som vitale, er villige til at gå imod opinionen og ofre popularitet og stemmer.

Endelig tager Bjøl i slutkapitlet spørgsmålet om de uafhængige variable op, hvoraf han isolerer tre: det internationale system, det danske politiske system og det berørte sagområde. Han demonstrerer f.eks., hvorledes den manglende indenrigspolitiske stabilitet efter anden verdenskrig har påvirket den udenrigspolitiske beslutningsproces. Derimod forekommer diskussionen af sagområde-problematikken for kortfattet i forhold til de frugtbare perspektiver, som den nyeste forskning af dansk og international politik har oprullet på dette felt.

Bjøls seneste bog er arbejdsmæssigt og intellektuelt en veritabel *tour de force*, der under én bestemt synsvinkel – »hvem bestemmer?« – søger at syntetisere et hundrede års dansk udenrigspolitik og litteraturen om den. Dette er ikke den eneste relevante synsvinkel, og fremstillingen har flere analytiske mangler. Men den er også karakteriseret ved en imponerende evne til at holde sammen på en omfattende empirisk stofmængde, af en fantasi- og idérigdom, som er få historikere og politologer beskåret, samt en udpræget evne til at fremstille komplicerede sammenhænge på en klar og læsevenlig måde. Analysen ligger i grænselandet mellem historien og politologien, og ingen forskere fra de to lejre vil for fremtiden kunne komme uden om at konsultere den i beskæftigelsen med dansk

udenrigspolitik og måden, hvorpå den bliver til.

Nikolaj Petersen

Ole Borre med flere: *Efter vælgerskredet. Analyser af folketingsvalget 1979*. (Forlaget Politica, 1983). 196 s.

Bogen, der omhandler det danske vælgerkorps ved udgangen af 1970'erne, er skrevet af valgforskeren, professor Ole Borre og nogle af hans studenter fra Institut for Statskundskab ved Århus Universitet. Den bygger primært på en repræsentativ interviewundersøgelse af omkring 2.000 vælgere efter folketingsvalget i oktober 1979, men drager også fordel af tidligere interviewundersøgelser tilbage til 1971. På grundlag af dette store materiale skildrer forfatterne udviklingen i vælgerholdningen og vælgeradfærden igennem alle fem folketingsvalg i 1970'erne.

Bogen består af seks kapitler samt et bilag med de benyttede spørgsmål og fordelingen af svarene på dem.

I kapitel 1 behandler Ole Borre ideologi og partivalg. Ifølge hans undersøgelse fordeler vælgerne sig på tre ideologiske hovedgrupper: en venstrefløj med omkring 20 procent af vælgerne, et politisk centrum med knap halvdel af vælgerne og en højrefløj med næsten 30 procent af vælgerne. Borre påviser, at der er en særdeles stærk sammenhæng mellem vælgerne placering på venstre-højre skalaen og deres valg af parti. Efter Borres opfattelse er vælgerne holdning til økonomiske spørgsmål afgørende for placeringen på denne venstre-højre akse, mens klassetilhørsforholdet har mindre betydning.

I kapitel 2 analyseres effekten af forskellige politiske stridsspørgsmål på

partivalget. Forfatterne når frem til samme resultat som Borre, nemlig: at de økonomiske spørgsmål især har betydning for den ideologiske venstre-højre orientering og dermed også for valget af parti. Men analysen viser tillige, at udenrigspolitiske, arbejdsmarkedspolitiske og miljøpolitiske spørgsmål ligeledes har betydning både for venstre-højre orienteringen og parti-valget.

I kapitel 3 redegøres der for parti-valget i forskellige sociale kategorier. Det fremgår, at socialklasse, uddannelse, boligform og alder spiller en væsentlig rolle for valget af parti, selv om der er tegn på, at de gamle klassepartiers støtte er vigende inden for deres traditionelle basisgrupper (Socialdemokratiet inden for arbejderklassen og Venstre blandt landmændene).

I kapitel 4 undersøges vælgernes stabilitet og involvering i politik. Forfatterne påpeger, at vælgernes tilknytning til partierne, den såkaldte partiidentifikation, er stigende. Især er der sket en bemærkelsesværdig kraftig stigning i andelen af højere uddannede, der identificerer sig med et parti, hvilket har skabt en fastere basis for venstre-fløjens partier.

I kapitel 5 undersøger Ole Borre og Leslie Eliason vælgernes deltagelse i protestaktiviteter. Hovedresultatet af denne interessante undersøgelse er, at aktivisterne hovedsagelig består af yngre intellektuelle på venstre-fløjen, og forfatterne afviser dermed såvel »græsrodshypotesen« som »frustrations-agressionshypotesen«.

Endelig omhandler kapitel 6 vælgernes demokratiske og autoritære holdninger. Forfatterne påviser tydelige – og undertiden ret så overraskende – forskelle mellem befolkningsgrupper og partiernes vælgere. For eksempel er mænd mere demokratisk indstillet end kvinder, ligesom højrefløjens vælgere

udviser væsentlig større tilslutning til autoritære holdninger (ønsket om »en stærk mand«) end venstre-fløjens vælgere. Det er imidlertid en alvorlig svaghed ved dette kapitel, at de påviste forskelle ikke søges analyseret/forklaret.

Denne svaghed gælder ikke de foregående kapitler, der alle udmærker sig ved et højt analyseniveau. Det hører også til bogens positive sider, at der gøres grundigt og kritisk rede for de anvendte spørgsmål, metoder og begreber, ligesom resultaterne ikke kun sammenholdes med de tidligere danske vælgerundersøgelser, men også med de udenlandske.

Bogen giver et veldokumenteret og spændende signalement af det danske vælgerkorps ved udgangen af 1970'erne, og man må håbe, at tilsvarende vælgerundersøgelser bliver gennemført i fremtiden, således at det bliver muligt at følge udviklingen i den danske vælgermasse.

Peter Sørensen

Elsebeth Nørgaard Pedersen: *Aalegaard. En hovedgård i Han Herred* (Fjerritslev Avis Forlag, 1982). 174 s., ill.

I sammenligning med andre herregårde på egnen var Aalegaard ubetydelig og den tilhørende jord dårlig. I det 17. århundrede havde den 1600 tdr. land, men heraf var kun ca. 100 tdr. under ploven, og resten henlå som hede eller gold jord. Det ser ud til, at den er blevet brændt i det store bondeoprør 1441, senere gik den over til bisperne i Børglum og kom som meget andet bispegods til kronen ved reformationen. Ved midten af det 17. århundrede kom den i adelseje og senere på borgerlige hænder, men undgik ikke at komme under en godsslagers mishandling, da

det var moderne, hvormed dens jord blev reduceret; den følgende tid formindskede yderligere gården, så den til slut kun havde mindre end 100 tdr. land. Først i den nyeste tid er der sket ændringer, da den sidste ejer ved nye køb af jord og nye bygninger på den gamle herregårds plads har oprettet en anden virksomhed med skovdrift som det bærende, og hermed er forholdene helt ændret. Til alt dette kan der let findes sidestykker, og talrige små herregårde er ved udstykning forsvundet på samme måde.

Bogen har imidlertid værdi ved at bringe mange oplysninger om Han herred og dets østlige del, særlig ved et ekskurs, hvori det søges påvist, at stedet for det samlede herreds ting har været på Aalegaards hede. Det er af betydning, hvis det er rigtigt, at der er påvist et tingsted fra den tid, da man mødtes under åben himmel, men forfatteren har ikke gennemført undersøgelsen til bunds. Det er ikke tilstrækkeligt at finde en stenkreds, som kan have været et tingsted, på en egn, hvor tinget kan have været, men flere og mere sikre vidnesbyrd må være til stede. At dømme efter det billede, der bringes, mangler det udpegede tingsted stenene, som bar tingstokkene, og tyvestenen, men de kan være blevet fjernet. Det nævnes heller ikke, om stenkredsen kan sammenstilles med de »domringe«, som kendes fra Sverige og Norge, og det er muligt, at stedet først har været en gravplads, og at der senere er blevet holdt ting på stedet. Fundet er af så stor betydning, at der er grund til at arbejde videre med dets problemer, så det sikkert kan fastslås, om man her har at gøre med et tingsted, eller om det er en anden levning fra fortiden, og forhåbentlig vil forfatteren ved sine fortsatte arbejder fjerne enhver tvivl.

Helge Søgaard

Ellen Andersen: *En jysk herregård.* (Nationalmuseet. 1983) 143 s., ill. 187,- kr.

Denne bog er udsprunget af Nationalmuseets store herregårdshistorie-projekt (ved Ole Højrup), men det er en oplagt rigtig disposition at lade den udkomme som selvstændig publikation. Forfatteren har i øvrigt selv i en menneskealder ydet Nationalmuseet en fortjenstfuld indsats som tekstilekspert.

Det er en ualmindelig veloplagt og velskrevet beretning om alle sider af livet på en mindre østjysk herregård, nemlig Serridslevgård i Nebel sogn, Vor herred, nordøst for Horsens. Familien solgte gården i 1919, og man kan let regne sig til, at forfatteren må være 85 år, men hukommelsen, selv for de mindste – og morsomste – detaljer, er rent ud forbløffende, og fortælleglæden aldeles smittende. Forfatteren udtrykker sin frygt for, at de detaljerede beskrivelser vil virke kedelige, men måske være nyttige om 100 år. Det er ganske ubegrundet, bogen vil blive slugt allerede af vor generation. Vel er synsvinklen herskabets – og respekten for herskabet var stor: da malkepigen opdager, at der er gået ild i herrens jakke, tør hun ikke tiltale ham direkte, men må meddele sig via husjomfruen – men der er udpræget sympati og forståelse for alle de mange medlemmer af folkehødet. Også relationerne udadtil, til landsbyer og købstad, beskrives. Takket være forskellige heldige omstændigheder er bogen forsynet med et væld af glimrende billeder, fotografier, malerier og tegninger, med præcise og gennearbejdede billedtekster. Sammen med det fine Poul Kristensen-tryk bliver det alt i alt til en i bedste forstand fornem bog.

Paul G. Ørberg

Elsebeth Nørgaard Pedersen: *Schumachers Gård. Bredgade 30.* (G.E.C. Gad, 1981). 149 s., ill.

Det kunne se ud som et fordringsfuldt krav at forlange, at en læser skal fordybe sig i en ejendom i Bredgade-kvarteret i København, men da den giver et bidrag til hovedstadens historie om end kun i oversete enkeltheder, har skildringen sin berettigelse. Gården er opført af toldinspektør Cornelius Schumacher 1752 og har gennem årene været beboet eller ejet af fremtrædende personligheder i handelsverdenen eller embedsstanden og er således med til at vise de ydre livsforhold, som denne samfundsklasse anså for nødvendige. En af de sidste var højesteretssagfører C.J.O. Liebe, og det er talende, at gården nu danner rammen om kontorer for notable firmaer, fordi ingen nu har råd til en privatlejlighed af det format og med de udgifter, den kræver. Nogle ændringer har bygningen været underkastet i tidens løb, bl.a. af bagbygningen, som kan følges gennem de opmålinger, bogen bringer. Som et kuriøst bidrag til historien om påskekrisen 1920 anføres det, at der blev anlagt en direkte telefonledning mellem Amalienborg og Liebes arbejdsværelse. Skildringens største værdi ligger i beskrivelsen af de skiftende ejeres måde at indrette sig på, og da deres sociale grundlag var det samme, kan der trods de vekslende moder let findes en fællesnævner. Billederne støtter teksten godt, og et personregister mangler ikke.

Helge Søgaard

Kurt Dahl, Christiansen og Jørgen Thomsen (red.): *Ak hvor forandret.* (Odense Universitetsforlag, 1983). 196 s., ill.

Det kommende jubilæum for Odense bys 1000-årige beståen har medført en omfattende publikation af historisk stof, deriblandt også denne bog med 30 erindringer, som er udvalgt mellem mange beretninger, som pensionister i byen efter opfordring har indsendt til centralbiblioteket. Som en naturlig følge af forfatternes alder er det skildringer af tiden ca. 1900-1940, da etatsrådenes stad på mange måder havde bevaret det gamle sociale mønster med en overklasse og en underklasse, af hvilke den sidste levede under betingelser, som viser, at det dog er gået lidt frem siden den tid. Fortællingerne skiller sig ikke ud fra det, der kendes fra andre byer i provinsen. Skulle et særtræk fremhæves, må det blive erindringerne kredsen om skoletiden og lærerne, som må forstås ud fra den kendsgerning, at de gamle mere er optaget af deres barndom og vender tilbage til begivenhederne i den end til den senere del af deres tilværelse. De enkelte skildringer fremtræder med rettelser af redaktionen, så vil man benytte dem som historiske kilder, må man gribe tilbage til de originale beretninger. En særlig værdi har bogen i sine mange billeder, der viser Odense i første del af dette århundrede og supplerer teksternes undertiden lidt spredte oplysninger.

Helge Søgaard

Birthe Karin Fischer: *Uld og Linnedfarvning i Danmark. 1720-1830.* (Rhodos, 1983). 112 s. ill., 148,- kr.

Birthe Karin Fischer præsenterer i sin bog et på flere punkter nyt materiale.

Udgangspunktet er de farveprøver, danske farvere i 1700-tallet indsendte til Kommercekollegiet for at opnå privilegium til at slå sig ned som mestre. Adskillige sådanne farveprøver gengives i bogen i meget delikate, smukke og (korrekte?) farvegengivelser.

Bogen giver videre mange illustrerende eksempler på enevældens manufakturpolitik og på betingelserne for håndværkernes arbejde. Tidens rastløse eksperimenteren og arbejde med nye metoder er karakteristisk også for farverfaget; såvel regeringens støtte til eksperimenterende håndværkere som disse håndværkeres ofte dårlige afsætningsmuligheder fremlægges. En bestemt farver, Nicolai Christian Wiborg (nok i sin ihærdighed og dygtighed ikke helt typisk for tidens gennemsnits-håndværker, men nok idealet for regeringens stræben), præsenteres, og hans arbejder og farveanalyser gennemgås. Også den stordrift (»plantage«-drift) flere farvere kastede sig ud i for dels at fremskaffe de bedste farveplaner dels producere i tilstrækkeligt omfang til at import kunne undgås, belyses.

Tidligere litteratur om disse emner har normalt fokuseret på forholdene i København; her fremlægges også materiale om provinsfarvernes forhold – og om, hvor dårlig kontakten ofte var til kolleger og regering i København.

Bogens sidste halvdel rummer en gennemgang af periodens almindeligste farvematerialer og eksperimenterne med dem, og den afsluttes med nogle farveopskrifter fra såvel faglitteratur som aviser fra tiden.

Bogen henvender sig, med sit emne og sit hidtil delvis ubehandlede stof, til historikere, farvere og lignende fagfolk. Desværre bærer fremstillingen præg af en vis usikkerhed over for brugen af det arkivalske materiale; den er i hele sin form refererende mere end bearbejdende. Dette giver måske en

skævhed i fremstillingen: for amatører forudsættes for meget bekendt, for faghistorikere havde en højere grad af perspektivering været ønskelig. Bogen er kort, måske altså for kort. Dog er det væsentligt, at materialet nu er præsenteret; så kan der altid arbejdes videre med det. Bogen giver i hvert fald et spændende supplement til farveriets historie i Danmark.

Birgitte Kjær

Jens Sigsgaard og Ib Varnild (red.):
»Det legede vi med ...« *Gammelt legetøj i Danmark*. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1982). 336 s. ill., 358,- kr.

Bogen prætenderer med sin titel og sit udstyr at være »bogen« om legetøj i Danmark, at præsentere læseren for legetøjet fra en lang, uspecificeret fortid. Konkret bliver det især til en fremlæggelse af legetøjet i forrige århundrede og begyndelsen af dette, som det bruges hovedsagelig i borgerskabet. Der redegøres kun ganske kort for disse afgrænsninger, der er materialebestemte; på den ene side stammer det legetøj, der præsenteres i bogen, i vid udstrækning fra museumssamlinger, og dér er det især det bedste, der er bevaret, altså borgerskabets; på den anden side sker der en enorm forøgelse i mængden af legetøj i løbet af forrige århundrede på grund af dels industrialiseringen af legetøjsproduktionen, dels ud fra de voksnes voksende ønske om at udfylde en stadig længerevarende barndom med legetøj. Inden for disse tids- og materialeafhængige begrænsninger fremlægger bogen i essays med hver sine forfattere så forskellige lege- og legetøjstyper fra stort set perioden 1850-1950. Den store kobling med samfundsudviklingen, med ændringer i familielivet, i opdragelses-

mønstre o.s.v., altså baggrunden for, at legetøjet dels udformes på bestemte måder, dels ændrer form, behandles derimod ret kursorisk.

Der indledes med en kort artikel af Jens Sigsgaard om børns oplevelser ved leg og legetøj, et kapitel, man i netop denne bog gerne havde set længere; de ting, børnene lærer ved legene med legetøjet, er jo netop det væsentligste bag tanken med at give børnene legetøj, og det havde været glædeligt at få præsenteret en mere uddybet helhedsopfattelse som baggrund i en bog af denne type. Sigsgaards indledning er imidlertid spændende og lader måske læseren forvente mere af bogens fortsatte indhold, end den holder.

Næste kapitel indeholder stort set en præsentation af det hjemmelavede legetøj, der var normen for langt størsteparten af landets børn, der kun sjældent fik det dyrere industri-legetøj. I denne sammenhæng behandles også de frie lege mellem børn. Kapitlet anvender en masse erindringsstof, men fremlægger det ret ubearbejdet.

De næste kapitler behandler først pigelegetøjet, siden drenglegetøjet. Pigelegetøjet gennemgås i et stort kapitel om dukker og dukketilbehør, dukkehuse, dukkekøkkener, dukkeservicer o.s.v. Det er en ret grundig fremlæggelse af de forskellige typer og fabrikater, der har været brugt gennem perioden – omfattende, men lidt skematisk opremsende, og i fremlæggelsen stærkt bundet til Nationalmuseets samlinger.

Dernæst følger nogle kapitler om det legetøj, der stort set var drengenes: soldater, borge, opstillingsfigurer, det bevægelige legetøj, men også mange spil, der var for såvel piger som drenge. Kapitlerne fremlægger redeligt og grundigt de forskellige typer og deres udvikling, men udmærker sig ved også at sætte genstandene lidt ind i et sam-

tidsperspektiv og belyse lidt af det miljø, legetøjet er fremstillet og brugt i.

Bogens sidste kapitel har overskriften »Pædagogisk legetøj,« – alt legetøj er vel for så vidt pædagogisk, her menes stort set kundskabsgivende legetøj. Men i dette kapitel fremlægges som indledning kort nogle af tankerne om, hvordan ændringer i legetøjets udformning og sammensætning hænger sammen med ændringer i forventningerne til børnene; her kobles børneopdragelsesteorier sammen med legetøjets udformning, alt ud fra en forståelse af, at legetøjet er noget, de voksne vælger til børnene i forsøg på – gennem legen med legetøjet – at præge dem i bestemte retninger. Indledningen i dette kapitel burde have været en mere udbygget, overordnet indledning til hele bogen, ikke puttet af vejen i sidste kapitel.

Da bogen således i stor udstrækning er refererende og beskrivende, er der imidlertid ingen tvivl om, at den, med sine mange illustrationer og systematiske gennemgange af typers ændringer, vil blive en yderst nyttig opslagsbog for alle, der arbejder med gammelt legetøj. Som sådan er den grundig og omfattende. En belysning af, hvorfor legetøjet ændrer sig gennem denne 100-års periode havde imidlertid også været nyttig; men den store sammenkobling mellem barndommens, familielivets, opdragelsens, legenes og legetøjets historie må fortsat stykkes sammen andre steder fra. Bogen præsenterer »hvordan«, ikke »hvorfor«.

Birgitte Kjær

Birger Thomsen: *Historiske vrage i danske farvande*. (G.E.C. Gads Forlag; 1982). 88 s., 146,40 kr.

Marinearkæologi har i de senere år vundet stor popularitet og mødt stor

bevågenhed i medierne. Radio og TV foruden dagspressen omtalte fyldigt udgravningerne af vikingskibene i Roskilde Fjord for snart en snes år siden, og sidst har der været bragt en svensk udsendelse om tilsvarende udgravninger ved Fotevig lige over for København på den svenske kyst. Her bistod danske marinearkæologer svenskerne, da de danske forskere omkring Vikingskibsmuseet i Roskilde besidder særlig ekspertise på området.

I vore farvande er betingelserne særlig gode for at bevare gamle træskibe, der er gået ned for måske århundreder siden. Fredningsstyrelsen og forskellige museer har da også foretaget et omfattende arbejde med at registrere, opmåle, identificere og undersøge gamle vrage.

Det viser sig nemlig, at mange vrage kan identificeres og genfindes i historiske beretninger og arkiver. Når det drejer sig om orlogsskibe, er det endog muligt at finde de gamle tegninger og beskrivelser af skibet og beretninger om skibenes forlis.

Forfatteren af nærværende bog har alle muligheder for at arbejde med netop marinearkæologien i alle dets mange led. Han er ansat i Fredningsstyrelsen med gamle vrage som sit særlige område, og han har sin baggrund i orden. Han er historiker, etnolog og tillige erhvervsdykker, og da han således kan det hele, er det glædeligt, at han har taget sig tid til at nedfælde sine erfaringer i nærværende publikation.

Indledningsvis fortæller han om det nye videnskabelige arbejdsfelt med en beskrivelse af institutioner og arbejdsmetoder både over og under vandet. Siden følger nogle konkrete eksempler, og bogens centrale afsnit er netop omtalen af en række konkrete undersøgelser.

Teksten suppleres af gode og instruktive illustrationer, og bogen slut-

tes af med adresser på institutioner: museer, arkiver, specialbiblioteker samt naturligvis adressen på Dansk Sportsdykkerforbund. Det er nemlig forfatterens hovedtese, at det store arbejde under havet kun kan løses i et samarbejde mellem fagfolk og amatørmarinearkæologer. I den nævnte adresseliste er det imidlertid påfaldende, at alle landets statslige arkivinstitutioner er nævnt, blot ikke Erhvervsarkivet. Her findes ellers ganske værdifulde arkiver for studiet af netop dette emne. Storkøbmanden fra Hjørring, Chr. H. Nielsen, var således også strandingskommisær, og i hans arkiv er der bevaret strandingssager tilbage fra 1840 til ca. 1910.

Henrik Fode

Sejlskibe. Nordiske fartøjer opmålt, tegnet og fotograferet af Jens Friis-Pedersen. Udgivet af Anders Monrad Møller og Jens Lorentzen. (Høst & Søn, 1983). 85 s., 295,- kr.

Dette bind er det tredje og sidste i serien af sejlskibe, tegnet, beskrevet og fotograferet af Jens Friis-Pedersen. Det er naturligvis lay-out-mæssigt og udstyrmæssigt en fortsættelse af de foregående meget smukke og vellykkede publikationer med det fine skift og gode balance mellem farvelagte tegninger, akvareller, blyanttegninger og fotos af nordiske træskibe.

Nærværende bind bringer endelig en biografi af tegneren og hans forhold til skibe samt arbejdsmetoder, og det understreges bl.a., at der i nogle tilfælde kan konstateres en form for idealisering af rig og andre væsentlige detaljer på sejlskibene.

Allerede i Friis-Pedersens levetid blev det forsøgt at få en udgivelse i stand, men forgæves. Det var derfor en stor overraskelse, at han ved sin død

ikke blot havde testamenteret tegningerne til Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, men tillige sin villa, så de økonomiske betingelser kunne være til stede for en udgivelse – men det var også de eneste betingelser, testamentet rummede.

Med udgivelsen er der fremlagt en fornem dokumentation på det bedste inden for træskibsbygning, et kapitel i dansk søfart har hermed fået et fornemt mindesmærke.

Henrik Fode

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. 1. bind ved Hans H. Worsøe. 272 s. – 2. bind ved Poul Rasmussen. 261 s. (Landsarkivet for Nørrejylland, 1980-81).

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. I, 1.-2. halvbind. Redigeret af Wilhelm von Rosen. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1983). 982 s., 268,40 kr.

Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid. (Rigsarkivet/G.E.C. Gad, 1982). 168 s., 134,20 kr.

Som tidligere landsarkiverne for Sjælland og Fyn har nu også Rigsarkivet og Landsarkivet for Nørrejylland udsendt en oversigt over de pågældende arkiver samt hjælpemidlerne til deres benyttelse. For Rigsarkivets vedkommende drejer det sig om en afløsning for Kr. Erslevs oversigt af samme titel fra 1923 – for det nørrejske landsarkiv har der ikke tidligere eksisteret en tilsvarende samlet oversigt. Det siger sig selv, at der under alle omstændigheder er tale om nyttige publikationer i form af indgangsnøgler til de store arkivmængder.

Dog er det ikke helt klart, hvilke brugergrupper man sigter mod at nå.

Oversigten over landsarkivet er opdelt således, at bind 1 omhandler amtsadministrationen, den finansielle administration, den retlige administration og den kommunale administration, mens bind 2 indeholder den gejstlige administration plus en række andre – i mange tilfælde små – arkiver, for eksempel sundhedsvæsen, social forsyning, brandforsikring, forskellige offentlige og private arkiver. For alle grupper gælder det, at afleveringer efter 1. januar 1975 principielt ikke er medtaget. Man får for hvert område oplysninger om administrationshistoriske forhold med henvisning til yderligere litteratur, om relevant materiale i andre arkiver, om kassationer, om eventuelle tidligere trykte registraturer (også trykt som for eksempel tidsskriftartikler) og om seddelregistraturer. Desuden gives der en oversigt over ordningsplaner, over hvad der findes i landsarkivet (men naturligvis ikke så udførligt som i en registratur), over eventuelle udgivelser, over registre og regester. Endvidere kan der findes bemærkninger om arkivernes bevaringsmæssige tilstand, udlånsmuligheder og tilgængelighed. Det kan nævnes, at mange amtsarkiver er så medtaget af fugt og svamp, at de ikke kan sendes ud af huset. Alt er systematisk og overskueligt stillet op, men alligevel vil den benytter, der ikke i forvejen er godt inde i administrationshistorie og arkivbenyttelse, stadig have brug for hjælp fra mere indviede. Og man må under alle omstændigheder gøre sig klart, at man ikke her finder en afløser for de registraturer, der allerede i stort omfang er udgivet, da der selvfølgelig ikke er plads til, hvor der allerede findes registraturer, at gå i de detaljer, en arkivbenytter normalt vil have brug for. Det vil sige, at en første orientering i

den nye oversigt må følges op i de forskellige registraturer osv. Denne første orientering ville i øvrigt være blevet langt lettere for den ikke specielt sagkyndige, hvis oversigten havde været forsynet med noget så elementært som et sagregister eller et stikordsregister og måske også med en ordforklaringsliste over særlige arkivudtryk og administrative begreber.

Disse to ting findes i de to første halvbind af oversigten over Rigsarkivet, som i det hele taget har fået gjort mere ud af ekstraudstyret, og som allerede derved fremstår som mere gennemarbejdet og brugerorienteret. Af andre nyttige afsnit kan fremhæves et ganske lille et om »arkivhenvisning«, som på forbilledlig vis klargør, hvorledes korrekte henvisninger til arkivmateriale bør se ud (og ikke bør se ud), samt et stort generelt afsnit om hjælpemidler til arkiv søgning, der inddeles i 3(4) grupper: eksterne, arkivskabte og interne samt genealogiske og personalhistoriske. Som hovedprincip gennemgås alle Rigsarkivets arkivalier fra middelalderen til enevældens afslutning. Arkiver, for hvilke ministerialreformen i 1848 var uden betydning, er medtaget så langt op, som der er sket afleveringer, og der er også andre undtagelser, således som det fremgår af indledningen i bind I,1. Selve oversigten virker endnu mere systematisk og overskuelig end oversigten over det nørrejske landsarkiv, blandt andet fordi man hele vejen igennem efter de administrationshistoriske gennemgange holder sig til en ensartet strukturering: *registrering, indhold, hjælpemidler og registratur*. På trods af de anførte forskelle er der i begge tilfælde tale om gennemarbejdede og yderst nyttige publikationer. Men som ovenfor anført betyder deres oversigtsmæssige karakter, at arkivbenytteren ikke ved at bruge dem fritages for som tidligere at be-

nytte registraturer på arkivernes læsesale eller på de videnskabelige biblioteker.

Hensigten med Danmarks arkiver, den sidste af de publikationer, der skal omtales her, er angiveligt at afløse Axel Linvalds Dansk Arkivvæsen fra 1933, der naturligvis nu er ganske utilstrækkelig på centrale punkter. Danmarks arkiver udspringer dog tilsyneladende af større ambitioner end den gamle oversigt, hvilket ses af undertitlerne på de to bøger. Linvald nøjes med »Historie, Organisation og Virksomhed«, mens Danmarks arkiver som undertitel har *Historie, funktioner, fremtid*. Det er imidlertid ikke ganske klart, hvad hensigten med bogen egentlig er, eller hvilke læsere den sigter imod. Er det en statusopgørelse over det danske arkivvæsen skrevet af en række af arkivvæsenets ledende folk, eller er det primært en udgivelse, der skal vise omverdenen, hvilke problemer det danske arkivvæsen står over for at skulle løse med utilstrækkelige midler? Af indholdet kan nævnes kapitler om arkiverne i dag, arkivernes historie, de enkelte arkiver samt en række tematisk ordnede kapitler, der tager interessante og relevante problemer op. Desværre skæmmes bogen af, at redigeringen ikke har været stram nok, således at der forekommer mange unødvendige gentagelser og overlapninger.

Tove Elklit

Nanna Hoeg Dreyer: *Litteratur om Silkeborg by 1846-1976*. (Silkeborg Bibliotek, 1983). 115 s.

Kommunearkiver. Halsted-Avnede, Landet-Ryde 1842-1966, Skovlænge-Gurreby 1843-1966, Søllested 1842-1966, Vesterborg 1842-1970 – 1970 indgået i Højreby kommune. Registratur. (Landsarkivet for Sjælland, 1983). 127 s.

Erik Nørr: *Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede*. Med en totalregistratur over Støvring kommune. (Lokalhistorisk Afdeling/Landsarkivet for Sjælland, 1983). 82 s.

I takt med den stigende interesse for lokalhistorie udkommer der i disse år en mængde små nyttige publikationer, der kan fungere som nøgle til de store mængder af kilder og allerede foreliggende litteratur. Disse bibliografier og registraturer kan naturligvis først og fremmest benyttes i de tilfælde, hvor man er interesseret i den pågældende lokalitet; men de har også en videre, mere generel betydning, idet de kan give ideer til eftersporing af tilsvarende materiale for andre lokaliteters vedkommende, hvor der endnu ikke findes tilsvarende hjælpemidler.

Bibliografien over litteratur om Silkeborg er udarbejdet som en hovedopgave ved Danmarks Biblioteksskole 1978, hvilket forklarer, at den dækker udgivelsesperioden 1846-1976 og ikke er helt ajourført. Det er et meget grundigt arbejde, idet selv ganske små oplysninger på ½ side eller endnu mindre er medtaget, hvor der ikke findes anden litteratur om det pågældende emne. Selve bibliografien fremtræder med en forbilledlig klar og overskuelig opstilling, udførlig indholdsfortegnel-

se, tidsskriftregister og alfabetisk register.

I 1970 dannedes den nuværende Højreby kommune. Arkiverne fra de landkommuner, der dannede Højreby, er alle afleveret til Landsarkivet for Sjælland m.m., der nu har sørget for at udgive en registratur over dem. Registraturen er let at gå til med en udførlig indholdsfortegnelse og klar opstilling. Som eksempel på, hvilke arkivgrupper der kan være tale om, kan nævnes forhandlingsprotokoller for sogneråd, ligningsmyndigheder, skolekommission og sundhedskommission, skattelister og selvangivelser samt dokumenter vedrørende fattigforsorg.

Erik Nørr er i sin registratur gået videre, idet han har anvendt sine egne erfaringer med hensyn til forskning i lokaladministrationens arkiver. Da bestemte arkivgrupper kan befinde sig mange forskellige steder, har Nørr i stedet for at registrere efter hvert enkelt opholdssted forsøgt at opstille en »totalregistratur« over lokaladministrationens materiale fra 8 sogne i Støvringområdet indtil år 1900. Materialet er fremkommet ved et grundigt eftersøgningsarbejde i Landsarkivet i Viborg, i lokalhistoriske arkiver, på kommunekontorer, i præstegårde, på skoler og hos private; og også forsvundet materiale, der bevisligt har eksisteret, medtages.

Registraturen har 3 hovedafsnit: A præsteembedet, B sogneforstanderskab/sognerådet og C sognefogden/protokoller autoriseret af herredsfogden; og foruden den egentlige registratur gives henvisninger til den lovmæssige baggrund for de enkelte arkivgrupper, alt sammen meget nyttigt og overskueligt. Ønsker man at vide mere om de enkelte arkiver, er der en fyldig indledning om problemerne ved at beskæftige sig med lokalhistorie i et lidt større område, hvor specielt præstearkivet,

kirkesangerens/skolelærerens, sognerådets og sognefogdens arkiv behandles. Fordelen ved en registratur af denne type er naturligvis, at man ikke på forhånd behøver at vide, i hvilke arkiver de oplysninger, man er interesseret i, ligger. Derfor er Erik Nørres bog en god håndsrækning også til mindre øvede arkivbenyttere.

Tove Elklit

Hagens Samling i Det kongelige Biblioteks Håndskriftsafdeling. Kilder til dansk musikhistorie samlet af S.A.E. Hagen. Registrant udarbejdet af Nanna Schjødt, Dan Fog, Hans Danelund. (Det kongelige Bibliotek, 1981). 167 s.

Musikforlæggeren og komponisten S.A.E. Hagen (1842-1929) var ophavsmand til en enestående samling af kilder til dansk musikhistorie i videste forstand. Denne samling, som stammede fra aviser, tidsskrifter og arkivalier, er nu blevet ordnet, indekseret og beskrevet, således at den er blevet let at anvende, også for andre end specielt musikhistorisk interesserede.

I samlingen kan der findes stof af almen historisk og kulturhistorisk interesse, men især lokalhistorikere (Helsingør) og personalhistorikere vil kunne drage nytte af den. Dette gælder især, fordi registranten er uhyre veludformet og velforsynet med vejledninger, beskrivelser, kommentarer og registre, således at det hurtigt kan konstateres, hvorvidt der i samlingen findes noget af interesse vedrørende det pågældende emne.

Tove Elklit

Thelma Jexlev: *Lensregnskaberne – en oversigt.* (Lokalhistorisk Afdeling, København, 1978). 6 + 51 + 67 + 104 s.

Gennem årene har Fortid og Nutid bragt en lang række nyttige oversigter over arkivmateriale. En af disse, Thelma Jexlevs *Lensregnskaberne*, der i årene 1974-76 kom i tre afdelinger, blev i 1978 udgivet samlet i bogform, med tilføjelse af nyttige registre, et stedregister over lenene med underliggende herreder og et personregister over lensindehavere.

Len for len gennemgås det store materiale, der er bevaret fra tiden ca. 1550-1660, for de første årtier dog temmelig fragmentarisk. Først behandles materialet fra Skåne, Halland og Blekinge m.m., derefter fra Sjælland med øerne Møn, Bornholm og Lolland-Falster, Fyn og Langeland og endelig fra Jylland, hvortil kommer et sporadisk materiale fra Færøerne og Norge. For det enkelte len redegøres der først for oprettelse, område og lensmænd, derefter følger registraturen, hvor det bevarede materiale anføres for hver enkelt lensmands funktionstid, først regnskaberne, derefter jordebøger, ekstraskattemandtaller og kvitteringer (kvittansiarumbilag).

I en indledning behandler Thelma Jexlev lensregnskabernes bevaringsforhold og skitserer metodiske problemer omkring regnskabernes brug. Som regnskaber er materialet kompliceret at bruge, men for kulturhistorien, den sociale og økonomiske historie og lokalhistorien er det meget omfattende, endnu alt for lidt udnyttede materiale en guldgrube.

Ole Degn

Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver II. Odense stift, jyske stifter og Slesvig stift. Ved Thelma Jexlev. Vejledende arkivregistraturer XVIII. (Rigsarkivet, 1977). 432 s. – *Københavns Universitets arkiv 1479-ca. 1910.* Vejledende arkivregistraturer XXI. (Rigsarkivet, 1978). XXVI + 467 s. – *Ingeniørkorpsets arkiv. II-III.* Ved V.A. Petersen. Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 13-14. (Rigsarkivet, 1978). XII + 215 og XII 212 s. – *Tyske arkivalier om Danmark 1848-1945, I.* Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 15. (Rigsarkivet, 1978). 208 s. – *Skolehistoriske arkivalier i Rigsarkivet.* Ved Ebba Waaben. Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie nr. 19. (Rigsarkivet, 1978). 341 s. – *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse.* En oversigt af Harald Jørgensen. 2. rev. udg. (Landsarkivet for Sjælland, 1977). 405 s. – *Privatbanearkiver.* Arkivregistraturer 6. (Landsarkivet for Nørrejylland, 1978). 170 s. – *Private personarkiver i Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele.* Foreløbige arkivregistraturer (Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, 1975). 61 s. – *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1966-1975.* (Rigsarkivet, 1978). 532 s.

Arkivvæsenet har i de senere år fortsat udgivelsen af de lange rækker af arkivregistraturer.

Fra Rigsarkivet foreligger to bind i den fornemme gamle serie Vejledende arkivregistraturer og fire bind i serien Foreløbige arkivregistraturer.

Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver II, registrerer i fortsættelse af bind I, med materialet fra Ærkestiftet og

Roskilde stift, materialet fra stifterne vest for Storebælt. Dette er væsentlig mere spredt end det østdanske med en fordeling på henvend fire gange så mange arkiver; men opstillingen stiftsvis inden for grupperne bisp og kapitel, landsbykirker, købstadkirker og klostre gør orienteringen let. Tilmed afsluttes bindet med et alfabetisk register over arkiverne. Nyttige henvisninger til Diplomatarium Danicum og flere andre trykte kildesamlinger gør bindet til en nøgle til disse.

I forbindelse med udarbejdelsen af den store universitetshistorie i anledning af Københavns Universitets 500 års jubilæum i 1979 blev der foretaget en nyordning og nyregistrering af universitetets store arkiv efter proveniensprincippet. Den nye registratur blev et bind i serien Vejledende arkivregistraturer. Registraturen rummer foruden en nyttig indledning om de styrende organer og arkivets indhold og opbevarings- og registreringsforhold siden 1479 også forklarende indledninger til de enkelte afsnit under de fire hovedafsnit: Den centrale forvaltning, Stipendie- og kollegievæsenet, Fakulteterne og Institutioner med særlig tilknytning til Københavns Universitet. En konkordans mellem den tidligere registratur og den nye afslutter bindet, men et sagregister savnes.

I den fiske lille serie med Foreløbige arkivregistraturer afslutter to bind registraturen over Ingeniørkorpsets arkiv, hvis 1. bind kom i 1973 og rummer en historisk indledning. Mens bd. 2 omfatter Ingeniørkorpsets arkiv 1848-1932, rummer bd. 3 registreringer af fortifikations- og ingeniørdirektioners arkiver og Ingeniørkorpsets etablissemensarkiv 1848-1932 og Ingeniørkorpsets feltarkiv 1848-50 og 1864. Materialet er ikke blot af militærhistorisk interesse, men er med det store

antal planer og tegninger også af betydning for lokalhistorien og kulturhistorien.

I 1960 kom der efter mere spredte indsamlinger gennem nogle år for alvor gang i Rigsarkivets arbejde med indsamling af kopier af de såkaldte Danica – dvs. materiale vedrørende danske forhold – i tyske arkiver fra årene 1848-1945. Som et resultat af arbejdet udsendes fire bind registraturer over kopierne af filmene med det tyske materiale, indsamlet i en lang række tyske arkiver og i England og USA. Bd. 1 omfatter den tyske marines arkiv 1848-1945 og det tyske luftvåbens arkiv 1940-45 og rummer korte angivelser af indholdet i det spredte materiale.

Efter en henvendelse fra Selskabet for Dansk Skolehistorie påbegyndtes i slutningen af 1960'erne udarbejdelse af oversigter over materiale til belysning af dansk skolehistorie i Landsarkivet for Sjælland og i Rigsarkivet. Landsarkivets oversigt forelå i to bind i 1971, mens rigsarkivets arbejde trak ud i flere år, bl.a. på grund af utilstrækkelige registraturer og større spredning i materialet. Netop af disse grunde er oversigten så meget mere nyttig, idet den på dette område fungerer som vejviser gennem en lang række arkiver, ikke blot centraladministrationens som Danske Kancelli, Kultusministeriet, Undervisningsministeriet og Rente-kammeret, men også Københavns Universitets, lokalarkiver før 1559 og reviderede regnskaber. Et sagregister, et topografisk register og et personregister giver en række indgange til det brogede materiale.

Som det første af landsarkiverne udsendte det sjællandske i 1966 en for-tjenstfuld oversigt over arkivets indhold og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Her havde man for første gang en samlet trykt oversigt over et lands-

arkivs mangesidede materiale, med værdifulde indledninger og korte redegørelser for arkivernes lovmæssige baggrund og indhold, om end man kunne have ønsket en mere stram og sammenhængende systematik i opstillingen af de mange arkivfonds. Da bogen var udsolgt, påbegyndte man arbejdet med en revideret udgave, der også medtager de mange afleveringer i tiåret 1966-76 og de mange nye registraturer. Som noget nyt er tilføjet et alfabetisk register over behandlede arkivfonds.

Landsarkivet for Nørrejylland registratur over Privatbanearkiver redegør for det meget omfattende materiale, som arkivet har fra 14 privatbaner med i alt henimod 30 banelinjer, idet arkiverne fra så godt som alle de nedlagte nørrejske privatbaner er afleveret i modsætning til arkiverne fra de endnu eksisterende seks privatbaner og de syv, der senere er overtaget af statsbanerne. Korte indledninger skitserer de enkelte baners oprettelse og historie, der i øvrigt for mange baners vedkommende i detaljer kan belyses ud fra det bevarede materiale, der også rummer et stort antal planer og tegninger.

Det sønderjyske landsarkivs Private personarkiver fortegner med angivelse af personnavn, stillingsbetegnelse, bopæl, døds-, evt. også fødselsår, og arkivnummer det store antal personarkiver, der rummes i arkivets samlinger, med angivelse af omfang i bind og pakker. Fortegnelsen omfatter 784 numre, hvortil kommer et tillæg med en accession på 27 numre.

I 1906 kom det første bind med meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne (da betegnet provinsarkiverne), omfattende perioden 1901-05. Senere fulgte en tiårs- og en femårsberetning, i 1958 og 1960 meddelelser om henholdsvis Rigsarkivet og landsarkiverne

1921-55 og i 1961 og 1968 Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1956-60 og 1961-65. Den seneste udgave omfatter perioden 1966-73, således at man nu har de nyttige beretninger om arkivvæsenets virksomhed for tre-kvart århundrede. Disse beretninger er af interesse ikke blot for arkivinteresserede, men også for arkivbrugere. Ganske detaljeret beretter de om arkivlovgivning og arkivadministration, personale og bygninger, afleverede arkiver, kassationer og ordnings- og registreringsarbejder, filmkopier, arkivvæsenets udadvendte arbejde gennem publicerede afhandlinger og kilder, foredrag og udstillinger osv. I det senest udgivne bind bemærker man ikke mindst afsnittene om arkivaliers tilgængelighed, om kommunalreformen i 1970 og om afleveringerne fra central- og lokaladministrationen og af private arkiver til Rigsarkivet og landsarkiverne. Arkivbrugere finder her systematiske oversigter over det senest indgåede materiale, og et register bagest i bogen giver en række indgange hertil, ligesom til det øvrige, meget omfattende stof.

Ole Degn

Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1653-1657. Ved Poul Rasmussen. Under tilsyn af C. Rise Hansen. Landstingenes skøde- og pantebøger III,1. (Landbohistorisk Selskab, 1978). X + 278 s. – *Viborg Landstings skøde- og pantebøger. Registre 1651, 1653-1657.* Udarbejdet af C. Rise Hansen. Under tilsyn af Poul Rasmussen. Landstingenes skøde- og pantebøger III,2. (Landbohistorisk Selskab, 1981). 229 s.

Med udgivelsen af Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1653-57 har Poul

Rasmussen afsluttet udgaven af denne skøde- og pantebogsrække, der begyndte med Jens Holmgaards bind omfattende årene 1624-1637, fra 1966-70, og fortsatte med Poul Rasmussens bind omfattende årene 1645-1652, fra 1969-73. På i alt godt 900 tryksider foreligger nu en tredjedel hyldemeter skøde- og panteprotokoller med i alt næsten 3.000 protokolsider, idet en bearbejdelse med bl.a. en vis skemativering og skønsomme sammentrækninger har kortet teksten væsentlig ned. Hertil kommer så person- og stednavneregistrene bagest i udgavens bind, på i alt næsten 500 sider.

Med denne udgave af skøde- og pantebøgerne og dens registre er der skabt mulighed for virkelig at udnytte dette meget omfattende materiale på en helt anden måde end tidligere. Viborg Landstings skøde- og pantebøger er de ældste bevarede, idet sådanne bøger først indførtes ved landstingene ved forordninger af 1622 og 1632. For Sjællands Landstings vedkommende har man først bøgerne bevaret fra 1630, for Fynbo Landsting først fra 1646. Da den nævnte forordning af 1622 påbød, at skøder og gave- og pantebreve, som blev udgivet til adelen, skulle tinglæses eller påskrives på første eller andet landsting i det land, hvor de dateredes eller udgaves, kan man altså i denne udgave følge omsætningen af ejendomme til og fra den adelige godsejerstand i hele Nørrejylland gennem en periode på mere end et kvart århundrede. Man kan således iagttage opbygningen af godser gennem køb og mageskifter. Og man kan iagttage en side af borgerstandens voksende rolle i udnyttelsen af landbrugsjorden med baggrund i borgernes voksende økonomiske betydning.

Ole Degn